

ЮРІЙ ДУПКО

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНОЇ ПРОВИНИ ЩОДО УГОРЦІВ ТА НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ ВОЕННОЇ
РАДИ 4-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ
З ТОЧКИ ЗОРУ ДОНЕСЕНЬ НКВД 1944-1946 РР.

Закарпатські угорські книги
№ 257

Відповідальний за видання:
Юрій Дупко

Видано за підтримки
Комісії пам'яті ГУЛАГ

Монографія за матеріалами дисертації **Юрія Дупко** на здобуття ступеня доктора філософії (PhD), опублікована за підтримки Меморіальної комісії Гулаг (Угорщина) в українському перекладі Шандора Лендела.

Оригінальна назва дисертації: *“Застосування принципу колективної провини щодо угорців і німців Закарпаття (Виконання постанов воєнної ради 4-го Українського фронту у світлі донесень НКВС 1944 – 1946 рр.”* захищеної за кваліфікацією *«Summa cum laude»* в Докторантурі з історії, Факультету філософських та соціальних наук Католицького університету ім. Петера Пазманя на здобуття ступеня доктора філософії (PhD).

*

A Gulág Emlékbizottság támogatásával, Lengyel Sándor ukrán fordításában megjelent monográfia **Dupka György** doktori (PhD) értekezése alapján készült, eredeti címe: *Kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatának végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében 1944 – 1946, amelyet PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában 2014-ben Summa cum laude minősítéssel védett meg és szerzett doktori (PhD) fokozatot.*

ЮРІЙ ДУПКО

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНОЇ ПРОВИНИ ЩОДО УГОРЦІВ ТА НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ ВОЄННОЇ РАДИ
4-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ
У СВІТЛІ ДОНЕСЕНЬ НКВС 1944 – 1946 рр.

Монографія

Ужгород – Будапешт
Intermix
2018

Закарпатські угорські книги
№ 257

Відповідальний за видання:
Юрій Дупко

Видано за підтримки
Комісії пам'яті ГУЛАГ

ЗМІСТ

<i>Киш Єва. ПЕРЕДМОВА</i>	5
РОЗДІЛ I.	
УГОРСЬКІ ТА НІМЕЦЬКІ ІНТЕРНОВАНІ. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	7
РОЗДІЛ II.	
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНОЇ ПРОВИНИ ДО УГОРЦІВ І НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ. ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ РАДИ 4-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ В СВІТЛІ РАПОРТІВ НКВС, 1944 – 1946 рр.	35
1. Військово-політична підготовка окупації Закарпаття советами, її реалізація, поширення листівок, створення комендатур	35
2. Постанова про застосування принципу колективного покарання	39
3. Підготовка підрозділів, які брали участь в операції	42
4. Оперативні завдання НКВС, звіти про виконання інтернування	45
5. Темні сторони Мукачівського з'їзду	55
6. Ставлення угорців до мукачівського Маніфесту	57
7. Набір добровольців до лав Червоної Армії	60
8. «Чеська вербовка» серед депортованих	62
РОЗДІЛ III.	
ІНТЕРНУВАННЯ ЧЕРЕЗ КОРДОН, ВОЄННІ ОКУПАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ	66
1. Інтернування в Угорщині, керовані із Закарпаття	66
2. Інтернування в Східній Словаччині, керовані із Закарпаття	66
3. Керована із Закарпаття окупація земель області Марамуреш в Румунії	68
РОЗДІЛ IV.	
ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНИХ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО УРЯДУ В ЗАКАРПАТТІ	72
1. Пропагандистська війна між чеськими «реакціонерами» і «московітами»	72
2. Чехословацькі документи про діяльність радянської військової адміністрації	73
3. Таємні радянські документи про діяльність чехословацької адміністрації	75
4. Радянсько-чехословацьке дипломатичне протистояння з приводу приналежності Закарпаття	78
РОЗДІЛ V.	
МОБІЛІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКИХ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ЗАКАРПАТТЯ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ	83
1. Перша і друга хвиля чисток НКВС	83
2. Третя хвиля чисток, керована з центру	83
3. Генеральна репетиція мобілізації етнічних німців, проведена в Закарпатті	85
4. Рішення про висилку німецьких і угорських сімей	90
5. Репресії проти німецького населення на етнічній основі в країнах Центральної Європи	91

РОЗДІЛ VI.

ПОШУКИ, АРЕШТИ ТА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АНТИРАДЯНСЬКИХ ЕЛЕМЕНТІВ

1. Постанова НКВС про фільтрацію особливо небезпечних ворожих елементів	93
2. Розправа НКВС з провідною інтелігенцією	95
3. Незаконні вироки Спеціального Суду	97

РОЗДІЛ VII.

СТВОРЕННЯ ТАБОРІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

1. Військові комендатури	103
2. Регіональні пересильні пункти прийому військовополонених	103
3. Перечинський пункт прийому військовополонених ППВ	105
4. Свалівський табір для військовополонених СПВ № 2	106
5. Фронтний приймально-пересильний табір військовополонених ФППЛ в Самборі	109
6. Етнічний склад в'язнів збірних таборів, організація їхньої відправки	111
7. НКВС-перевірки в збірних таборах військовополонених	114
8. Недоліки, виявлені в збірних і пересильних таборах	117
9. Виправдання «помилково» заарештованих	119
10. Різні типи таборів	121
10.1. Табори ГУПВІ	122
10.2. Окремі робочі батальйони та роти (ОРБ, РБ)	128
10.3. Табори ГУЛАГу	131

РОЗДІЛ VIII.

В ОЧІКУВАННІ ПОВЕРНЕННЯ. ШЛЯХ ДОДОМУ

1. Заяви, клопотання, листи про повернення інтернованих закарпатських угорців та німців з радянських таборів	136
2. Офіційні клопотання про повернення інтернованих осіб	137
3. Повернення з таборів	140
4. Угорські втрати в Карпатському басейні	141
5. Перелік втрат та інші дані про закарпатців, вивезених в табори	144
6. Особиста участь автора у складі дослідницької групи з вивчення місць розташування колишніх таборів для військовополонених й інтернованих осіб	148

ЗАКЛЮЧНИЙ ВИСНОВОК

БІБЛІОГРАФІЯ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

СПИСОК ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА РЕПРЕСІЇ ОСІБ

ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ, КАРТИ

ZÁRÓGONDOLATOK

SUMMARY

ZUSAMMENFASSUNG

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕДМОВА

Дана монографія є результатом наукового пошуку багатьох років. Якість усвідомлення трагічних подій Другої світової війни та її наслідків на теренах сучасного Закарпаття є також і свідченням розуміння даної проблематики на основі масиву першоджерел, досі не опублікованих документів. Істотна проблема тематики даного наукового дослідження пов'язана із відсутністю монографічних наукових розвідок, публікацій архівних документів, по суті, відбувалося так зване замовчування подій післявоєнної депортації національних меншин на теренах Радянського Союзу. Внаслідок цього, покоління набуло хибного уявлення про історичні події краю у повоєнні роки, та навіть і сьогодні у підручниках питання депортацій народів не стали органічною частиною історії. Відсутність знань про події в свою чергу формує хибні стереотипи та спотворене уявлення про історичні події. Таким чином, актуальність дослідження даної тематики не викликає сумніву.

Застосування принципу колективної провини щодо угорців та німців Закарпаття на виконання Постанов Воєнної Ради 4-го Українського фронту прискіпливо аналізується крізь дослідження цілеспрямованого механізму його реалізації – розробка стратегії та завдань для НКВС, підготовка виконавців операції, окреслення плану реалізації інтернування, формування інституційного формату інтернування на основі аналізу донесень НКВС за період 1944 – 1946 рр.

Дане дослідження стосовно інтернування презентовано у центральноевропейському масштабі, зокрема, в контексті аналізу воєнних окупаційних операцій в Угорщині, на території Східної Словаччини, у повіті Марамуреш в Румунії. Безперечно, архівні джерела розкривають сутність інтернування радянської військової адміністрації.

Спираючись на документи, в яких всебічно розглядається процес формування таборів для полонених: регіональний пересильний пункт прийому військовополонених у Перечині, Свалявський табір для військовополонених, фронтовий приймально-пересильний табір військовополонених у Самборі, автор аналізує також і етнічний склад в'язнів збірних таборів, організацію їхньої відправки. Типологія таборів ГУПВІ, окремих робочих батальйонів та рот (ОРБ, РБ), таборів ГУЛАГу, розкриває антигуманну, нелюдську сутність військової операції силами НКВС СРСР по збору, інтернуванню, депортації військовозобов'язаних угорських і німецьких

чоловіків, згодом мобілізації на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, вивезення їх в трудові табори. У розділах монографії розкриваються також і особливості мобілізації німецьких чоловіків і жінок Закарпаття на примусові роботи.

Дослідження здійснене на основі системного, міждисциплінарного підходу, що дозволило зробити різноплановий і комплексний аналіз проблеми та сформулювати нові наукові концептуальні узагальнення і теоретичні висновки. На нашу думку, хоча дана монографія і є цілісним, завершеним дослідженням, однією з перших комплексних наукових розвідок, втім, з точки зору перспективи, скоріше є лише вступом до висвітлення складних проблем минулого історичного Закарпаття.

Кіш Єва,
доктор історичних наук

УГОРСЬКІ ТА НІМЕЦЬКІ ІНТЕРНОВАНІ. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Упродовж останніх двадцяти – двадцяти п'яти років вдалося зібрати і частково опублікувати достатню кількість архівних матеріалів для того, щоб на основі переконливих даних, імен та фактів розкрити у всіх деталях прояви беззаконня, скоєні радянськими військовими органами проти цивільного населення Закарпаття восени 1944 і на початку 1945 року.

В цьому дослідженні, в першу чергу, розглянута історія виконання постанови № 0036 Військової ради 4-го Українського фронту в 1944 – 1945 роках у світлі підготовлених фронтовим управлінням НКВС та іншими центральними радянськими військовими органами доповідних. У монографії на основі вперше опублікованих угорською мовою документів з російських та українських архівів простежено процес інтернування військовозобов'язаних німецьких та угорських чоловіків на «триденну роботу» в зоні дій фронту, а також долю німецьких чоловіків і жінок, мобілізованих на репараційні роботи в тиллових районах Радянського Союзу.

В процесі роботи над темою особливу увагу було приділено постановам Народної Ради Закарпатської України і, відповідно, Закарпатського облвиконкому. Через велику кількість невідомих досі матеріалів та інформації, пов'язаних з зазначеним колом питань, в монографії не розглядається історіографічний аналіз радянської окупації, анексії та радянізації. Також не є темою дослідження репресивної діяльності комуністичних органів в Закарпатті, яка тривала на території практично чотирьох комітетів від моменту анексії до розпаду Радянського Союзу (1944 – 1991)¹.

* * *

У часи радянської влади в Закарпатті у період з 1957 по 1965 рік з'явилася перша офіційна збірка документів «Шляхом Жовтня» в шести томах, яка була цілеспрямована на те, щоб документи були відібрані на основі ідеологічних міркувань. Укладачі пильнували за тим, щоб документи 1944 – 1946 років про репресії проти місцевих угорців і німців та матеріали про їхню дискримінацію з боку влади не стали доступними читачу. Деякі пов'язані з цим дані та посилання все ж можна виявити, що не вимагає коментарів:

Документ № 1. З наказу радянського військового командування, опублікованого 4 листопада 1944 року в м. Ужгороді: «*До лав Червоної Армії можуть вступати тільки громадяни Закарпатської України російської та української національності*»².

¹ Аналізу репресивної діяльності комуністичної диктатури на Закарпатті в 1944 – 1991 роки присвячена окрема монографія – Д. Д.

² *Шляхом Жовтня*. Т. VI. (VIII.1944. – І. - 1946. р.) Вид-во Карпати, Ужгород, 1965. с.15-16.

Документ № 125: У промові першого секретаря ЦК Комуністичної партії Закарпатської України також йшлося про угорців, яких «слід виключити» з суспільного життя.³

Документ № 147. Цитата з рапорту народного комітету села Шаланки: «...тому що не вистачає робочих рук в селі, ця ситуація покращиться тільки тоді, коли селяни, які були солдатами в угорській армії, а тепер працюють в трудових таборах, повернуться додому».⁴

Про обмеження та інтернування угорців, яких вважають «фашистськими окупантами», «багатовіковими гнобителями», «грабіжницькими загарбниками», «німецько-угорськими рабовласниками», «буржуазними фальсифікаторами історії», «вірними прислужниками хортистського режиму», «профашистськими поплічниками», про антидемократичну радянізацію, про жертви культу особи шановані «марксистсько-ленінські радянські історики» Ужгородського університету глибоко мовчать.

Вочевидь, комуністично-шовіністичні погляди багатьох авторів збірника «Шляхом до щастя»⁵ домінують (на основі видання був зроблений також угорський переклад), який в 1974 році отримав почесний диплом в Москві. Робоча група авторів наступна: М.В. Арсентьев, Е.А. Балагурі, І.М. Гранчак, О.Д. Довганич, В.І. Ілько, В.М. Керечанин, К.О. Куценко, С.О. Міщенко (керівник робочої групи), Н.П. Міщенко, В.В. Поляк, М.В. Троян, І.Н. Шулла. Багато з них також є співавторами аналогічної за змістом великої монографії «Радянське Закарпаття»⁶. Після зміни режиму від деяких з них, зокрема О.Д. Довганича, який також займався викриттям системи тоталітаризму, освяченого іменем Сталіна, та дослідженнями причин закарпатських жертв системи ми почули самокритику,

Тему репресій проти закарпатських угорських чоловіків вперше порушив Вільмош Ковач (1927 – 1977), найбільш талановитий угорський письменник краю, поет і борець за громадянські права, в романі *Holnap is élünk (І завтра житимемо)* (1965). За його сміливим визначенням: «чоловіче населення віком від вісімнадцяти до п'ятдесяти років забрали на роботи. Вони обіцяли відпустити їх через три дні, але пройшло п'ять місяців, і нікого немає. Про деяких з них стало відомо, що вони померли»⁷. Незабаром, після появи книги, радянська влада її вилучила з торгової мережі, а згодом і з бібліотек.

Трагедія місцевих угорців полягає також і в тому, що в результаті грубої дискримінації з боку влади багато хто зі страху назвав себе членом сімей словаків, українців, хоча їх мовою не володіли.

Навесні 1972 року закарпатські угорські борці за громадянські права за підтримки понад тисячі місцевих угорських інтелектуалів підписали петицію⁸ в ЦК КПРС і Президію Верховної Ради СРСР, в якій просили гарантувати права угор-

³Шляхом Жовтня. Т. VI. (VIII.1944. – I. – 1946 р.) Вид-во Карпати, Ужгород, 1965, с. 208.

⁴Шляхом Жовтня. Т. VI. (VIII.1944. – I. – 1946 р.) Вид-во Карпати, Ужгород, 1965, с. 263.

⁵A boldogság felé. Kárpátontúl vázlatos története. Lektorálta KOMPANYI JEC, I. I. professzor, a történelem-tudományok doktora. Uzshorod, 1975.

Шляхом до щастя. ред. Нариси історії Закарпаття. – Ред. І.І. Компанієць, доктор історичних наук професор. Ужгород, 1975.

⁶Див.: КУЛАКОВСКИЙ, В.М. (Редактор видання) *История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область*, Киев, 1982.

⁷KOVÁCS VILMOS: *Holnap is élünk*. Kárpáti Kiadó, Uzshorod, 1965. 27. p.

Вільмош Ковач *І завтра житимемо* (угор.) Видавництво Карпати, Ужгород, 1965, с. 27.

⁸Цей фрагмент петиції знаходиться в додатку.

ської меншини, зокрема, вимагали вилучити з Маніфесту 26 листопада 1944 року, прийнятого Народною Радою Закарпатської України, шовіністичні висловлювання на адресу угорців. В петиції говориться: *«В результаті сумнозвісної постанови сталася подія, коли з краю було депортоване угорське чоловіче населення віком від 18 до 50 років (1944), незалежно від партійної приналежності чи поведінки в минулому...»*⁹ У відповідь влада репресувала і звільнила з роботи організаторів цього звернення – покійного Шандора Фодова, викладача Ужгородського університету, пізніше політика і борця за права меншин, письменника Вільмоша Ковача і літератора Ш. Ендре Бенедєка.

Пройшло шістнадцять років, перш ніж в колонці редактора обласної газети «Карпаті Ігоз Со» від 15 листопада 1988 року, у зв'язку з листами читачів, було вперше згадано про наслідки репресій восени 1944 року: *«До редакції «Карпаті Ігоз Со» ужгородський читач Єне Нодь, який після визволення працював разом з багатьма іншими на важких фізичних роботах за межами області, приніс петицію з десятком підписів. Про це раніше неможливо було навіть згадувати, але Єне Нодь та його товариші, звичайно ж, не отримали жодних довідок про їх багатомісячний «трудовий стаж». (...) Просимо редакцію допомогти нам, стояло в кінці петиції (...). Якщо ми отримаємо довідки, то зможемо звернутись по пенсійну допомогу»* (Читач запитує, критикує, пропонує ...).

Звичайно, комуністичні ветерани, які заперечують існування факту *«маленьких робіт»*, також подали свій голос в тогочасній пресі. У виноградівській газеті «Прапор комунізму» від 10 жовтня 1989 член партії Клавдія Заброра вважає великою бідою те, що *«є люди, які висунули різні звинувачення, заявивши, що в 1944 році депортували всіх етнічних угорців. Ці та інші чутки не більше, ніж спроба посіяти ворожнечу за національною ознакою»*.

В епоху, пов'язану з іменем Михайла Горбачова, позиція влади була така, що відповідальність за беззаконня несе не період державного соціалізму, а період культу особи Сталіна. Після проголошення незалежності України провідні політики та історики одностайно заявляють: за розбудову більшовицької системи на основі виключно партійної влади і комуністичного тоталітаризму відповідальні колишні лідери цієї партії. Тоді як моральне обвинувачення з боку інтелігенції, яка протиставила себе політичній радянській історії й започаткувала зміну режиму, звучить так: за геноцид, нелюдські злочини проти народів України немає і не може бути суспільного прощення, а родичі жертв повинні отримати моральне і матеріальне відшкодування. Одночасно з'явилося багато публікацій, в яких розкривались комуністичні злочини. З сімейної історії – в трудовому таборі був мій батько, мої дядьки. В результаті моєї дослідницької роботи, розпочатої в 1988 році, вийшло багато документальних збірників різних джерел, популярних робіт та соціографічних досліджень, на які посилається низка українських та угорських дослідників. Таким чином, ця монографія є результатом фундаментальних досліджень, в яких розкриті документи радянської епохи, виконано аналіз спогадів жертв, які пережили депортації, табори.

⁹ BOTLIK JÓZSEF – DUPKA GYÖRGY: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918 – 1991*. Mandátum – Universum, Budapest – Szeged, 1991. 167–168. p.

ЙОЖЕФ БОТЛІК – ЮРІЙ ДУПКО: *Це батьківщина... Факти, дані, документи з життя угорців Закарпаття, 1918 – 1991*. (угор.) Мандатум-Універсум, Будапешт-Сегед, 1991. с. 167–168.

20 жовтня 1989 року при Закарпатській обласній Раді народних депутатів була створена угорська робоча група¹⁰, яка взяла за мету вияснити долю угорських чоловіків, інтернованих восени 1944 року в трудові табори, у складі Тібора Антоника, заст. голови колгоспу ім. Леніна Берегівського району, Марії Герзанич, народного депутата СРСР, завідуючої відділенням Виноградівської центральної районної лікарні, Дьєрдя Дупко, редактора видавництва «Карпати», Бейли Гайдоша, майстра Берегівської міжколгоспної будівельної контори, Арпада Дадаї, старшого слідчого Берегівського районного відділу внутрішніх справ, Юрія Дашкевича, наукового співробітника Науково-дослідної лабораторії АН УРСР та Міністерства вищої освіти (Ужгород), Бейли Сабо, заступника головного редактора газети «Карпати Ігоз Со», Йосипа Ороса, старшого слідчого Ужгородської районної прокуратури, професора Яноша Вароді-Штернберга, старшого наукового співробітника Центру гунгарології.

Робоча група діяла при комісії сприяння реабілітації жертв репресій 30 – 40-х і на початку 50-х років минулого століття. Головою комісії було обрано автора цих рядків.¹¹

26 серпня 1990 робоча група була реорганізована в Робочу комісію по відновленню прав реабілітованих при Закарпатській обласній раді. Головою комісії, що складалась з 17 чоловік, було обрано Берталона Молнара, першого заступника голови облвиконкому. Роботу з документацією було доручено вести Дупко Кеві Едіт, яка збирала й опрацювала близько 200 листів від живих жертв репресій та їхніх родичів, і на основі архівних матеріалів Берегівського архіву склала список з 30000 військовополонених й інтернованих, а також організувала публікацію списку реабілітованих осіб в обласній українській та угорській пресі.

Рада доручила члену робочої комісії, історика Олексію Корсуну зібрати в спецархівах Москви документи, які проливають світло на політичні мотиви депортації в листопаді 1944 року, і перевірити, чи зберігаються там оригінальні списки в'язнів таборів, а автору цих рядків як депутату обласної ради було доручено вивчити аналогічні документи в Берегівській філії Закарпатського обласного державного архіву.¹²

Паралельно з архівною науково-дослідницькою роботою збір матеріалів розпочався з часу проведення конференції пам'яті, яка пройшла в м. Берегові¹³ 18 листопада 1989 року і на якій було прийнято рішення ініціювати складання списку імен осіб, депортованих восени 1944 року на «триденні» роботи. У цій роботі взяли участь як самі жертви, що вижили, так і родичі депортованих, керівники виконавчих органів міст і сіл, громадські організації, посадовці місцевих осередків ТУКЗ та інші активісти.

¹⁰ Kárpáti Igaz Szó, 1989. július 12.

Карпати Ігоз Со, 12 липня 1989 р.

¹¹ DUPKA GYÖRGY (szerk.): *A KMKSZ történetéből*. Dokumentumok, tények, adatok 1989 – 1993. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 121. p.

ЮРІЙ ДУПКО: *З історії ТУКЗ*. Документи, факти, дані 1989 – 1993. (угор.) Ужгород – Будапешт, Видавництво Інтермікс, 1993, с. 121.

¹² DUPKA GYÖRGY (szerk.): *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944 – 1946*. Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993, 264-265. p.

ЮРІЙ ДУПКО (ред.) *Єдина наша вина в тому, що ми угорці*. Книга пам'яті жертв сталінізму в Закарпатті (1944 – 1946) (угор). Видавництво Патент-Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 1993, с. 264-265

¹³ Veress Gábor, a beregszászi járás akkori első titkára a beregszászi fórum összehívása ellen hevesen tiltakozott és akadályozni próbálta munkáját.

У цей період як двохмандатний депутат (одночасно обласної та ужгородської міської рад) і як один із керівників угорської групи обласної реабілітаційної комісії та член ужгородської комісії по відновленню прав реабілітованих при міській раді я взяв на себе задачі координації та об'єднання зусиль у справі складання списків людських втрат в угорськомовних населених пунктах, започаткування архівних досліджень і публікації їхніх результатів.

Наша мета також полягала у встановленні пам'ятних знаків в населених пунктах зі списком жертв Другої світової війни та сталінізму, опублікуванні спогадів тих, хто вижив, а справа компенсації, моральної і політичної реабілітації інтернованих мала стати офіційним завданням для влади. Важливим було також організувати урочисті церемонії, на основі яких можна було б щорічно в листопаді віддавати шану особам, інтернованим через свою національність, що спочивають в безіменних могилах, а для досягнення наших цілей укласти дієвий союз.

До і після придушення серпневого путчу в Москві стало ясно, що розкриттю злочинів комуністичної диктатури ставиться все більше і більше перешкод, намагаючись приховати їх. У ці дні також стало відомо, що комуністичні функціонери, які представляють «православну» лінію, серед іншого «... визначилися з новим складом комісії, членство Олексія Корсуна і Дьєрдя Дупко було призупинено, а архівні дослідження, пов'язані з інтернуванням угорських чоловіків в листопаді 1944 року, були під загрозою їх припинення. За ініціативи Мігала Товта та Дьєрдя Дупко угорська група обласної ради звернулася до голови Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука із закликом прискорити процес реабілітації і компенсації інтернованих, яких відірвали від сімей на основі постанови Військової ради 4-го Українського фронту № 0036 від 13 листопада 1944 року»¹⁴.

Звернення з подібним змістом отримав також прем'єр-міністр уряду Угорщини. 17 жовтня 1992 року Закарпаття відвідав голова Національного управління Угорщини по врегулюванню і компенсації статс-секретар др. Томаш Шепші, який зробив публічну заяву про те, що допомогу інтернованим з політичних мотивів угорцям та вирішення їх прав «угорська держава частково бере на себе». Впродовж більше двох місяців до Національного управління Угорщини по врегулюванню і компенсації надійшло із Закарпаття більше 30 тисяч листів із клопотанням про компенсацію.

У той же час угорська група, що налічувала 11 депутатів обласної ради, також представила проект рішення *Про пільги інтернованим громадянам*. Проте цей проект не отримав потрібної підтримки і питання не було включено в порядок денний на засіданні Закарпатської обласної ради 23 грудня 1992 року через те, що депутати-комуністи, як «різдвяний подарунок», провалили цей проект¹⁵.

Активісти комуністичної партії, усунутої з трону єдиновладдя, всіляко гальмували ці ініціативи, проте зупинити рух вони не могли. З преси того часу тільки тижневик *Карпатоліо*, що видавався в м. Мішкольц, взявся за повне висвітлення забороненої теми, подібної до теми єврейського голокосту, а саме справи геноциду в Закарпатті в 1944 році кваліфікувались як прояви етнічної чистки. Місцеві історики та політики, які стали на захист сталіністів, деякі лідери тодішніх громадських організацій намагалися і далі приховати цю страшну трагедію.

¹⁴DUPKA GYÖRGY (szerk) (1993): *Egyetlen bűnük magyarságuk volt ...* i.m.: 271-272 p.

ЮРІЙ ДУПКО (ред.) Єдина наша вина в тому, що ми угорці... i.m.: с. 271-272.

¹⁵ Див: проект рішення в додатку до монографії.

Зібраний і складений під моїм керівництвом матеріал про інтернованих, списки по населених пунктах жертв також публікувались впродовж 1990 – 1992 років у тижневику Карпатоліо¹⁶. Інтерновані, які вижили, та їхні родичі реагували на кожну публікацію десятками листів, надісланих на мою адресу з доповненнями та спогадами, пов'язаними з опублікованим матеріалом. Більшість співавторів першого збірника закарпатської угорської табірної літератури також входить в число тих в'язнів, які залишилися в живих, так що мною було видано власними коштами збірку листів у віршах, молитви, народжені в сталінських таборах під назвою *Istenhez foháskodva (З молитвою до Бога)*¹⁷, а кошти, що надійшли від продажу книжок, я передав у фонд будівництва Свалявського меморіального парку.

Від краєзнавців та архівістів я також отримав цінні документи, з використанням яких були зібрані матеріали для написання першої книги пам'яті закарпатських жертв сталінізму, яка була видана в 1993 році за моєї участі¹⁸. Англійська версія з матеріалами цієї книги також була завершена, а матеріали розміщені на канадському сайті¹⁹. На наші подальші заклики відгукнулась майже вся угорська громада Закарпаття, пошта приносила численні листи зі спогадами тих, хто залишився в живих. За цією темою з'явилось більше 20 публікацій.

Враховуючи, що попередньо складені окремі списки жертв містяться в брошурі у кількох сотнях примірників, в 2003 році, як секретар комісії Свалявського меморіального парку, я звернувся до угорського та німецького населення Закарпаття, до в'язнів, що вижили, і родичів загиблих в таборах, до угорських, німецьких та інших громадських організацій і керівництва місцевих історичних церков з проханням про наступне²⁰:

«Перевірити списки жертв сталінізму, що додаються, в органах місцевої влади та в громадських організаціях. Прошу враховувати написи на меморіальних знаках, встановлених в селах, і звірити з ними списки. Прошу окремо перерахувати і доповнити списки угорських солдатів, які загинули під час Другої світової війни».

В результаті діяльності по узгодженню списків, що тривала півтора року, в кожному населеному пункті були уточнені списки втрат. На основі цього 20 листопада 2004 року, в 60-у річницю депортації в рамках урочистої панахиди на Стіні плачу Меморіального парку в Сваляві, було відкрито меморіальну дошку, присвячену жертвам з 120 угорських населених пунктів. На цих меморіальних дошках увічнені імена більше 5500 жертв. Список жертв опублікований також у вигляді окремої книги²¹.

¹⁶ *Kárpátalja* – a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lapja. Főszerk.: MANKOVITS TAMÁS (Miskolc). Az áldozatok névsorát DUPKA GYÖRGY adta közre.

¹⁷ DUPKA GYÖRGY (szerk): *Istenhez foháskodva... 1944 Szolyva*. Verses levelek, imák a sztálini légerekből 1944 – 1957. Ungvár-Budapest, Intermix Kft., 1992.

ЮРІЙ ДУПКО (ред.) З молитвою до Бога... 1944. Сольва. *Листи у віршах, молитви зі сталінських таборів 1944 – 1957.* (угор.) Склад, записав, післямова, хронологія: Дьєрдь Дупко. Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 1992. с. 84.

¹⁸ DUPKA GYÖRGY (szerk) (1993): *Egyetlen bűnük magyarságuk volt ... i. m.*

ДЬЄРДЬ ДУПКО (ред.) (1993): *Єдина наша вина, що ми угорці.....*

¹⁹ Варіант цифрового архіву: [hungarian_genocide_in_transcarpathia.pdf](#) (2012)

²⁰ DUPKA GYÖRGY (szerk) (2003): *Szolyvai Emlékpark. A sztálini légerekben elpusztult magyarok névsora*. Ungvár, 1. p.

²¹ DUPKA GYÖRGY: *«Keressétek fel a sírom...» Szolyvai emlékkönyv 1944 – 1959*. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 2004, 108. p.

ЮРІЙ ДУПКО: *«Розшукайте мою могилу...» Книга пам'яті Сольва 1944 – 1959.* (угор.) Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 2004. с. 108.

В рамках Свалявської меморіальної комісії ми продовжували дослідницьку роботу з архівними матеріалами, а також серед жертв, які вижили в результаті етнічних чисток. Про результати досліджень доповідалось на різних міжнародних конференціях, урочистих засіданнях, українсько-угорських, німецько-угорських, угорсько-угорських зустрічах істориків. Тексти виступів також були опубліковані у вигляді книги. У справі щодо визнання факту депортацій центральна влада України досі мовчить. В Закарпатті вперше в офіційній заяві 26 листопада 1994 року голова Закарпатської обласної Ради депутатів і народний депутат України Сергій Устич визнав²², що восени 1944 року під час сталінського режиму в нашому регіоні сталися трагічні події: *«Угорські, німецькі чоловіки та чоловіки інших національностей були депортовані в табори для військовополонених та ізольовані від зовнішнього світу»*. Від імені обласної ради він заявив: *«Схиляємо голови перед пам'яттю жертв, поділяємо з близькими, родичами жертв горе, висловлюємо співчуття за невинно постраждалих»*²³.

З часу, коли угорська група депутатів обласної ради в 1992 році подала заяву, яку було провалено на голосуванні, минуло майже двадцять років, і за цей же час упродовж трьох скликань Верховної Ради три угорські парламентарії: Мігаль Товт (1994 – 1998), Міклош Ковач (1998 – 2002) та Іштван Гайдош (2002 – 2006) і згодом, в 2012 – 2014-роках, неодноразово пропонували уряду та парламенту України визначити моральну і матеріальну компенсацію інтернованим угорським чоловікам, але пов'язані з цим їхні заяви не були почуті.

* * *

Тема інтернованих в 1944 році закарпатських угорських та німецьких цивільних осіб в Україні навіть після зміни режиму офіційно не стала предметом наукових досліджень. У цьому контексті важливо зазначити, що в *Бібліографічному покажчику репресій в Україні (1917 – 1990 рр.)* з 4192 бібліографічними посиланнями за підтримки Інституту історії Національної академії наук України, який вийшов в 2007 році, укладачі збірника не взяли до уваги українсько- й угорськомовні публікації про депортації закарпатських угорців²⁴.

Дослідницька програма комісії Свалявського меморіального парку, започаткована понад два десятиліття тому, також проігнорована. Історики – члени комісії продовжують наполегливо вивчати раніше закриті від зовнішнього світу документи визначених архівів. Вдалося розкрити також приховані деталі московського сценарію відносно Закарпаття. Місцем зберігання першої важливої збірки документів, яка стала джерелом даного дослідження, є Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Тут у фондах знаходяться документи Народної Ради Закарпатської України за 1944 – 1946 роки. Серед постанов, циркулярів, рапортів, звітів центрального керівництва тимчасових урядових установ, з точки зору наукових досліджень, найбільш цінними пакетами документів виявилися *«списки в'язнів табору військовополонених»*, в яких цивільних інтернованих осіб – не військових – також

²² Див.: Заява приведена в додатку до монографії.

²³ DUPKA GYÖRGY – KORSZUN, OLEKSZIJ: *A «malenykij robot» dokumentumokban*. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1997, 152. p.

ЮРІЙ ДУПКО – ОЛЕКСІЙ КОРСУН: «Маленький робот» в документах. (угор.). Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 1997. с. 152.

²⁴ Див.: *Репресії в Україні (1917 – 1990. рр.)*. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Авторі-упорядники БАБИЧ, Є. К., ПАТОКА, В. В., Київ: «СМОЛОСКИП», 2007, 519. p.

названо «*військовополоненими*». За вказівкою голови Народної Ради Карпатської України Івана Туряниці тогочасні районні (окружні) комітети в 1945 році видали циркуляри для голів і секретарів народних комітетів, за якими вимагали скласти відомість про місцезнаходження чоловічого населення відповідного населеного пункту. У відповідь на циркуляри, з усіх населених пунктів Закарпаття кур'єрами були направлені складені угорською, українською і російською мовою машинописні або рукописні списки у двох примірниках станом на 2 – 10 липня 1945 року. При аналізі цих списків було виявлено багато недоліків. Наприклад, назва і місцезнаходження табору не завжди були точно зазначені, крім того, в списках від деяких громад взагалі не зазначалась назва табору утримання, бо сім'я ще не знала, куди депортували їхніх родичів, була невідомою доля чоловіків, призваних в угорську армію, які потрапили на фронт.

Представники сільських органів влади сіл складали здебільшого списки № 1 і № 2. В список №1 увійшли ті, хто служив в угорській армії, і в цьому ж списку також зазначалось, з якого місця чи табору військовополонених надійшли від них або про них листи за останній час, або інша інформація. Список № 2 складався з імен тих, хто був інтернований в збірний табір Свалява або Самбір. Обидва списки базувались на інформації, отриманій з розповіді родичів, тому точне розташування відповідних таборів у багатьох випадках важко або взагалі неможливо було ідентифікувати. Незалежно від цього, Народна Рада Карпатської України, керована Іваном Туряницею, цими списками намагалась переконати представників центральних органів радянської влади у тому, що чоловіки 18 – 50 років не проживають в населених пунктах, вони знаходяться під вартою в радянських таборах для військовополонених, і тому влада просить повернути їх додому через гостру необхідність в робочій силі.

Крім того, в Закарпатському обласному державному архіві зберігаються офіційні звернення, запити громад, клопотання, колективні чи окремі листи до військової адміністрації, обласної Народної Ради щодо повернення депортованих. Слід зазначити, що більш точну інформацію про закарпатських інтернованих та військовополонених, ймовірно, можна було б отримати, коли б існував доступ до архіву матеріалів військових операцій 4-го Українського фронту, де зберігаються оригінальні списки. На жаль, до сьогодні такі документи не були виявлені.

Як член обласної реабілітаційної комісії, крім матеріалів Закарпатського обласного державного архіву, нами були оброблені й використані матеріали з архіву Управління КДБ в Закарпатській області, архіву Управління МВС СРСР в Закарпатській області, архіву обкому КПРС в Закарпатській області, що утворились в 1944 – 1955 роках, які стосуються репресій проти закарпатських угорців і німців та політичних судових процесів. З найбільш важливих архівних матеріалів до цього часу випущено декілька збірок: «*Маленький робот*» в документах (1997), а також фундаментальні збірники документів редколегії Закарпатської обласної книги «*Реабілітовані історією*» українською мовою: «Возз'єднання» (1998), «*Тернистий шлях до України*» (2007), «*Карпатська Україна*», т. 1 – 2 (2009 – 2010), «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси» (2012).

Робота по збору матеріалів, що тривала багато років, включала декілька таких важкодоступних для спеціалістів архівів: Російський державний військовий архів (Российский Государственный Военный Архив, РГВА), Російський державний архів соціально-політичної історії (Российский государственный архив социально-политической истории, РГАСПИ) та Центральний архів Міністерства оборони

Російської Федерації (Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации, ЦАМО РФ) і т.д. Матеріали, які знаходяться в цих архівах, з точки зору дослідницьких ресурсів, надзвичайно важливі. Після зміни режиму опубліковано ряд політичних документів з цих архівів, які містять ключові рішення, зокрема ті, з яких було знято гриф секретності.

Як член редакційної колегії я брав участь у підготовці збірника «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси», що містить майже півтисячі архівних документів, головним редактором-укладачем якого є український історик Олексій Корсун. Більшість рішень 4-го Українського фронту, НКВС, СМЕРШу й інших силових відомств проливають світло на дії вищого керівного офіцерського складу як воєнних злочинців, вчинені проти місцевого населення Закарпаття.

Випуск на майже 800 сторінках²⁵ включає найважливіші документи, які своїми переконливими даними, іменами підтверджують факт репресій восени 1944 року і, особливо, на початку 1945, вчинених радянськими військовими властями та репресивними органами (НКВС, СМЕРШ й іншими силовими структурами). Поява цього збірника є першою спробою узагальнити зібрані основні архівні дані, які дозволяють пролити світло на процеси інтернування, здійснені радянським урядом, органами державної безпеки, а також військовим штабом 4-го Українського фронту у співпраці з лідерами місцевої організації комуністичної партії, жертвами яких стали десятки тисяч жителів Закарпаття. У цій роботі використані архівні дані, які до того часу не були оприлюднені і які були знайдені в центральних архівах Російської Федерації. Багато документів з архівів управління Служби безпеки та УМВС в Закарпатській області, державних архівів та приватних колекцій вдалося отримати ціною великих труднощів. За отриманими даними можна достовірно і повно простежити трагічні події, що відбулись в Закарпатті у післявоєнний період.

Многу враховані і вивчені також документальні тематичні збірники, видані російськими архівами, в яких публікуються інші документи, що зберігаються в уже згаданих центральних державних архівних установах, а також в урядових установах, міністерствах, дипломатичних, військових установах, фондах регіональних організацій щодо особових справ військовополонених й інтернованих, звітів та переписки, наказів, резолюцій військових штабів (История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в семи томах (2004), Венгерские военнопленные в СССР 1928 – 1953, (2005), Сталинские депортации, документы (2005) і т.д.).

В архіві комісії Свалаявського меморіального парку (КСМП) зберігаються матеріали від більше ніж 300 дописувачів, спогади жертв, які повернулись з таборів, збірники мемуарів, списки втрат, листи з таборів, табірна поезія та ін. Окрема база даних містить, крім згаданих матеріалів, багато іншої цінної інформації.

На основі матеріалів, зібраних зі згаданих вище архівів, свідчень, отриманих від інтернованих, які повернулись з таборів, я отримав відповіді на більшість не вияснених до того питань.

²⁵ Книга «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр. Архівні документи і матеріали» без перебільшення є епохальним виданням на 780 сторінках, дані якої наступні: Упорядник – О.М. КОРСУН. Редакційна колегія: І.І. КАЧУР (голова редакції), Б.О. ГВАРДІОНОВ, Ю.Ю. ДУПКО, З.М. КІЗМАН, О.М. КОРСУН (керівник ред. – видав. гр.), І.Ю. КОРШИНСЬКИЙ, М.Д. МІСЮК, М.В. ОЛАШИН, О.М. РІШКО, А.М. ФУКС, С.В. ШАЛДА. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012. – 780 с. (Далі: ЗУН)

Крім вищезгаданих джерел, дане дослідження базується в першу чергу на російській, українській, зарубіжній й угорській спеціальній літературі, висновках окремих істориків, які вивчають даний період, від яких мною отримано багато методичної допомоги для подальшого дослідження.

У період після зміни режиму лише деякі закарпатські історики (Даниїл Бендас, Михайло Болдижар, Микола Вегеш, Михайло Делеган, Омелян Довганич, Олексій Корсун, Роман Офіцинський, Олександр Пагіря) вважали за потрібне висвітлити жахи сталінської радянізації та її жертв, що мали місце в 1944 – 1945 роках, а також методів етнічних чисток.

У 2004 році Інститут ім. Тіводара Легоцького Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II також почав масштабне дослідження у вигляді анкетного опитування родичів загиблих й інтернованих, які повернулись додому, з метою створення детальної бази даних. Згаданий Інститут соціальних досліджень 26 листопада 2004 року провів міжнародну науково-практичну конференцію на тему: *60 років тому депортовано угорських чоловіків (1944 – 2004)*, матеріали якої та пов'язана база даних доступні на веб-сайті установи²⁶.

За вивчення проблеми «маленький робот» на Закарпатті взялася молодий науковець Ержебет Д. Молнар²⁷, яка впродовж останніх восьми років виконала ряд

²⁶ *Malenykij robot*. <http://kmf.uz.ua/mr/index.html> (2012)

²⁷ MOLNÁR D. ERZSÉBET: *A malenykij robot Kárpátalján egy felmérés tükrében*. In: Állam és nemzet a XIX-XX. században. Szerk.: Bodnár E. – Demeter G., Debrecen 2006, Egyetemi Kiadó, 126-135. p., MOLNÁR D. ERZSÉBET – Bakura Sándor – Dupka György – Kovács Elemér – Kovács Erzsébet – Tóth Zsuzsanna: *«Otthon a könny is édes» 1944 – 1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében*. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2009., MOLNÁR D. ERZSÉBET: *A malenykij robotra elhurcolt kárpátaljai magyarok egy felmérés tükrében*. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye, 2010, 47-63. p., MOLNÁR D. ERZSÉBET: *A «malenykij robot»-ra elhurcolt felső-Tisza-vidéki magyarok (egy felmérés tükrében)*. In: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye. Szerk.: Bocskor Andrea, Dobos Sándor. Poli Print, Ungvár, 2012. 43-59. p., MOLNÁR D. ERZSÉBET: *«Embert aszaló intézet Szolyván»*. *Deportálások a Nagyszőlősi járásból a szovjet rendszer kiépítésének idején (egy felmérés tükrében)*. In: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye. Szerk.: Bocskor Andrea, Dobos Sándor. Poli Print, Ungvár, 2012. 59-71. p., MOLNÁR D. ERZSÉBET: *A polgári lakosság Magyarországról és a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról történő kényszermunkára hurcolásának összehasonlító elemzése*. In: *Így maradok meg hívőnek...* In memoriam Soós Kálmán. Tanulmányok Soós Kálmán emlékére. Szerk.: Szamborovszkyné Nagy Ibolya. Poli Print, Ungvár, 2012. 132-145. old. ЕРЖЕБЕТ Д. МОЛНАР: *Маленький робот в Закарпатті в світлі одного опитування*. (угор.) Держава і нація в ХІХ – ХХ сторіччі. Ред.: Е. Боднар – Г. Деметер, Дебрецен 2006, Видавництво університету, с. 126-135; ЕРЖЕБЕТ Д. МОЛНАР – Шандор Бакура – Юрій Дупко – Елемер Ковач – Ержебет Ковач – Жужанна Товт: *Дома і слюзи солодки, 1944 – 1955. Слідами закарпатських угорців і німців, депортованих на примусові праці в Донбасі*. (угор.) Видавництво Інтермікс, Ужгород – Будапешт, 2009; ЕРЖЕБЕТ Д. МОЛНАР: *Закарпатські угорці, депортовані на «Маленький робот» в світлі одного опитування*. (угор.) Збірник досліджень Інституту Т. Легоцького Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, 2010, с. 47-63; ЕРЖЕБЕТ Д. МОЛНАР: *Угорці Верхнього Потисся, депортовані на «Маленький робот» (в світлі результатів одного опитування)*. (угор.) в: Збірник досліджень інституту Легоцького Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Ред.: Андрея Бочкор, Шандор Добош. Поліпрінт, Ужгород, 2012 с. 43-59; ЕРЖЕБЕТ Д. МОЛНАР: *«Установа в Сваляві, що засушує людину»*. *Депортації з Виноградівського району у часи розбудови радянської системи (в світлі одного опитування)*. (угор.) в: Збірник досліджень Інституту Легоцького Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Ред.: Андрея Бочкор, Шандор Добош. с. 59-71; ЕРЖЕБЕТ Д. МОЛНАР: *Порівняльний аналіз цивільних осіб, депортованих до Радянського Союзу з Угорщини і приєднаного Закарпаття на примусову працю*. (угор.) в: *«Так залишусь вісником...» Пам'яті Калмана Шооша. Дослідження в пам'ять Калмана Шооша*. (угор.) ред : Самборовскіне Іболя Нодь. Поліпрінт, Ужгород, 2012. с.132-145.

оцінок за матеріалами спогадів інтернованих, що повернулись, за допомогою соціологічних методів вона проаналізувала списки, що зберігаються в Берегівській філії Закарпатського державного архіву, складені у липні 1945 року, які містять імена військовозобов'язаних чоловіків, котрі не перебувають в рідному населеному пункті. В Берегівському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II та на угорському природничо-гуманітарному факультеті Ужгородського національного університету за темою «Маленький робот» виконано ряд курсових робіт, написана дипломна робота.

Серед українських вчених архівні дослідження продовжує Олексій Корсун, завдяки яким разом з Обласним реабілітаційним комітетом та комісією Свалєвського меморіального парку широка громадськість вперше отримала інформацію про репресивні дії 4-го Українського фронту. Документи з первинних джерел ним були опубліковані в трьох збірках; частина з яких, виданих в кількості 500 – 700 примірників, передані до основних українських бібліотек, але подальшого розповсюдження через книгарні не відбулось, маючи недостатній тираж²⁸.

Історик Роман Офіцинський у великій монографії «*Закарпаття 1919 – 2009. Історія, політика, культура*» (українською й угорською мовами) дав загальний огляд цієї епохи, насиченої людськими трагедіями, однак, на нашу думку, в монографії бракує більш широкого висвітлення архівних документів про радянізацію з боку 4-го Українського фронту та НКВС в Закарпатті в 1944 – 1945 роках²⁹.

Відомий за часів, що передували розпаду Радянського Союзу, історик і знаний угорський експерт Андрій І. Пушкеш³⁰, науковий співробітник Інституту славістики і балканістики РАН, який добре володіє мовою країни й емігрував із Закарпаття в Москву, є автором монографії, написаної на уподобання офіційної радянської історіографії, про роль Угорщини в Другій світовій війні³¹, про гоніння в сталінську епоху та репресії під час цієї війни, про систему таборів ГУПВІ та ГУЛАГу та незчисленні жертви режиму. Після нього в Росії з'явилося безліч публікацій. Проте

²⁸ ДОВГАНИЧ, О.Д., КОРСУН, О.М. (ред. та укладач): *Тернистий шлях до України...* Ужгород: БАТ, Видавництво Закарпаття, 2007, 750 стор.; ДОВГАНИЧ, О.Д., КОРСУН, О.М., ПАГІРЯ О.М. (ред. та укладач.): *Карпатська Україна 1. т.* Ужгород: БАТ Видавництво Закарпаття, 754 стор.; ФЕДАКА, С.Д. (ред. й укладач) (2010): *Карпатська Україна 2. т.* Ужгород: БАТ Видавництво Закарпаття, 2. т. 774 р., *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр. Архівні документи і матеріали.* Упорядник - О.М. КОРСУН. Редакційна колегія: І.І. КАЧУР (голова редколегії), Б.О. ГВАРДІОНОВ, Ю.Ю. ДУПКО, З.М. КІЗМАН, О.М. КОРСУН (керівник ред.-видав. гр.), І.Ю. КОРШИНСЬКИЙ, М.Д. МІСЮК, М.В. ОЛАШИН, О.М. РІШКО, А.М. ФУКС, С.В. ШАЛДА. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012. (Дані: ЗУН).

²⁹ OFICINSZKIJ, ROMAN: *Szovjet Kárpátalja (Kárpátontúli terület) 1944 – 1991.* In: FEDINEC CSILLA-VEHES, MIKOLA (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra.* Argumentum, Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Ungvár: Ungvári Nemzeti Egyetem Politikai Regionalizmus Kutatóintézete, 2010, 209-349. р. РОМАН ОФІЦИНСЬКИЙ: *Радянське Закарпаття (Закарпатська область) 1944 – 1991.* в: ЧІЛЛА ФЕДИНЕЦЬ, МИКОЛА ВЕГЕШ (ред.): *Закарпаття 1919 – 2009. Історія, політика, культура.* (угор.) Аргументум. Будапешт: Інститут етнічних досліджень національних меншин Угорської академії наук, Ужгород: Інститут регіональної політики Ужгородського національного університету, 2010, с. 209-349. Слід зауважити, що у великій монографії, розділ III за № 4.2 читаємо: дослідження під назвою «*Звернулись по допомогу до Будапешта...*» написано ТОМАШЕМ ШТАРКОМ. с. 247.

³⁰ PUSKÁS, A. I.: *Adatok Horthy-Magyarország külpolitikájához a második világháború éveiben.* In: Századok. – 95. (1961) 1., p. 83-117., PUSKÁS, A. I.: *Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában, 1944. október-1945. április.* In: Századok. – 100. (1966) 4-5., p. 763-786. А.І. ПУШКАШ: *До зовнішньої політики хортистської Угорщини в роки Другої світової війни.* (угор.) в: Століття - 95. (1961) 1., с. 83-117; А.І. ПУШКАШ: *До ролі прогресивних сил Угорщини у визвольній боротьбі, жовтень 1944 - квітень 1945 р.* (угор.) в: Століття - 100 (1966) 4-5, с. 763-786.

³¹ PUSKÁS, A. I.: *Magyarország a II. világháborúban.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971. А.І. ПУШКАШ: *Угорщина в II світовій війні.* (угор.) Будапешт, Видавництво Кошута, 1971.

питанням про військовополонених й інтернованих, зокрема із Закарпаття, мало хто з інших дослідників цікавиться.

Стосовно входження Закарпаття у склад СРСР, етнічних чисток серед угорців і німців, радянізації краю першою об'єднуючою роботою вважаю малу монографію Бейли Желіцкі³², уродженця села Малі Геївці, історика, який проживав і працює нині в Москві, старшого наукового співробітника Інституту слов'янознавства РАН. Доленосні для Закарпаття десятиліття між 1920 і 1945 роками в монографії розглядаються, в основному, через радянсько-чехословацькі та угорські дипломатичні відносини на основі матеріалів з московських архівів. Серед іншого автор відкрито згадує вишколених в Москві агентів НКВС закарпатського походження, які користувалися довірою радянських військових, дипломатичних і державних керівників, виконували їхні інструкції і співпрацювали задля приєднання Закарпаття до Радянського Союзу, колективного покарання місцевих угорців, повного їхнього виключення з політичного і громадського життя, інтернування майже 40 тисяч військовозобов'язаних³³. Вони зробили Сталіну і керівникам його оточення неоціненну послугу і, як пише автор: «Без їх участі неможливо зрозуміти насправді все те, що відбулось в Закарпатті в останні місяці 1944 року, і що визначило майбутню приналежність цього краю»³⁴. Окремі визначення Бейли Желіцкі (русинсько-українська справа, історія радянсько-чехословацьких дипломатичних відносин, Перший з'їзд народних комітетів в Мукачеві, питання про возз'єднання і т.д.) викликали бурхливу реакцію серед українських істориків-патріотів. Серед них український історик Йосип Кобаль, який добре знає угорську мову і на думку якого автор книги, «незважаючи на заявлену прихильність до безпристрасності, неупередженості та об'єктивності, в цілому і в оцінці головних проблем дуже чітко орієнтується на лінію, за якою бере під сумнів право існування чехословацьких і, зокрема, українських політичних амбіцій проти угорської (Угорщини) орієнтації»³⁵.

³² ZSELICZKY BÉLA: *Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920 – 1945.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. – 2013-ан Magyar Arany Érdemkereszttel tüntették ki. A moszkvai Indrik Könyvkiadó gondozásában 2013-ан megjelent Zseliczky Béla-Zseliczky Csilla könyve, amelynek címe: *Magyar emigrációs hullámok és emigránsok (A 19. század közepe – a 20. század ötvenes éveinek vége)*. A monográfiában az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete munkatársai a Magyarországról 1849 – 1957 között kiinduló három nagy emigrációs hullámot vizsgálják, a folyamat okait elemzik, ismertetik.

БЕЛА ЖЕЛИЦКІ: *Закарпаття в сфері чеських і радянських інтересів. 1920-1945.* Будапешт. Видавництво Нопвілар, 1998 – в 2013 році нагороджено Золотим хрестом за заслуги перед Угорщиною. У московському видавництві Індрик у 2013 році вийшла книга Бейли Желіцкі – Чілла Желіцкі під назвою: *Хвилі угорської еміграції та емігранти* (середина 19-го сторіччя – кінець п'ятидесятих років 20-го сторіччя). В монографії співробітники Інституту славістики Російської Академії Наук описують та аналізують причини трьох великих хвиль еміграції з Угорщини у 1849 – 1957 роках.

³³ A szakirodalomban leggyakrabban a 40 ezres szám szerepel, s ebből különböző becslések alapján állapítják meg, hogy az elhurcoltak harmada, fele, mások szerint kétharmada vészett oda. A levéltári adatok ennél kisebb számot mutatnak, kb. 16 ezer áldozatról szólnak, míg a KMKSZ által a szemtanúk elmondása alapján összeállított listán körülbelül 10 és fél ezer elhurcolt neve szerepel.

У літературі найчастіше згадується число 40 тисяч, з яких, за різними оцінками, третина чи половина депортованих, а за іншими дві третини загинули. Архівні дані вказують на меншу кількість, приблизно 16 тисяч жертв, а складений ТУКЗ список на основі розповіді очевидців містить близько 10 з половиною тисяч депортованих.

³⁴ ZSELICZKY BÉLA: *Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében.* i.m.: 94.p.

БЕЛА ЖЕЛИЦКІ: *Закарпаття в сфері чеських і радянських інтересів.* i.m.: с. 94.

³⁵ KOBÁLY JÓZSEF: *Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett.* In: Regio, 2000. 1. sz. 285-290 p. Варіант числового архіву: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00035/pdf/285-290.pdf> (2013)

ЙОСИФ КОБАЛЬ: *Історія Закарпаття: Кути зору поряд.* В. Regio, 2000. № 1. с. 285-290. Варіант цифрового архіву: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00035/pdf/285-290.pdf> (2013)

Наш досвід показує, що з угорської точки зору питання відокремлення Закарпаття в 1944 році в інтересах радянських, зокрема, українських владних інтересів сьогодні все ще означає сумнівність існування українських політичних амбіцій в цьому напрямку. Твердження історика Йосипа Кобалю можна трактувати як резюме українсько-російсько-угорських дискусій: «Сьогодні практично кожен історик визнає, що радянсько-чехословацькі відносини були не зовсім партнерськими, а радянське керівництво використовувало диктаторські методи для досягнення своєї мети, а також те, що події, які мали місце в Закарпатті в 1944 – 45 роках, були далекі від демократії. (Наприклад, кожен засуджує депортацію угорського чоловічого населення в листопаді 1944 року). Крім того, є питання, в яких українські історики йдуть далі, ніж Бейла Желіцкі. На їхню думку, Радянський Союз ніколи не отримував пропозицію від чехословацьких лідерів про передачу Закарпаття, хоча з монографії випливає навпаки. З 1939 року чехословацькі лідери (Бенеш) неодноразово пропонували територію Закарпаття советам. Інша справа, що Радянський Союз прийняв Закарпаття, коли мав у цьому потребу»³⁶.

В дослідженнях теми військовополонених в Радянському Союзі в 1939 – 1956 роках історичною віхою слід вважати появу п'ятитомної серії зібрання архівних джерел і документів. Серія була видана в Москві і Волгограді в 2000 – 2006 роках, одним з редакторів і упорядників якої є професор історик М.М. Загорулько.³⁷ Більша частина джерел, складена за сприяння російських архівістів і присвячена німецьким та інших національностей військовополоненим, торкається також проблеми інтернованих, але окремих матеріалів про депортацію цивільних з Карпатського регіону, зокрема із Закарпаття, у зібранні бракує. З точки зору дослідження значущою подією є публікація збірки документів «Угорські військовополонені в Радянському Союзі», ініційована Євою-Марією Варга в російському³⁸ та угорському³⁹ варіантах.

В окремих регіонах Росії з'явилися більш повні обробки про центральні й головні трудові табори, але в них не йдеться про інтернованих із Закарпаття. Результати вивчення теми, що ближче до цього дослідження, які можуть бути використані з угорської точки зору, отримані професором Володимиром Мотрєвичем з Єкатеринбурга. Завдяки експедиції (2012), організованої на Уралі Колом німецької меншини міста Печ (Угорщина) та Уральською державною юридичною академією, мені пощастило особисто познайомитись з професором Мотрєвичем. Великий шануваль-

³⁶ KOBÁLY JÓZSEF: *Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett*. i. m.: 288. p.

ЙОСИФ КОБАЛЬ: *Історія Закарпаття: Кути зору поряд*. Там же: с. 288.

³⁷ Lásd az első kötetet: *Vojennoplenenie v SZSZSZR. 1939 – 1956. Dokumenti i matyerjai*. T.1./ Szoszt. ZAGARULKO, M: M, SZIDOROV, SZ.G., CAREVSZKAJA T. V. Pod red. ZAGARULKO, M. M.: Logosz, 2000.

Див. перший том: *Військовополонені в СРСР. 1939 – 1956. Документи й матеріали*. Т.1. Упоряд. М.М. Загорулько, С.Г. Сідоров, Т.В. Царєвська, під ред. М.М. Загорулько: Логос, 2000.

³⁸ *Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941 – 1953 годов*. Составители: БОРИСОВ, Д.И., ВАРГА Е.М., ВОРОНЦОВ, В.Л., КОРОТАЕВ, В.И., ПЫЛОВА, Л.А., ТАРХОВА Н.С. Российская политическая энциклопедия, Москва, 2005.

³⁹ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941 – 1953)*. Főszerkesztő: Varga Éva Mária. A kötetet összeállította: VARGA ÉVA MÁRIA, VLAGYIMIR I. KOROTAJEV, VAGYIM L. VORONCOV, NONNA SZ. TARHOVA, LILIJAA. PILOVA közreműködésével. Moszkva-Budapest, ROSSZPEN-MKTK, 2006.

Угорські військовополонені в СРСР. Документи (1941 – 1953). Головний редактор: ВАРГА ЄВА МА-РІЯ, Упорядники тому: ВАРГА ЄВА МАРІЯ, ВОЛОДИМИР І.КОРОТАЄВ, ВАДИМ Л. ВОРОНЦОВ, НОН-НА С. ТАРХОВА, ЛІЛІЯ А. ПІЛОВА, Москва – Будапешт, РОССПЕН-МКТК, 2006.

ник угорців є автором багатьох статей і досліджень⁴⁰ про німецьких й угорських військовополонених та інтернованих, які перебували в таборах ГУПВІ в Уральському регіоні. Професор Мотрєвич самовіддано трудиться у якості уповноваженого московського товариства «Военные мемориалы» в Пермській, Свердловській, Челябінській і Тюменській областях по догляду за угорськими і німецькими військовими похованнями.⁴¹ На основі *книг поховань*, віднайдених в московському архіві, йому вдалося визначити місця табірних кладовищ. З переліку таборів ГУПВІ, їх планів місцезнаходження, карт, списку померлих можна було ідентифікувати кладовища поблизу трудових таборів. У багатьох дослідженнях професор Мотрєвич детально розповідає про знайдені військові поховання, які було взято під опіку. За його ініціативи на гранітних плитах виготовлені написи угорською і російською мовами. Ось один з варіантів: «*Тут поховані угорські військовополонені, жертви II світової війни*». Інший варіант: «*Тут поховані угорські військовополонені й інтерновані, жертви II світової війни.*» Завдяки копіткій дослідницькій й організаторській роботі по облаштуванню і догляду за могилами в чотирьох областях на Уралі з 216 спеціальних кладовищ 154 військових поховань зареєстровані офіційно. Вони також охороняються відповідним російським законодавством.

У 2012 році в місті Печ (Угорщина) запрошеного Колом німецької меншини професора Мотрєвича, як доповідача, пощастило переконати в тому, що депортовані з Угорщини, Трансільванії, регіону Фелвідейк (Верхня провінція) та Делвідейк (Південна провінція) і Закарпаття німці були громадянами Угорщини, а не Німеччини. Зазначимо, що на Уралі в 276 таборах утримувались тисячі угорців. За базами даних в Пермській області зареєстровано 30, в Свердловській області 90, в Челябінській області 32 і в Тюменській області 2 військових кладовища. На цих кладовищах поховані за документами тисячі військовополонених й інтернованих цивільних осіб Угорщини, Трансільванії, Південної та Верхньої провінцій, а також з Закарпаття. За наявними даними в Уральському регіоні серед в'язнів різних національностей померло біля 30 000 осіб.

Переважна більшість угорських і німецьких інтернованих, які поховані в цих місцях, працювали в окремих робочих батальйонах та бригадах (Отдельный рабочий батальон, ОРБ МВС, Р/б). Згідно з віднайденими документами, в таборах ГУПВІ та ОРБ часто виокремлювали обвинувачених в антирадянських і засуджених угорських в'язнів, які перебували у виправних таборах ГУЛАГу і продовжували працювати до повного виснаження. Документи справ цих в'язнів досі ще недоступні.

⁴⁰МОТРЕВИЧ В.П.: *Военнопленные Второй мировой войны на Урале*. Репринт. Екатеринбург: АПНБ, 2008. – 60 с., МОТРЕВИЧ В.П.: *Военнопленные*. In: Уральская Историческая Энциклопедия, www.ural.ru/spec/encyclopedia-3-386.html (2012), МОТРЕВИЧ В.П.: *Интернирование*. In: Уральская Историческая Энциклопедия, www.ural.ru/spec/encyclopedia-9-809.html (2012), В.П. МОТРЕВИЧ: *ОСУЖДЕННЫЕ ИНТЕРНИРОВАННЫЕ ГРАЖДАНСКИЕ ЛИЦА И ВОЕННОПЛЕННЫЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СВЕРДЛОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 1949-1956 гг.* In: <http://vkinst.ru/vneklassnaya-rabota/v-p-motrevich-osuzhdennye-internirovannye-grazhdanskie-litca-i-voe/>(2014)

⁴¹ МОТРЕВИЧ В.П.: *Благоустройство мест захоронений военнопленных Второй мировой войны и интернированных иностранных граждан в Уральском регионе в 1995 – 2009 г.* // Гражданская идентичность и внутренний мир советских немцев в исторической памяти потомков // Материалы XIII международной научной конференции. Москва, 21 – 23 октября 2011 г. М., 2011. С. 207 – 211. МОТРЕВИЧ В. П.: *Иностранные воинские захоронения Второй мировой войны на Урале: численность, правовой статус, благоустройство* // Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу», 2011. № 5. С. 65 – 73.

<http://electronic.ruzh.org/?q=node/181> (2012)

В Угорщині і в усьому Карпатському регіоні після зміни режиму стало можливим проводити поглиблені архівні дослідження, у 1989 році про важкі долі військовополонених й інтернованих, про їхні особисті трагедії вже можна було згадувати. З переглянутих досі угорських джерел, робіт дослідників до і після зміни режиму, відомості про тих, хто перебував в радянському полоні, був звільнений і повернувся додому, про військовополонених та інтернованих, які померли в неволі, випливають різні дані.

Серед відомих дослідників історії військовополонених до зміни режиму слід виокремити Мігалья Корома, який на основі архівних досліджень дійшов висновку, що на території СРСР, Угорщини, Австрії, Чехословаччини та Німеччини потрапили в полон держав-переможниць 800 – 900 тисяч угорських солдатів, з яких 570 – 620 тисяч знаходились в радянському полоні. За оцінками Лайоша Фюра, включаючи знову приєднані території (Трансильванія, Південна і Верхня провінція та Закарпаття), число полонених на фронтах досягає 1,3 – 1,4 млн осіб.

У публікаціях Томаша Штарка⁴², одного з найвідоміших експертів з даного питання, що вийшли безпосередньо перед зміною режиму, також приводяться кілька даних. В останній публікації 2002 року згадується 600 – 700 тисяч полонених, в тому числі 330 – 380 тисяч осіб, які повернулись, а загальне число полонених, які загинули в неволі, оцінюється в 270 – 370 тисяч чоловік. За його висновками, близько 200 тисяч цивільних ув'язнених були депортовані в Радянський Союз в різні трудові табори.

Провідні угорські дослідники про роль Угорщини у Другій світовій війні, про людські втрати та ін. оцінюють число військовополонених та інтернованих в 600 – 700 тисяч чоловік. За порядком величини на основі вивчення відкритих радянських джерел такого ж висновку дійшли Міклош Фюзеш⁴³, Ігнац Ромшіч⁴⁴, Крістіан Унгварі⁴⁵, Іштван Равас⁴⁶, Золан Богнар⁴⁷ та інші історики, висновки яких про кіль-

⁴² STARK TAMÁS: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest, 2006., U.Ő.: *Magyar nők a GULAG-on*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-03/ch04.html>, U.Ő.: *Magyar Malenykij robot*. Magyarok a szovjet táborvilágban. http://www.kmf.uz.ua/mr/5_stark.html, stb.

ТОМАШ ШТАРК: *Угорські в'язні в Радянському Союзі*. Книги дослідження меншин (угор.). Будапешт, 2006. він же: *Угорські жінки в ГУЛАГу*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-03/ch04.html>, він же: *Угорський «маленький робот»*. Угорці в радянському табірному світі. http://www.kmf.uz.ua/mr/5_stark.html, та ін..

⁴³ FÜZES MIKLÓS: *Embervásár Európában*. Pécs, 1994. 32. p.

МІКЛОШ ФЮЗЕШ: *Ярмарок рабів в Європі* (угор.), Печ, 1994, с.32.

⁴⁴ ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

ІГНАЦ РОМШИЧ: *Історія Угорщини в XX сторіччі*. (угор.) Будапешт, Видавництво Opicic, 2000.

⁴⁵ UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

КРІСТІАН УНГВАРІ: *Угорські солдати в Другій світовій війні* (угор.) Будапешт, Видавництво Opicic, 2004.

⁴⁶ RAVASZ ISTVÁN: *Magyarország világháborús embervesztessége és a magyar katonai sírok*. In: *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Szerk. Markó György. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. ІШТВАН РАВАС: *Людські втрати Угорщини в світовій війні та угорські військові поховання, в: Війна, армія, крах. Угорська воєнна політика у Другій світовій війні*. Ред. Дьєрдь Марко. Будапешт, Видавництво Зріні,

⁴⁷ BOGNÁR ZALÁN: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944 – 1945*. Argumentum, 2010. 300.p., Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadifogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944 – 1945*. (угор.) Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. 471. p.

ЗОЛАН БОГНАР: *Угорці в полоні в Угорщині. Збірні табори для військовополонених в Угорщині 1944 – 1945*. Аргументум, 2010. с. 300. Золан Богнар: *Табори військовополонених та доля (військових) в'язнів в Угорщині, окупованій Червоною Армією 1944 – 1945*. Видавництво Kairos, Будапешт, 2012, с. 471.

кісні дані відрізняються один від одного. Томаш Штарк і Золан Богнар в багатьох публікаціях дослідили матеріали про деякі важливі питання військовополонених й інтернованих, багатих числовими даними.

Колишній ув'язнений ГУЛАГу Густав Менцел⁴⁸ провів неоціненну дослідницьку роботу. Я знав про це і листувався з ним. Він розповідав, що в Історичному бюро знайшов 21 товсту папку, що містила разом біля 20000 даних про угорських громадян, сфабрикованих завербованими радянськими розвідниками⁴⁹. У своїй недавній книзі Томаш Штарк також підтверджує, що «*кількість угорців, інтернованих в табори ГУЛАГу, – близько 20 тисяч*»⁵⁰. Густав Менцел, студент-медик з Будапешта, депортований в Іркутськ, знаходився в таборі разом з закарпатцем Імре Норончіком, де вони були свідками смерті протестантського священика з села Нодьмузой (Мужієво)⁵¹.

До числа піонерських дослідників ГУЛАГу відношу також Томаша Крауса⁵², роботи якого складають декілька томів, Агнесу Геребен⁵³ й інших, які представили на суд угорської громадськості інтелектуальну та політичну історію сталінізму як машину для вбивства, нелюдський світ радянських трудових таборів. З робіт Яноша Рожаша⁵⁴, якого знав особисто, я отримав багату інформацію: він був в'язнем ГУЛАГу, серед інших – разом з всесвітньо відомим літописцем Олександром Солженіциним⁵⁵.

На думку автора, з 600 тисяч в'язнів, які були захоплені в полон в Угорщині, біля 70-100 тисяч осіб померли до відправки в 56 таборів для військовополонених, встановлених в 47 населених пунктах Угорщини, 120-140 тисяч були звільнені. Крім того, з Карпатського басейну 150-170 тисяч цивільних чоловіків, зокрема з Угорщини, 100 тисяч мирних жителів були депортовані в Радянський Союз.

⁴⁸ MENCZEL GUSZTÁV: *A szovjet hadbíróóságok által magyar állampolgároknak politikai okokból történt elítélése*. In: *Magyar kényszermunkások és politikai rabok a Szovjetunióban a II. világháború után*. Petít Real könyvkiadó, Budapest, 2000.

ГУСТАВ МЕНЦЕЛ: *Громадяни Угорщини, засуджені радянським військовим судом з політичних мотивів. В: Угорські підневільні робітники і політичних в'язні в Радянському Союзі після Другої світової війни*. (угор.) Видавництво Петіт Реал, Будапешт, 2000.

⁴⁹ MENCZEL GUSZTÁV: *A szovjet hatóságok által magyar állampolgároknak politikai okból történt elítélése*. In: *Magyar kényszermunkások és politikai rabok a Szovjetunióban a II. világháború után* Petít Real Könyvkiadó, Budapest, 2000, 20. p.

ГУСТАВ МЕНЦЕЛ: *Громадяни Угорщини, засуджені радянськими органами з політичних мотивів. В: Угорські підневільні робітники і політичних в'язні в Радянському Союзі після Другої світової війни*. (угор.) Видавництво Петіт Реал, Будапешт, 2000. с. 20.

⁵⁰ STARK TAMÁS: *Magyar foglyok a Szovjetunióban...* i. m.: 104. p.

ТОМАШ ШТАРК: *Угорські в'язні в Радянському Союзі...* там же с.104.

⁵¹ «Sötét napok jöttek...». *Koncepciók perek magyar elitélteinek emlékkönyve 1944 – 1955*. Szerkesztés, összeállítás: DUPKA GYÖRGY. Intermix Kiadó, 1993. 85.p.

⁵² KRAUSZ TAMÁS: (szerk.): *Gulag: A szovjet táborrendszer története*. Pannonica, cop. Budapest, 2001.

ТОМАШ КРАУС: (ред.) *Гулаг: історія радянської табірної системи*. (угор.) Панноніка коп. Будапешт, 2001.

⁵³ GEREBEN ÁGNES: *Megtorlások a Szovjetunióban*. Helikon, Budapest, 2013.

АГНЕС ГЕРЕБЕН: *Репресії в Радянському Союзі*. (угор.) Гелікон, Будапешт, 2013.

⁵⁴ RÓZSÁS JÁNOS: *Gulag-lexikon*. Püski Kiadó, Budapest, 2007.

ЯНОШ РОЖАШ: *Енциклопедія ГУЛАГу*. (угор.) Видавництво Пішкі, Будапешт, 2007.

⁵⁵ Див. твори ОЛЕКСАНДРА СОЛЖЕНИЦИНА, в яких достовірно описана комуністична диктатура та світ ГУЛАГу: SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*. (угор.) Переклад WESSELY LÁSZLÓ. Európa Könyvkiadó Budapest. 1989.

ОЛЕКСАНДР СОЛЖЕНИЦИН: *Один день Івана Денисовича*. Переклад Ласло Вешелі. Видавництво Європа, Будапешт 1989, SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR: *A GULAG szigetvilág 1918-1956*. I-III. (Архипелаг ГУЛАГ). Переклад: SOPRONI ANDRÁS. Európa Könyvkiadó Kft. 2013.

Роботи Марії Ормош,⁵⁶ Ігнаца Ромшіча⁵⁷, в яких вони оцінюють деякі події Другої світової війни, заохочують до подальшого осмислення.

За останні десятиліття стали відомі дослідницькі роботи Єви-Марії Варги, виконані в Росії. У справі розкриття архівних матеріалів про постанови радянських центральних органів, що стосуються військовополонених й інтернованих, маловідомих в Угорщині й в угорськомовних регіонах, нею проведені цінні фундаментальні дослідження. Вона приділяє велику увагу оприлюдненню й аналізу російських архівних матеріалів про угорських військовополонених й інтернованих в Радянському Союзі. У співпраці з російськими архівістами вона стала одним з відданих ініціаторів, укладачем і головним редактором видання, що містить 145 архівних матеріалів, які стосуються військовополонених, що вийшло в світ російською⁵⁸ мовою, а згодом і угорською⁵⁹.

Дослідниця Єва-Марія Варга ввела в науковий кровообіг угорської історіографії раніше недоступні архівні матеріали, чим сприяла затухання суперечок про кількість військовополонених, правдивішому висвітленню життя в радянських таборах, ознайомленню з новою інформацією, даними та ін. з раніше недоступних архівних джерел. На мій погляд, вона зробила б нашу літературу ще багатшою, якби збагатила свою збірку документами, пов'язаними зі стражданнями депортованого працездатного населення Карпатського регіону, враховуючи, що досліджені нею російські архіви містять багато документальних джерел на цю тему.

⁵⁶ ORMOS MÁRIA: *Hitler*. T-Twins Kiadó, h.n., 1994., ORMOS MÁRIA: *Magyarország a két világháború korában*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

МАРІЯ ОРМОШ: *Гітлер*. (угор.) Видавництво Т-Твінс, h.n., 1994, МАРІЯ ОРМОШ: *Угорщина у міжвоєнний час*. (угор.) Дебрецен, видавництво Чоконої, 1998.

⁵⁷ ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2003.

ІГНАЦ РОМШІЧ: *Історія Угорщини в XX столітті*. (угор.) Будапешт, Видавництво Опісіс, 2000.

⁵⁸ *Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941 – 1953 годов*. Составители: БОРИСОВ, Д.И., ВАРГА Е.М., ВОРОНЦОВ, В.Л., КОРОТАЕВ, В.И., ПЫЛОВА, Л.А., ТАРХОВА Н.С. Российская политическая энциклопедия, Москва, 2005.

⁵⁹ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941 – 1953)*. Főszerkesztő: Varga Éva Mária. A kötetet összeállította: VARGA ÉVA MÁRIA, VLAGYIMIR I. KOROTAJEV, VAGYIM L. VORONCOV, NONNA SZ. TARHOVA, LILIJ A. PILOVA közreműködésével. Moszkva-Budapest, ROSSZPEN-MKTK, 2006.

Угорські військовополонені в СРСР. Документи (1941 – 1953). Головний редактор: ВАРГА ЄВА МАРІЯ, Упорядники тому: ЄВА МАРІЯ ВАРГА, ВОЛОДИМИР І. КОРОТАЄВ, ВАДИМ Л. ВОРОНЦОВ, НОННА С. ТАРХОВА, ЛІЛІЯ А. ПІЛОВА, Москва.Будапешт, РОССПЕН-МКТК, 2006.

Тут зауважу, що недавно опублікована Тамашем Клаусом збірка документів була гучно прийнята в Угорщині. Що зробили угорські війська в Радянському Союзі на німецькій стороні? Про це книга:

A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941 – 1947. (Szerk.: Krausz Tamás, Varga Éva Mária.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.

Угорські окупаційні війська в Радянському Союзі. Архівні документи. 1941 – 1947. (ред. Томаш Краус, Єва-марія Варга). Видавництво Л'Гартман, Будапешт, 2013.

Після вивчення збірки в мене також виникла думка, що аналогічну збірку – список злочинів – можна видати і про варварські вчинки Червоної Армії, які відбувалися на окупованих територіях завойованих країн, особливо в Закарпатті, Західній Україні. Маються на увазі тут підтверджені архівними матеріалами катинські події розстрілу польських офіцерів, ліквідації тисяч польських мирних жителів, жителів країни Балтії, масові страсти українських патріотів Західної України і т.д. Радянські солдати в 1944 – 1945 роках в Закарпатті також варварські ґвалтували безліч угорських, німецьких жінок і представниць інших національностей. Про це також пише Мігаль Золтан Надь у відомій трилогії під назвою «*Байстрюк сатани*».

В дисертації, написаній в 2008 році⁶⁰, Єва-Марія Варга як відданий дослідник відобразила долю угорських інтернованих та військовополонених, захоплених в полон радянськими військами у світлі первинних радянських архівних джерел. Пізніше її фундаментальні дослідження з'явилися у вигляді книги⁶¹, якою віддає борг радянській та угорській історіографії, висвітлює білі плями спільної історії, яка стала частиною відновлення національної пам'яті.

Однак, дисертація Єви-Марії Варги, яку я високо ціную, у багатьох місцях наводить, на мій погляд, на суперечливу думку про те, *«що порівняння радянських таборів військовополонених з таборами, які функціонували за ініціативи нацистів, не має місця з жодного аспекту»*⁶². Це твердження вона робить, посиляючись, в першу чергу, на Роланда Тілковскі, який в одній зі своїх праць в 1991 році без досить глибокого знання архівних даних та списків втрат стверджує, що у випадку з німцями, мобілізованих в Радянський Союз для репараційних робіт, з боку радянського керівництва *«не було ніякого намагання геноциду, «Endlösung», навпаки, була необхідність у масі працездатного населення»*⁶³. Ці визначення багато ким⁶⁴ не сприймаються, серед них Роберт Бергофер, інтернований з Ракошкерестура німець – колишній в'язень № 287, який на власній шкірі відчув *«радянську гостинність»* в Башкортостані в місті Октябрьський в трудовому батальйоні № 1852: *«Взимку щоденно ми втрачали 4 – 5 наших товаришів (...), серед чоловіків тут в Сибіру залишилось 180. (...)»*⁶⁵ Приводжу його стислий висновок, не сповнений бажанням помсти: *«... те, що бригада репараційних робіт не отримувала їжу, я*

⁶⁰ VARGA ÉVA MÁRIA: *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956)*. Budapest, 2008. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/disszertvargaeva.pdf>, (2014), doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/tezisekmagyar.pdf (2014)

ЄВА МАРИЯ ВАРГА: *Угорські військовополонені та інтерновані в Радянському Союзі у світлі російських архівних матеріалів. (1941–1956)*. Будапешт, 2008. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/disszertvargaeva.pdf>, (2014), doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/tezisekmagyar.pdf (2014)

⁶¹ VARGA ÉVA MÁRIA: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956), Az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Budapest, 2007.

⁶² VARGA ÉVA MÁRIA: *Magyarok szovjet hadifogságban...* i.m.: 251.p.

ЄВА МАРИЯ ВАРГА: *Угорці в радянському полоні...* i.m.: c.251.

⁶³ TILKOVSKY LÓRÁNT: *Magyarországi németek – szovjet munkatáborokban*. In: Regio – Kisebbségutadományi Szemle, 2. (1991). 1. sz. 196.p.

РОЛАНД ТІЛКОВСКИ: *Німці Угорщини в радянських трудових таборах*. в: Perio – Науковий вісник меншин, 2 (1991) №1, с. 196.

⁶⁴ Див: страждання однієї німецької дівчини, Пірошки Відерман, в'язня № 276. Про неї, товаришів в біді, *« про рабів на вугільних шахтах Донбасу, на будівництві в Башкортостані і Татарстані, сибірських лісопозавлах. Порівняно з тим, що вони там пережили, найбільш багаті трюками пригодницькі фільми здаються безпечною копією. Ті, хто зараз заговорив, є останніми свідками того світу, який намагались приховати від нас. Не вдалося»*: Kormos Valéria: *A végtelen foglyai* (Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947). Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2002. Валерія Кормош: В'язні нескінченності (угорські жінки в радянському рабстві, 1945-1947). Видавництво Каїрос, Будапешт, 2002.

⁶⁵ Див. також: Ференц Олмаді: В башкирському таборі Уфа - приречений на повільну смерть. Neves HN, 1992/1. Пишуть в'язні. Доля військовополонених в Другій світовій війні. Архівні випуски воєнної історії. Sine praeteritis futura nulla – Без минулого немає майбутнього. Редактор серії: др. Йолан Сій <http://mek.oszk.hu/02200/02237/html/f03.htm> (2012)

Роберт Бергофер. ТАБУ /Життя в білому пеклі/Leben in der Weissen Hölle/. Культурне товариство Коло друзів Примур'я. Двомовне видання, Лілішвершвар, 2010. Передмова др. Томаша Штарка і рекомендація Пірошки Відерман. Німецький переклад: Вероніка Баб'як, Габор Керекеш, Марта Мюллер, Габор Руда, Аніко Сабо. Історик Томаш Штарк в передмові до тому Бергофера пише: *«Здається, що після закінчення світової війни на Заході дійшли такого консенсусу, за яким злочинами, вчиненими в Радянському Союзі, не слід займатись тому, що вони переважають і змушують забути участь в перемозі над нацизмом»*.

розумію, вони самі були голодні, але ті, хто віддає своє життя під час репараційних робіт, поховані в безіменних могилах, – це їх гріх, що не можна пробачити».

Десятки аналогічних висновків я цитую в додатку, а безвідповідально викликані втрати людських життів підтверджую списками по окремих місцях поселень. З цього чисельно можна довести, що втрати під час бойових дій на Східному фронті все ж менші, ніж втрати серед інтернованих в радянських трудових таборах.

На мій погляд, наведені вище висновки Роланда Тілковскі і Єви-Марії Варги в деідеологізованій предметній історіографії не витримують випробування часом. Ці висновки також суперечать сучасній уяві неупереджених російських, українських та інших західних істориків, на думку яких звірства нацистських і комуністичних диктатур однаково неприйнятні, а для їхньої оцінки немає місця подвійним стандартам.

У недавно опублікованому дослідженні англійця Нормана М. Наймарка *Stalin's genocides*⁶⁶ (2010), також перекладеного українською мовою (воно є обов'язковою літературою для студентів Київського університету), автор вважає: «Гітлер і Сталін в однаковій мірі винні в геноцидах»⁶⁷. Коли, виходячи з визначення *Übermensch*, що уособлює в собі нацизм, фюрер оцінював людей за расовою приналежністю, більшовицька диктатура, яка ототожнюється з іменем Сталіна, створює в людині образ ворога як такого, що належить певному соціальному класу, незалежно від політичних переконань.

Внаслідок двох шкідливих ідеологій з обох сторін – у німецьких концтаборах – фабриках смерті, у радянській системі таборів ГУЛАГу та ГУПВІ, в суворих сибірських таборах смерті загинули мільйони невинних людей. Виходячи з обох ідеологій, геноцидом можна назвати єврейський голокост, прояви расизму проти слов'ян, український Голодомор, масові страти в Катині, ліквідацію тисяч інакомислячих інтелектуалів, доведення до голодної і холодної смерті мільйонів в'язнів таборів ГУЛАГу та ГУПВІ і т.д. У програмах вождів Гітлера і Сталіна на першому місці стояло придушення свободи переможених народів, етнічних громад та примусово-рабська праця.

До важливих збірок спогадів відношу також спільну збірку табірної фольклору Імоли Кюллеш та Золтана Вошварі⁶⁸. Мною також зібрані табірні молитви, вірші, що народились в устах в'язнів, листи з таборів, щоденники та інші записи в'язнів, які залишились в живих і які опубліковані у вигляді книги.⁶⁹

Деякі західні дослідники також цікавились колом питань, пов'язаних з угорськими військовополоненими, інтернованими, політичними в'язнями, які потрапили в Радянський Союз. Фундаментальною роботою вважається двотомник Петера

⁶⁶ NAIMARK, NORMAN M.: *Stalin's genocides*. Princeton és Oxford Princetin University Press, 2010.

НОРМАН Н НАЙМАРК: Сталінські геноциди (англ.) Принстон і Оксфорд Видав. Принстонського ун-ту, 2010.

⁶⁷ НОРМАН М. НАЙМАРК. *Геноциди Сталіна*. Київ. 2011. 101-108. p.

⁶⁸ *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról*. Szerk: KÜLLÖS IMOLA, VASVÁRI ZOLTÁN. Budapest, Európai Folklór Intézet. L'Harmattan Könyvkiadó, 2006.

Жертви. З фольклору сталінських таборів для військовополонених Другої світової війни. Ред.: ІМОЛА КІЛЛЕШ, ЗОЛТАН ВОШВАРІ. Будапешт, Інститут європейського фольклору. Видавництво Л. Гартман, 2006.

⁶⁹ DUPKA GYÖRGY (szerk.): *Istenhez fohászkodva... 1944 Szolyva*. Verses levelek, imák a sztálini láger-ekből 1944 – 1957. Ungvár-Budapest, Intermix Kft., 1992.

ЮРІЙ ДУПКО (ред.): *З молитвою до Бога...1944 Сольва*. Листи у віршах, молитви з сталінських таборів 1944 – 1957. Ужгород-Будапешт, Інтермікс, 1992.

Гостоні⁷⁰, де в першому томі автор реально висвітлює, зокрема, що в організації виконання арештів та інтернування (це помітно і в поведінці радянської військової адміністрації) існував один і той же підхід – залучення активістів лівацького, антифашистського толку, які потрапили в Радянський Союз у якості емігрантів або в'язнів примусових трудових таборів. Про їхню підготовку дбали офіцери-вихователі з співробітників НКВС в антифашистських таборах, партизанських школах та в інших навчальних центрах, де з них виховували вірних радянській владі бійців, агентів, партійних керівників. Бейла Вароді та Вароді Гусар Агнеш⁷¹, спираючись на західні видання, опублікували монографію, в якій підсумовують каторжний труд угорців в Росії. Ці автори не проводять відмінностей між політичними в'язнями, в'язнями ГУЛАГу чи військовополоненими та інтернованими в таборах ГУПВІ.

У Трансільванії історіографія військовополонених й інтернованих почалася після зміни режиму. Аналізуючи публікації, які з'явилися досі, слід зазначити, що були отримані чудові результати з-під пера Левенте Бенко й Анни-Марії Пап⁷². У їхньому недавньому двотомнику на основі віднайдених румунських й угорських архівних документів висвітлена доля депортованих в табори для військовополонених угорських солдатів і цивільних осіб часів Другої світової війни, інтернованих в Румунії та в Радянському Союзі, тим самим збагачуючи новими главами угорську спеціальну літературу. В першому томі з науковою вимогливістю досліджена передісторія, обставини і причини депортації, описані табори, доля ув'язнених, їхнє звільнення і повернення додому.

У другому томі видання зібрані документи, які включають в себе румунські та угорські офіційні документи, матеріали, а також подання (всього 59 листів) про долю в'язнів. Левенте Бенко і його співавтор описали табори в Радянському Союзі. Зокрема пережили табірні муки Іштван Бенце (Шепсісентдьердь), Альберт Ковша (Кезепойто), Геза Немет (Модьоргерман), Янош Тікушан (Олдоболь), Гергей Йовжа (Золанпоток), Петер Міклошд (Міклошвар), Андраш Бод (Кездіабліш), Ференц Аррош, Аррош Ференцне Ілона Ковач (Забола), Мартон Варга, Іштван Кочіш, Олександр Фагороші, Андраш Дьердь, Дьердь Керекеш, Мігаль Мартон (Коложвар), Іштван Левчеї (Сентіштванлоборфолво), Пал Інце (Сарозойто), які до кінця 1948 року трудилися в радянських таборах (Дніпропетровськ, Крим, Талиця, вугільний басейн Ростова-на-Дону (Нова шахта), Слов'янськ, Київ, Курськ, мідні рудники Уралу, Донбас, Тинда, Новгород, Сегежа, Медвеж'єгорськ, Петрозаводськ, Нікополь, Чаадаївка і т.д.). Вони розповідають також про смертність. Карой Молнар з Ковасна говорить: «В Слав'янську багато ув'язнених загинули.

⁷⁰ GOSZTONYI PÉTER: *Magyarország a második világháborúban*. I-II. München, 1984. Lásd I. kötet. 84. p. ПЕТЕР ГОСТОНІ: *Угорщина в Другій світовій війні*. I-II. Мюнхен, 1984, див. I. том с.84.

⁷¹ VÁRDY BÉLA és VÁRDY HUSZÁR ÁGNES: *Magyar rabszolgák a szovjet Gulag táboraiiban*. I-II. In: Valóság, 2005/3., 4., 15., VÁRDY BÉLA és VÁRDY HUSZÁR ÁGNES: *Magyarok a Gulag rab-szolgatáboraiiban*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2007. Tárolt változat: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=546&lap=0> (2012)

БЕЛА ВАРОДІ й АГНЕС ВАРОДІ ГУСАР: *Угорські раби в радянських таборах ГУЛАГу*, I-II (угор) в: Valóság 2005/3., 4., 15., БЕЛА ВАРОДІ й АГНЕС ВАРОДІ ГУСАР: *Угорці в рабських таборах ГУЛАГу*, Будапешт, Видав. Каїрос, 2007. Цифровий архів: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=546&lap=0> (2012)

⁷² BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: *Magyar fogolysors a második világháborúban I-II*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csikszere, 2007.

ЛЕВЕНТЕ БЕНКЕ – АННА-МАРІЯ ПАП: *Доля угорських полонених в Другій світовій війні*, I-II. Видавн. Паллас Академія, Чіксеред, 2007.

За моїми оцінками, близько двадцяти або тридцяти тисяч угорських в'язнів могли померти»⁷³.

Дьердь Пал з Кекеша пройшов табори в Уральських горах, добуваючи торф, а згодом – на вугільних шахтах. Як він пише: «На Уралі багато людей загинуло. Ми були готові віддати свою дозу цукру і хліба за тютюн, тому махорка вбила багатьох людей. Вони відмовлялись від і без того злиденної їжі. Тоді можете собі уявити, коли впродовж двадцяти чотирьох годин не їсти ні цукру, ні хліба і в той же час курити, неважко підхопити хворобу. Багато, хто не слідкував за собою і, наприклад, пив непродезинфіковану воду, були й такі, що померли через вісім годин»⁷⁴.

Янош Майгут з Кецеца: «Потім ми порізали моркву кубиками і зварили, це була їжа... Але сік моркви і відвар також були жовті. Від цього ми захворіли дизентерією. Тому нам давали цю їжу, щоб нас більше помирало... Багато з нас лягли і більше не вставали. В Тинді багато народу з Кецеца померло...»⁷⁵. Іштван Іваш з Чіксереді: «... В Тинді не було позначено ні місце масових поховань, ні хто був тут ув'язнений і хто з нас помер...»⁷⁶.

Дослідник Кріштоф Янош Мурадин дослідив детальну історію громадян з міста Коложвар (Клуж), депортованих в Радянський Союз. Крім усього іншого, посиляючись на описання в'язнів з Коложвара, які вижили, він зазначає, що через погані умови праці та надмірне фізичне навантаження багато інтернованих цивільних угорців з Коложвара загинули в трудових таборах в Челябінській області (в містах Челябінськ, Аша, Кіштим, Верхній Уфалей, Магнітогорськ і т.д.), що в'язні з Коложвара, які пережили ці страждання, підтверджують своїми достовірними даними.

У цих таборах утримувалось близько 5000 коложварських угорців, а ті, що залишилися в живих, змогли повернутися лише в 1949 році. Як показують розрахунки, там «в цілому, з 5000 депортованих цивільних з Коложвара більш ніж третина – від 1600 до 1800 чоловік могли загинути за роки неволі»⁷⁷.

В аналітичному дослідженні також можна прочитати: «В таборі № 130 біля міста Аша з 900 в'язнів табору, що були спочатку, до середини лютого 1945 року залишилися в живих тільки 160 – 180 чоловік. Смертність складала 82,2%. В таборі № 257 біля Магнітогорська в листопаді 1944 року було зібрано з різних місць 5500 депортованих, з яких на кінець 1945 року залишилось в живих 2700 чоловік. Так що смертність в даному випадку була «тільки» 47%»⁷⁸.

Вражають спогади Дьердя Сабо з Коложвара, одного з тих, які вижили., щоденник якого був опублікований після зміни режиму. Він розповідає шокуючу історію свого інтернування від Коложвара до Торди, від Торди до Фокшан, від Фокшан до Аші, де в лісних табірних відділеннях № 130/4, 130/5, 130/3, 130/7/ і 130/1 зна-

⁷³ BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: *Magyar fogolysors...* I.k., i.m., 210.p.

ЛЕБЕНТЕ БЕНКЕ – АННА-МАРІЯ ПАП: Доля угорських полонених..., I. т. i.m., с. 210.

⁷⁴ BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: *Magyar fogolysors...* I.k., i.m., 212.p.

ЛЕБЕНТЕ БЕНКЕ – АННА-МАРІЯ ПАП: Доля угорських полонених..., I. т. i.m., с. 212.

⁷⁵ BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: *Magyar fogolysors...* I.k., i.m., 215.p.

ЛЕБЕНТЕ БЕНКЕ – АННА-МАРІЯ ПАП: Доля угорських полонених..., I. т. i.m., с. 215.

⁷⁶ BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: *Magyar fogolysors...* I.k., i.m., 220.p.

ЛЕБЕНТЕ БЕНКЕ – АННА-МАРІЯ ПАП: Доля угорських полонених..., I. т. i.m., с. 220.

⁷⁷ MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: *Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. Tárolt vátozat: <http://www.rodosz.ro/files/Muradin%20Janos%20Kristof.pdf> (2012)

ЯНОШ КРИШТОФ МУРАДІН: *Замовкле минуле. Коложварські громадяни в ГУЛАГу*. Університет Бабеш-Болаяї, Коложвар. Цифровий архів: <http://www.rodosz.ro/files/Muradin%20Janos%20Kristof.pdf> (2012)

⁷⁸ MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: *Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on...* i. m. C. 1-13.

ЯНОШ КРИШТОФ МУРАДІН: *Замовкле минуле. Коложварські громадяни в ГУЛАГу*, i. m. 1-13.p.

ходився до липня 1945 року, і де його примусили працювати на лісоповалі. Багато його товаришів загинули і поховані в безіменних могилах. Він щасливо повернувся додому і свої спогади закінчує словами: «... наш дім став справжнім місцем паломництва упродовж тривалого часу: приходили мої друзі, друзі і знайомі моїх батьків, всі хотіли бачити, почути мене. Продовжували приходити і ті, чії родичі не повернулися, їм не так пощастило, як мені, вони назавжди залишились на берегах річок Уфа та Белая, серед уральських сосон»⁷⁹.

Історію сибірського полону трансільванських в'язнів автентично описав й уродженець Мадярова, сержант артилерії Йозеф Жігмонд. Вони прибули в табір № 180/7, що біля міста Уфалей, у перші дні січня 1945 року, де їх зустрів мороз 25 – 30 градусів. Довгий час Йозеф Жігмонд працював в місцевій нікеледобувній шахті, в місцевому радгоспі, на металообробному заводі та в інших місцях. Його звільнили з табору поблизу Киштина в 1948 році. Історія його чотирирічного ув'язнення, котра багата даними та іменами, написана у 2001 році. Від нього відомо, що в Уфалей був окремий табір для військовополонених та інтернованих. У першому знаходились колишні угорські і німецькі військовополонені (офіцери і рядові), а в другому – інтерновані сакси з Південної Трансільванії, від Брашова до Темешвара, серед них більше жінок, ніж чоловіків. Автор щоденника тут зустрів хлопця 13 – 14 років: «Його прізвище Чопак, родом із села Нодьдобронь (Велика Добронь – Д.Д.) в Закарпатській області, який виявився «військовополоненим». До колони військовополонених забрали його батька й старших братів, коли повз їх будинок проходила колона військовополонених. Через те, що батько і брати були одягнуті лише в куртки, мати послала його з трьома зимовими пальто для батька і братів, але російський конвоїр не пустив його назад. Так Чопак-молодший став військовополоненим, і четверо з сім'ї Чопаків із села Нодьдобронь опинились в полоні. Хворих і напівживих батька і братів тим часом зняли з ешелону, один він залишився живий і дістався табору в Уфалей».

Після цього автор щоденника марно турбувався про хлопця. Одного літнього дня « його вбила блискавка ... Він також спочиває вічним сном в уральській землі в окремій могилі біля колишнього судді, лейтенанта запасу др. Іштвана Фехера (проживав в Дебрецені по вулиці Чапо під номером 52)»⁸⁰.

Йозеф Жігмонд пише також про те, що його односельчанин Янош Біро та італійський лейтенант Емануель Умберто померли від сибірської чуми. Він зазначає, що з ешелону, який вирушив з Нового Самбору з переповненими «вагонами-гробами», дісталися табору тільки половина в'язнів. «Інших хворих та померлих зняли з потягу по дорозі. З тих, що доїхали туди, можливо, дві третини померли за три з половиною місяці. Ми, яких налічувалось 374 чоловік, пережили голодування і хвороби. З прибулими за цей час та з командою разом в таборі, розрахованому на 1500 – 2000 в'язнів, залишалось ледь більше півтисячі. З шістьох односельчан

⁷⁹ SZABÓ GYÖRGY: *Kolozsvári deportáltak az Urálban*. KOMP-PRESS. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1994, 134. p..

ДЬЕРДЬ САБО: *Депортовані з Коложвара на Уралі*. КОМП-ПРЕСС. Товариство друзів Наш вік, Коложвар, 1994., с. 134.

⁸⁰ ZSIGMOND JÓZSEF: *Apám nyomán Szibériában*. Az én háborúm és fogságom történetéből 1944 – 1948. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002., 72-73. p.

ЙОЖЕФ ЖІГМОНД: *Слідами мого батька в Сибіру. З історії моєї війни та полону 1944 – 1948*. Видавн. Ментор. Моршвашаргель, 2002, с. 72-73.

нас залишилось тільки двоє з дядьком Сабо Піштою, тому що кілька тижнів по тому уночі помер Йозеф Кочіш Пунчі»⁸¹.

У спогадах Йозеф Жігмонд відтворив перше Різдво і Новий Рік в Уфалейі і той вражаючий момент, коли в'язні вийшли опівночі з бараків і під відкритим небом почали співати: «Коли піду я в Уральські гори, / подивлюся на зоряне небо. / Зоряне небо, де моя угорська батьківщина? / Де оплакує мене моя мати?»⁸²

У своїх роботах Золтан Товфалві висвітлив декілька аспектів переслідування трансільванських угорців румунським комуністичним режимом. Все більше і більше угорських і німецьких вчених публікують дослідження і статті про пересильний табір для військовополонених у Фокшанах⁸³, про табір Дуна-Дельта⁸⁴ та про інші сумнозвісні табори смерті, про примусове прорідження німецько-швабської спільноти з сотмарського і сакського регіонів і т.д. Згідно з даними, зібраними на цю пору, 70 000 трансільванських саксів і швабів – жінок і чоловіків у віці 18-30 і 17-35 років, відповідно, депортували на примусові роботи в Радянський Союз. За зв'язок з німецьким націонал-соціалізмом було засуджено 4645 чоловік, з яких багатьох стратили⁸⁵.

Воеводина також має досить багату літературу про «Південну різанину» в 1944 – 1945 роках, учинену комуністичними партизанами, геноцид проти цивільних угорців, хорватів, німців. Дослідження Мартіна Матушки з співробітниками, започатковане більш ніж двадцять років тому, відіграють провідну роль у цьому питанні. Вийшли три книги угорською мовою, які розкривають і разом розглядають ці події. Серед них книга Тібора Череша: *Вендета в Бачка* (видавництво Могветев, 1991); Мартон Матушка: *Дні відплати*, Шандор Месарош: *Визнаний померлим*. Відомий дослідник «південних» звірств в 1944-45 роках Мартон Матушка в серії досліджень⁸⁶ розкрив факти подій, які базуються головним чином на спогадах тоді ще

⁸¹ ZSIGMOND JÓZSEF: *Apám nyomán Szibériában...* i. m., 72-73. p.

ЙОЖЕФ ЖІГМОНД: *Слідами мого батька в Сибіру...* i. m., с. 72-73.

⁸² ZSIGMOND JÓZSEF: *Apám nyomán Szibériában...* i. m., 116.p.

ЙОЖЕФ ЖІГМОНД: *Слідами мого батька в Сибіру...* i. m., с. 116.

⁸³ Románul: Focșani.

На румунській: Focșani.

⁸⁴ Románul: Delta Dunării

На румунській: Delta Dunării

⁸⁵ TÓFALVI ZOLTÁN: 1956 erdélyi mártirjai. In: Kortárs, 2001, 45. évf. 12. sz. <http://www.epa.oszk.hu/00300/00381/00053/tofalvi.htm> (2012)

ЗОЛТАН ТОВТФОЛВІ: *Трансільванські жертви 1956*. В: Сучасник, 2001, 45. пік. № 12. <http://www.epa.oszk.hu/00300/00381/00053/tofalvi.htm> (2012)

⁸⁶ A Magyar Szó, a délvidéki magyar napilap 1990 októberétől 1991 februárjáig naponta közölte Matuska Márton tollából a *Negyvenöt nap negyvennégyben* című tárcát, amely a témakör addigi legteljesebb összefoglalója volt. A lapban közöltek könyv formájában jelentek meg 1991-ben a Fórum Könyvkiadó és a Magyar Szó közös kiadásában. Eddig 3251 személy eltűnését regisztrálta.

«Угорське слово» – угорська газета Південної провінції з жовтня 1990 року по лютий 1991 року щоденно публікувала фрагменти есе Мартон Матушки «Сорок п'ять днів сорок четвертого», що на той час найбільш повно розкривало тему. Публікації в газеті опубліковані окремим виданням в 1991 році спільно видавництвами «Форум» і «Угорське слово». До цього зареєстровано 3251 зниклих.

MATUSKA MÁRTON: *A megtorlás napjai*; Fórum Könyvkiadó, Magyar Szó, 1991. Ugyanez a szöveg még abban az évben megjelent Budapesten a Montázs Kiadónál is. *A megtorlás napjait* kiadták 1991-ben. 1992-ben angol, francia, német nyelven is. Lásd még: *A temerini razzia* (társszerző, 2001), *Három mártírunk* (2002). Matuska Márton: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* (VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2004) МАРТОН МАТУШКА: *Дні розплати*, Видавн. Форум, Угорське слово, 1991. Цей самий текст опублікований в тому ж році в Будапешті у видавництві Монтáž. *Дні розплати* було видано в 1991 році. В 1992 році також англійською, французькою, німецькою мовами. Див. також: *Арешти в Темерині* (співавтор, 2001), *Наші три жертви* (2002). Мартон Матушка: *Куди пропали угорці з Жаблі?* (Історична комісія ВМДП, Темерин, 2004).

живих свідків. Він брав активну участь у створенні документального фільму «Непоховані мертві» 1991 року. Науково-дослідницьку роботу, як і раніше, він здійснює з неослабною силою.

Книга д-ра Шандора Месароша⁸⁷ зі списком страчених в Бачка відповідає усім науково-історичним вимогам. На думку Мартона Матушки, «*наведена др. Шандором Месарошем можлива кількість жертв у 20000 чоловік швидше за все відповідає дійсності і це рано чи пізно перейде до розряду даних, підтверджених іменами*»⁸⁸. Один з учнів д-ра Месароша – Олександр Кошош⁸⁹ написав докторську дисертацію, присвячену темі репресій, яких зазнали угорці.

Співробітники Дослідницького центру Південної провінції⁹⁰, серед них Антал Мойзеш⁹¹, вивчили історію різанини, яка мала місце в с. Баймок. Лайош Форро⁹² та Юлія Телекі⁹³ присвятили декілька робіт дослідженню антиугорських гонінь.

Результати їхніх досліджень будуть опубліковані в незалежних виданнях і збірниках. За ініціативи Угорського наукового товариства Воєводини⁹⁴ з передмовою Мартона Матушки у 2004 році вийшла збірка досліджень під назвою «Терор в Південній провінції»⁹⁵, що включає роботи 23 авторів, які були доповідачами на проведеної 24 – 25 жовтня 2003 року Міжнародній науково-практичній конференції в м. Нові Сад. На цій нараді було заявлено, що на місцевих дослідників історії угорців Південної провінції ще чекає розкриття втрат, нанесених угорцям, які проживають в містах і селах Банату. За сучасним станом досліджень кількість страчених в 1944 – 1945 роках угорців, безумовно, перевищує 20000.

⁸⁷ MÉSZÁROS SÁNDOR: *Holtta nyilvánítva - Délvidéki magyar fátum 1944-45.* I-II., (Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995 – 2000).

ШАНДОР МЕСАРОШ: Об'явлено померлим – Угорська доля в Делвілейку 1944 – 1945. I-II. (Фонд Шоста труба. Будапешт, 1995 – 2000.)

⁸⁸ MATUSKA MÁRTON: *Számvetés.* In: <http://www.huncor.com/delvidek4445/matuska.htm> (2014)

МАРТОН МАТУШКА: Підсумки. В: <http://www.huncor.com/delvidek4445/matuska.htm> (2014)

⁸⁹ KASA, ALEKSANDAR: *Madari u Vojvodini 1941-1946.* – (Magyarok a Vajdaságban 1941 – 1946.), Az Újvidéki Egyetem Történettudományi Intézetének kiadása, 1996.

ОЛЕКСАНДР КОШО: Угорці у Воєводині 1941 – 1946, Видавництво Інституту історії Університету м. Нові Сад, 1996.

⁹⁰ Lásd: *Délvidék Kutató Központ* honlapját: <http://www.delvidekkutato.hu/?pageid=40> (2014)

Див: сайт Дослідницького центру Південної провінції: <http://www.delvidekkutato.hu/?pageid=40> (2014)

⁹¹ MOJZES ANTAL: *Halottak napja Bajmokon* címen írta meg az ott lezajlott vérengzés történetét, amelyben 112 magyar áldozatról tesz említést. (Cnesa Kiadó, Magyarakanizsa, 1994.)

АНТАЛ МОЙЗЕШ описав події кривавої розправи в есе під назвою «День померлих в Боймок», в якому згадує про 112 угорських жертв (Видавн. Кнеса. Модьорконіжа, 1994.).

⁹² FORRÓ LAJOS: Jelöletlen tömegsírok Magyarakanizsán, Martonoson és Adorjánon, Szeged, 1995.; bővített kiadás 2007., FORRÓ LAJOS – MOLNÁR TIBOR: Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Szeged–Zenta, 2013.

⁹³ TELEKI JÚLIA leírta és egy füzetben megjelentette a csurogi történeteket s közölte az áldozatok nem teljes névsorát. (TELEKI JÚLIA: *Visszatekintés a múltba*, Napló kiadása, Újvidék, 1996.) A csurogi magyarok meghurcoltatása. In: *Memento 1944 – 45.* [Szerk.: SZABÓ JÓZSEF], Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Bajmok, 2010.

ЮЛІЯ ТЕЛЕКІ описала і видала окремим зошитом розповідь про події в Чурог та привела неповний список жертв. (ЮЛІЯ ТЕЛЕКІ: Погляд в минуле, Видавн. Сопло (Щоденник), Нові Сад, 1996). Репресії проти угорців Чурога. В: Меморто 1944 – 1945 (ред.: ЙОЖЕФ САБО), Товариство угорських краєзнавців Воєводини, Баймок, 2010.

⁹⁴ Lásd a *Vajdasági Magyar Tudományos Társaság*. Honlapját: <http://www.vmtt.org.rs/> (2014)

Див. сайт Угорського наукового товариства Воєводини: <http://www.vmtt.org.rs/> (2014)

⁹⁵ *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyar-ellenes atrocitásokról. A kötetet szerkesztette: CSORBA BÉLA, MATUSKA MÁRTON, DR. RIBÁR BÉLA. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság. Újvidék, 2004.*

На думку голови Німецької народної асоціації з місцезнаходженням в місті Суботиці історика Рудольфа Вайса, число жертв німців Воеводини складає 70 тисяч осіб⁹⁶. На міжнародній конференції в м. Печ (2013), організованій Колом німецької меншини, він розповів про помсту, вчинену над німцями Воеводини в 1945 – 1948 роках. Було сказано, що югославські партизани Йосипа Броз Тіто примусово загнали їх до шести таборів смерті, які функціонували до 1948 року. Крім того, близько 50 тисяч чоловіків і жінок працездатного віку депортували на репараційні роботи в Радянський Союз.

Про гоніння угорців Помуря після Другої світової війни повідомив в одному зі своїх досліджень Ласло Гьонц⁹⁷. За його словами, можна з впевненістю стверджувати, що «злочин проти угорських сімей, загнаних в табори, був помстою нової влади за «заходи» угорської влади влітку 1942 року, вчинені в Шарварі проти словенських сімей»⁹⁸. Список депортованих обома владами, як знак примирення, був опублікований в спільному виданні угорською і словенською мовою *Чому? Zakaj?*⁹⁹ зі спогадами тих, хто залишився в живих, з передмовою Ласло Гьонца.

Репресії, яких зазнали угорці в квітні – червні 1945 року, здійснювались переважно силами держбезпеки ОЗНА (Odeljenje za zaštitu naroda – відділення Народної оборони) і регулярними партизанськими загонами. З 17 угорських населених пунктів було депортовано 582 етнічних угорських громадян до населеного пункту Граштовець біля міста Марібор. Більшість сімей повернулись додому в кінці вересня 1945 року. З обвинувачених владою «небезпечних» осіб – керівників підприємств, заможних угорців – за дослідженими даними було страчено 37 осіб, а їхнє майно конфісковано. Кілька чоловік зникли безвісти. Про репресії в Помурі до сих пір детальні дослідження ще не зроблені.

За програмою уряду Чехословаччини, затвердженою 5 квітня 1945 року в Кошиці, угорців і німців Фелвдейку оголошено «колективно винними» і, як наслідок, президентськими указами їх позбавили громадянських прав, конфісковували нерухомість, багато тисяч депортували в Радянський Союз на примусові роботи, десятки тисяч виселили за програмою обміну населенням.

Епоха радянського інтернування, на думку історика Чаби Бартока, «слабо досліджена»¹⁰⁰. За його словами, угорські історики з Фелвдейка оцінюють число угорців і німців, що потрапили в радянські трудові табори, у 60 – 120 тисяч. Вій-

⁹⁶Hegedűs Attila: *Szerbia szembe néz múltjával?* In: Hét Nap, 2009. 08. 12. Збережений варіант Tárolt változat: <http://hetnap.rs/mobil/?p=cikk&id=7062> (2014)

Атіла Гегедюш: *Чи Сербія бачить своє минуле?* В: Сім днів, 2009. 08. 12. Цифровий архів: <http://hetnap.rs/mobil/?p=cikk&id=7062> (2014)

⁹⁷GÖNCZ LÁSZLÓ: *Felszabadulás vagy megszállás. A Mura mente 1941 – 1945.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006. 159-165. p.

ЛАСЛО ГЬОНЦ: *Звільнення чи окупація. Над Муру 1944 – 1945.* Угорський національний інститут культури, Лендва, 2006. с. 159-165.

⁹⁸GÖNCZ LÁSZLÓ: *Felszabadulás vagy megszállás....* i. m.: 163.

ЛАСЛО ГЬОНЦ: *Звільнення чи окупація. ...* i. m.: с.163.

⁹⁹*Miért? Zakaj?* Lendvai füzetek. 16. Szerkesztőbizottság: SILVIJA KULČAR, MIRA UNGER, DR. BENCE LAJOS, GÖNCZ LÁSZLÓ: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006. 159-165. 1998.

Чому? Zakaj? Зошити з Лендв. 16. Редколегія: СІЛЬВІЯ КУЛЧАР, МІРА УНГЕР, ДР. ЛАЙОШ БЕНЦЕ, ЛАСЛО ГЬОНЦ: Угорський національний інститут культури, Лендва, 2006. 159-165. 1998.

¹⁰⁰BARTÓK CSABA. Elhangzott a beregszászi «Emlékezés a sztálinizmus áldozataira» с. konferencián. In: *Trianoni Szemle*, 2011. január-március. 33-34. p.

Доповідь ЧАБИ БАРТОКА. Проголошено на конференції «Пам'яті жертв сталінізму» в м. Берегове. В: *Trianoni Szemle (Вісник Тріанону)*, 2011. січень-березень. С. 33-34.

ськово-польовими судами багатьох з державних та військових службовців хортистського періоду, членів гвардії Глінки, деяких видатних осіб було засуджено до страти, інших депортовано в радянські трудові табори.

Про «німі сторінки сучасної історії», угорців Фелвідейка, оглядову схему представив Калман Яніч¹⁰¹. Найбільш достовірну історію депортації угорців Фелвідейка розробив Ференц Добош¹⁰², який використав документальну інформацію, зібрану Реже Полашті¹⁰³. Автор дослідження історичних документів і спогадів розглядав тільки справу інтернування угорців. За його розрахунками, підрозділи НКВС в грудні 1944 року з 51 населеного пункту в регіоні Бодрогкез та Унг на «*маленький робот*» депортували 2500 чоловік.

Ференц Добош, говорячи про роль виконавців інтернування угорських чоловіків, «*ймовірно не тільки єврейськими співробітниками НКВС*», зазначив, що вони «*здійснювались за принципом колективного покарання за гріхи, скоєні проти євреїв*»¹⁰⁴. На дослідження подальшої долі інтернованих він не наважився.

Серед історичних діячів, жертв тоталітарних режимів, Імре Молнар¹⁰⁵ дослідив історію репресій проти політики у справі меншин Яноша Естергазі за часів Чехословаччини та Радянського Союзу. Для мене ця робота також є важливим дороговказом у дослідженні, тому що в кожній спільноті – за рекомендаціями радянських радників – були проведені схожі концептуальні суди. Нещодавно Ласло Кетелеш приєднався до вивчення історії «маленький робот» в регіоні Бодрогкез та Унг, який на останній конференції Кола німецької меншини в місті Печ (2013) зробив змістовну доповідь по своїх дослідженнях.

Підсумкова монографія про угорців Фелвідейка, які працювали на примусових роботах в Радянському Союзі, ще чекає свого написання.

Про депортації цивільного угорського населення з Великих Капушан та його околиць, каторжний труд, втрати та повернення (втрати угорців, депортованих з регіонів Бодрогкез та Унг, склали близько 60 – 70% !), Лайош Гейці¹⁰⁶ з Великих Капушан, який вижив, описав історію, підкріплену фактами, опубліковану у вигляді книги.

Повний об'єктивний історичний аналіз подій, пов'язаних з інтернуванням угорців й німців Карпатського басейну та написання узагальнюючої великої монографії, ще попереду. Поява такої збірки досліджень узагальнюючого характеру, побудованих на архівних джерелах, в основі прояснила б ще існуючі суперечки про число військовополонених та інтернованих в Радянському Союзі, їх трагічну долю, життя в таборах і т.д.

¹⁰¹ JANICS KÁLMÁN: *A hontalanság évei*. Hunnia Kiadó, 1989.

КАЛМАН ЯНІЧ: *Роки без батьківщини*. Видавництво Гуннія, 1989.

¹⁰² DOBOS FERENC: *Magyarok a történelem senkiföldjén. «Malenkij robot» a kelet-szlovákiai Bodrogközben és Ung-vidéken*. In: Regio – Kisebbségi Szemle, 1992/3. Tárolt változat: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/07.pdf> (2012)

ФЕРЕНЦ ДОБОШ: *Угорці на нічийній землі історії. «Маленький робот» в Східнословачкій області Бодрогкез і Унг*. В: Perio – Вісник меншин, 1992/3. Цифровий архів: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/07.pdf> (2012)

¹⁰³ Lásd: Dobos Ferenc tanulmányának felhasznált irodalomjegyzékét... i. m.

Див: список літератури, використаної в працях Ференца Добоша

¹⁰⁴ DOBOS FERENC: *Magyarok a történelem senkiföldjén*... i. m.

ФЕРЕНЦ ДОБОШ: *Угорці на нічийній землі історії*.... там же

¹⁰⁵ MOLNAR IMRE: *Eszterházy János*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1997.

ІМРЕ МОЛНАР: Янош Естергазі. Дунасердоголь, Видав. День, 1997.

¹⁰⁶ GÉCZY LAJOS: *Civilek hadifogságban*. Madách, Bratislava, 1992.

В дослідженнях долі німців Угорщини – жертв колективного покарання – спостерігається прогрес. Вийшло декілька цінних видань з-під пера Дьєрдя Цілбауера¹⁰⁷, Дюли Ердмана¹⁰⁸, Йожефа Комановича¹⁰⁹, Т. Молнар Гізелли¹¹⁰, Беати Маркуш¹¹¹ та інших. У цій області я розширив свої знання. Серед іншого – науково-дослідницькою роботою, підготовленою на основі фактів, отриманих в періоди виїздів до місць розташування колишніх трудових таборів Донбасу й Уралу, проведених за ініціативою Кола німецької меншини міста Печ¹¹².

З Колом німецької меншини міста Печ з 2005 року проводяться спільні дослідження¹¹³, меморіальні конференції¹¹⁴, організовані польові роботи на місцях колишніх таборів в районі шахт Донбасу¹¹⁵, експедиції на Урал в місця колишніх трудових таборів, де тисячі угорських і німецьких чоловіків і жінок померли від голоду, холоду, хвороб і цілковитого виснаження. Ми співпрацюємо з Міжнародним това-

¹⁰⁷ZILBAUER GYÖRGY: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945 – 1955.* Pannon Műhely, Szombathely, Vép, 1990.

ДЬЕРДЬ ЗІЛБАУЕР: *Важке десятиліття угорських німців 1945 – 1955.* Майстерня Паннон. Сомботель. Веп 1990.

¹⁰⁸ERDMAN GYULA: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Gyulai Füzetek 4. száma, Gyula, 1990.

ДЮЛА ЕРДМАН: *Депортація, каторжні роботи. Німці з областей Бекеш і Чонад в радянських трудових таборах.* Зошити з Дюла, №4, Дюда, 1990.

¹⁰⁹KOMANOVICS JÓZSEF: *A német nemzetiségi kisebbségek és a kollektív felelősségrevonás kérdése a II. világháború után.* In: Baranyai Helytörténetírás 1987/8. 479-487. p.

ЙОЖЕФ КОМАНОВИЧ: *Німецькі меншини та проблема колективної вини після II світової війни* В: Краєзнавство в Бараня, 1987/8. с. 479-487.

¹¹⁰MOLNÁR GIZELLA, T.: *Kollektív bűnösség? A német nemzetiség a Duna-Tisza közén a második világháború után* (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Kar – PHD dolgozatok.) Szeged, JGYF, 2005.

ГІЗЕЛЛА МОЛНАР: *Колективна вина? Німці між Дунаєм і Тисою після Другої світової війни.* (Сегедський ун-т, педагогічний факультет ім. Дюли Югаса, десерт. д-ра філософії, Сегед, JGYF, 2005. MC

¹¹¹MÁRKUS BEÁTA: *A civil lakosság szovjet jóvátételi munkára szállítása 1944/1945-ben.* In: «*Mesze sze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...*» *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945-1949. «Malenkij robot» interjúkötet.* Kiadja a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013.

БЕАТА МАРКУШ: *Депортація цивільного населення на репараційні роботи в Радянському Союзі, 1944/1995.* В.: *Далеко був я в полоні, у великій Росії. ...» Німці Угорщини на російських каторжних роботах 1944/1945-1949. Збірник інтерв'ю "Маленький робот" Видає Коло німецької меншини Печ-Баранья, Печ, 2013.*

¹¹²Див.: [http://www.nemetkor.hu/index.php/hu/\(2014\)](http://www.nemetkor.hu/index.php/hu/(2014))

¹¹³DR. BOGNÁR ZALÁN (szerk.): *Malenykij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...» Német és magyar polgári lakosok deportálása «malenkij robot»-ra a sztálini lágerekbe 1944/45 – 1955.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009.

Др. ЗОЛАН БОГНАР (ред.): *Маленький робот. «Єдиним гріхом було наше походження...»* Депортація німецького й угорського цивільного населення на «маленький робот» в сталінських таборах в 1944/45 – 1955 роках. Печ, Коло етнічних німців Угорщини в Печ-Баранья, 2009.

¹¹⁴«*Nem mondhatom el senkinek, elmondok hát mindenkinek*» A Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre (elnök: Matkovits Kretz Eleonóra) projektje alapján a sztálini munkatáborokba hurcolt magyarok és németek tiszteletére a beregszászi Európa Magyar Házban rendezett nemzetközi emlékkonferencia, melynek társszervezője a Szolyvai Emlékparkbizottság volt. Lásd még: DUPKA GYÖRGY: *Emlékezés a sztálinizmus áldozataira* (Az 1989. novemberi emlékkonferencia előadásainak szerkesztett anyaga). In: Trianoni Szemle, III. évf. 2011/1. szám, 30–39. p.

¹¹⁵BAKURA SÁNDOR – DUPKA GYÖRGY – KOVÁCS ELEMÉR – KOVÁCS ERZSÉBET – MOLNÁR D. ERZSÉBET – TÓTH ZSUZSANNA: «*Óthon a könny is édes*» 1944 – 1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Tanulmányok, hatásvizsgálatok, interjúk, riportok hivatalos iratok, vallomások tükrében. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 2009, 104. p.

риством дослідників ГУЛАГу¹¹⁶, яке координувало та об'єднувало науково-дослідну роботу серії програм «Маленький робот» Меморіальної комісії¹¹⁷ в 2014 – 2015 роках в Карпатському басейні. Крім роботи в архівах, систематично проводиться збір даних серед учасників тих подій, з якими ведемо бесіди типу «усної історії» і опрацьовуємо результати.

На мій погляд, сьогодні ще не втратили актуальності питання, сформульовані в липні 1989 року читачем Тібором Боднаром у своєму листі: *«В чому гріх цих людей? Яка їхня доля? Як насправді все було? Хто це все затіяв?»*¹¹⁸.

Що саме відбулось в листопаді 1944 року, чому я називаю Сваляву угорською Голгофою, чому через відокремлення Закарпаття мають гинути тисячі угорців? Ці питання досі турбують усіх, хто вижив в таборах, родичів і нащадків. Публікацією результатів досліджень, намагаючись повніше висвітлити трагічні події, я спробую відповісти на ці питання і сподіваюся зробити свій внесок в розкриття цих «білих плям» в угорській історії.

¹¹⁶ Lásd a honlapjukon elhelyezett kutatási programokat, adatbázisokat: <http://gknt.hu/> (2014)

Див. Дослідницька програма на сайті, база даних: <http://gknt.hu/> (2014)

¹¹⁷ Lásd a honlapjukon elhelyezett kutatási programokat, adatbázisokat: <http://www.malenkijrobot.hu/> (2014)

¹¹⁸ Лист ТІБОРА БОДНАРА. в: *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. július 16. Карпати Iroz Co, 16 липня 1989 р.

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНОЇ ПРОВИНИ ДО УГОРЦІВ І НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ РАДИ 4-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ В СВІТЛІ РАПОРТІВ НКВС, 1944 – 1946 рр.

1. Військово-політична підготовка окупації Закарпаття совєтами, її реалізація, поширення листівок, створення комендатур

Через брак місця детальна історія військових подій на Східному фронті тут не розглядається, однак важливо зазначити, що під керівництвом Й.В. Сталіна¹¹⁹, за участю маршала К.Є. Ворошилова¹²⁰ – заступника голови Державного комітету оборони (ДКО)¹²¹ та Л.П. Берії¹²² – наркома внутрішніх справ СРСР, 30 липня 1944 року з метою вторгнення і окупації Закарпаття ДКО прийняв рішення про створення 4-го Українського фронту між 1-м і 2-м Українськими фронтами. У прийнятті рішення вони враховували військово-політичне значення окупації Закарпаття та особливості військових операцій в гірських умовах¹²³.

П'ятого серпня командуючим фронтом ставка призначила генерал-полковника І.Ю. Петрова¹²⁴, а начальником штабу генерал-лейтенанта Ф.К. Корженевича. Членом Військової ради 4-го Українського фронту був сумнозвісний через свою жорстокість генерал-полковник Л.З. Мехліс¹²⁵, котрий фактично перебрав на себе керівництво фронтовими управліннями військової контррозвідки СМЕРШ¹²⁶ та військ НКВС¹²⁷ по охороні тилу фронту на етапі підготовки та здійснення «Карпатської наступальної операції» та очікуваної перебудови Закарпатської України в інтересах СРСР.

¹¹⁹ Див. детально покажчик в додатку.

¹²⁰ Див. детально покажчик в додатку.

¹²¹ Під час Другої світової війни цей комітет виконував функції верховної влади замість Ради Народних Комісарів. Головою комітету був Сталін.

¹²² Див. детально покажчик в додатку.

¹²³ О.Д. ДОВГАНІЧ: Бої Червоної Армії за звільнення Закарпаття. В: В.М. КЕРЕЧАНІН, Б.О. ГВАРДІОНОВ, (ред.): Книга пам'яті України. 1. Закарпатська область. Ужгород, видавництво Карпати, 1997, с. 69.

¹²⁴ Див. детально покажчик в додатку.

¹²⁵ Див. детально покажчик в додатку.

¹²⁶ Див. детально покажчик в додатку.

¹²⁷ Див. детально покажчик в додатку.

Єдиний успіх військово-політичної операції, точніше подія – завдяки виходу Румунії з війни¹²⁸ та її переходу на бік союзників, підрозділам партизанського руху сприяв тому, щоб Закарпаття «впало в обійми» Радянського Союзу. Перша угорська армія марно зміцнювала свої оборонні лінії в Північно-Східних Карпатах, які за чотири тижні під натиском советів розвалилися, і 27 жовтня 1944 Червона Армія зайняла Ужгород. У цей день був опублікований святковий наказ Сталіна, в якому серед іншого йшлося про оволодіння «важливим військовим плацдармом»¹²⁹. У зв'язку з цим, в той же день о 21 годині вечора в Москві з 224 гармат двадцятьма гарматними пострілами вітали «славні війська» 4-го Українського фронту¹³⁰. Зайняте 29-го жовтня місто Чоп, однак, не вдалося утримати, воно переходило з рук в руки кілька разів, а угорські та німецькі війська відступили по лінії фронту лише 26 листопада під загрозою їхнього повного оточення. Під час окупації Ужгорода 2500 угорських і німецьких солдатів були взяті в полон. Окупація Закарпаття коштувала життя 3147 радянських солдат¹³¹, з них відомі імена 2730 бійців¹³². На Закарпатті найзапекліші бої йшли навколо Чопа, де внаслідок бомбардування та обстрілів загинуло 86 осіб¹³³.

Про розпад Першої угорської армії, що воювала в Карпатах, та про долю її солдатів свідчить детальний рапорт начальника 7-го підрозділу 4-го Українського фронту генерал-майор Бурцева та заст. начальника 3-го відділення 7-го підрозділу капітана Нікітіна¹³⁴, в якому зокрема повідомлялось, що командуючий Першої угорської армії Бейла Далнокі-Міклош¹³⁵ наказав своїм військам негайно припинити спротив радянській армії і повернути військові дії проти німців.¹³⁶ Цей наказ в 700 примірниках у період між 23 жовтня та 1 листопада 1944 року першими доставили до ще воюючих частин 67 відраних угорських військовополонених офіцерів та солдатів.

Другою групою радянських агітаторів стали колишні солдати угорської армії (Іванчо, Сарканич та інші), які навчались в так званих антифашистських школах ще з початку війни. Було розповсюджено 500 листівок з текстом наказу Бели Міклоша.

¹²⁸ 23 серпня 1944 король Міхай I. заарештував вождя Антонеску, зокрема оголосив приєднання румунської армії до Червоної Армії в боротьбі проти гітлерівської Німеччини.

¹²⁹ Див.: *Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною*. Збірник документів. Т.6. (VIII. 1944. – I. 1946. pp.) Ужгород, 1965. 4. р. З цього збірника дізнаємось, що за ініціативи мера Петра Сиви та за указом мерії міста Ужгорода, виданим 5 листопада 1944 року, Закарпаття з центрально-європейського відліку часу переходить на московський час.

¹³⁰ КУЦЕНКО, К.О. (1970): *Визволення Карпатської України Радянською Армією (вересень-жовтень 1944. р.)* в: *Український історичний журнал*, № 6, с.16

¹³¹ За дослідженнями В.М. Керечанина, останки радянських солдатів, загиблих в Закарпатській області, поховані на 42 військових кладовищах (братські могили, окремі місця поховань). На їх честь було відкрито 270 пам'ятників і меморіальних дошок.

¹³² В.М. КЕРЕЧАНИН: *Післямова*. В: В.М. КЕРЕЧАНИН, Б.О. ГВАРДІОНОВ, (ред.): Книга пам'яті України. 1. Закарпатська область. Ужгород, видавництво Карпати, 1997, с. 641.

¹³³ Див. опублікований список втрат: *Книга скорботи України. Закарпатська область*. Том 2. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І.О. Ужгород, 2004. 674-679. р.

¹³⁴ Документ № 272 (ТСУ/457-459). Джерело: Центральний архив Министерства Обороны Российской Федерации ЦАМО РФ.-Ф. 244.-Оп. 2980. Д. 156. Л. 268-270. Далее: ЦАМО РФ.

¹³⁵ Витязь кавалерії Бела Далнокі-Міклош (1890 – 1948). Армійський офіцер, політик, пізніше - прем'єр-міністр. З 1943 генерал-полковник, 1 серпня 1944-го прийняв командування розміщеною в північно-східних Карпатах Першою угорською армією. В російських військових донесеннях згадується як Бела Міклош.

¹³⁶ Він керувався тим фактом, що 15 жовтня 1944 року регент Міклош Горті скликав Собор Корони і проголосив перемир'я.

Ці агітатори згадують: на цей наказ, що поширювався серед солдатів у вигляді листівок, одним із перших зреагував угорський капітан Олександр Кюветі, який з 794 офіцерами і солдатами перейшов на бік советів, за ними послідували інші невеликі групи, серед яких також був офіцер Візгані з 200 бійцями та ст. лейтенант Міклош Беренд зі своєю ротою. Виконуючи наказ командуючого, з особового складу Першої угорської армії в наступні дні близько двадцяти тисяч солдатів і офіцерів перейшли на бік радянської армії.

У рапорті також описана трагедія Першої угорської армії. Як повідомлялось, з просуванням 4-го Українського фронту та запуском його потужної пропагандистської машини, у період між 20 і 30 жовтня, залишки угорської армії разом з німцями були розгромлені, 34374 осіб стали небоездатними, в тому числі 14390 убитими і пораненими, 19984 солдати було взято в полон.

Один з керівників радянської військової центральної адміністрації Д.М. Мануїльський¹³⁷ надавав велику роль в захваті Закарпаття¹³⁸ підрозділам партизанського руху, що діяли під наглядом НКВС та підтримкою все ще діючого Комінтерну, які складалися з осіб місцевого походження, пройшли підготовку в українських штабах і були перекинуті в Карпати, де за дорученням Ставки займались переважно розвідкою й агітацією.

Українська історіографія називає їх також «партизанами-агітаторами»¹³⁹, більшість яких складали закарпатці, які масово переходили радянсько-угорський кордон, починаючи з 1939 року, і згодом були засуджені в Радянському Союзі як порушники кордону («втікачі»), що пережили радянський ГУЛАГ. З 19 листопада 1942 року, звільнені за амністією, вони пройшли відповідну підготовку у місті Бузулук. Найбільш значні організаційні партизанські групи¹⁴⁰ мали завдання набирати в партизанські загони бійців та прихильників серед місцевого населення¹⁴¹. Серед цих груп були десантний загін Олексі Борканюка, який був ліквідований німецькими військовими силами в період десантування, розвідувальна група Ференца Потокі з семи чоловік¹⁴² та інші (більше 20 таких груп).

Десантна група Дьюлі Усти та Івана Прищепи¹⁴³ в серпні 1944 року приземлилась біля угорськомовного села Берегуйфолу, розвідувальна група І. Капітана і Й. Ванягіна – поблизу сіл Шаланки на Виноградівщині та Березина на Хустщині, В. Русин, В. Буянов та В. Хоменко потрапили на базу загону О. Тканка на Велико-бerezнянщині. Більшість угорців увійшла до загону ім. Ференца Ракоці поблизу с. Дерцен, командиром якого був Дьюла Уста. Цей загін на 6 вересня 1944 року складався з 94 чоловік, а на кінець жовтня вже налічував 250 партизан¹⁴⁴.

¹³⁷ Див. детально покажчик у додатку.

¹³⁸ О.Д. Довганич: В бій вступили народні месники, в: В.М. КЕРЕЧАНИН, Б.О. ГВАРДІОНОВ, (ред.): Книга Пам'яті України. 1. Закарпатська область Ужгород, видавництво «Карпати», 1997, с. 42.

¹³⁹ Див. вступний огляд до збірки документів ОЛЕКСІЙ КОРСУН, ОЛЕКСАНДР ПАГІРЯ: О.М.Корсун, О.М. Пагіря (ред., укладач) (2011): *Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939 – 1949*. Архівні документи і матеріали. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», с. 42.

¹⁴⁰ ГРАНЧАК, І.М.: *З історії партизанського руху на Закарпатті в 1943 – 1944 роках*, в: збірник *Наукові записки УжДУ*, т. 36, с. 130.

¹⁴¹ Див. детально покажчик в додатку.

¹⁴² О. Довганич, К. Лустіг, Б. Співак: *Слідами одної легенди*. Ужгород, видавництво «Карпати», 1972, с. 57-59.

¹⁴³ Див. детально покажчик в додатку.

¹⁴⁴ Див: *Шляхом Жовтня*, т. І, с. 379.

Останні дослідження показують, що ці партизанські загони не брали участі в боях або брали дуже рідко. За висновком історика Олексія Корсуна¹⁴⁵, результати досліджень щодо істинної місії цих партизан і сьогодні замовчуються, зокрема ті, що насправді вони були добре підготовленими агентами НКВС, які проникали на територію тодішньої Угорщини, де їхніми завданнями були збір та передача інформації, поширення провокаційних чуток. Головне, вони готували вторгнення Червоної Армії в Закарпаття, виконуючи пропагандистську роботу серед населення з метою забезпечення майбутніх заходів по приєднанню Закарпаття до Радянського Союзу. Всі вони потрапляли до секретного кадрового складу. Крім того, вони готували списки сотень громадських активістів, кваліфікованих ними як антирадянські налаштованих. Після вторгнення радянської армії за списками цих осіб і їх адрес, складених партизанами, та з їх участю загонами НКВС і СМЕРШ були заарештовані угорські громадські і церковні лідери, представники місцевих русинських та угорських органів влади, парламентарії, представники українських національних напрямків. Пізніше ці партизани стали засновниками радянської міліції, органів місцевої «держбезпеки», прокуратури та інших установ, що тримали в страху всі прошарки закарпатських громад, зокрема церковних вірників. Від тих закарпатських угорців і німців, що переслідувались, відомо, що в листопаді 1944 року представники об'єднаних партизанських загонів в декількох населених пунктах вчинили самосуд і страту угорських державних посадовців¹⁴⁶.

Розвідницька місія партизанів ще й сьогодні перебуває в ореолі міфічних описів їхньої «героїчної» діяльності і, фактично, засекречена в колишніх радянських архівах на невизначений період.

Просуванню 4-го Українського фронту сприяв також Перший чехословацький корпус, в рядах якого воювали тисячі закарпатських молодих людей, які під впливом радянської пропаганди з весни 1939 по 1941 рік втікали в Радянський Союз, де багатьох з них НКВС оголосив угорськими та німецькими шпигунами і ув'язнив у спеціальні табори. Згодом більшість цих в'язнів склали основу Чехословацького військового корпусу, який брав участь у військових операціях на території України, під Дуклею та в інших місцевостях Чехословаччини. Серед 17000 його бійців було до 7200 закарпатців¹⁴⁷. З них у гірських військових операціях, з 9 вересня 1944 року до 28 жовтня, загинуло 800 бійців. В боях за перевал Дукля, на думку істориків, було заплачено ще дорожче: там загинули тисячі ненавчених, не готових до боїв в гірських умовах закарпатців, серед них і ті, які були мобілізовані в окупованому Закарпатті. Бойовий шлях Першого чехословацького корпусу закінчився в Моравії. Більш ніж 7000 закарпатських солдатів ризикували своїм життям на чехословацькому полі бою для того, щоб Закарпаття залишилось в звільненій Чехословаччині, але вони помилились.

Як уже згадувалося вище, під час просування 4-го Українського фронту на територію Закарпаття командування, крім розгортання бойових частин, також вдавалося до дійових інструментів пропаганди: угорські і німецькі військові позиції, що

¹⁴⁵ Доповідь воєнного історика Олексія Корсуна 18 листопада 2011 року в Берегові на конференції під назвою: *Це була остання зупинка*.

¹⁴⁶ Юрій Дупко (ред. й укладач): «Настали хмури дні ...» *Книга пам'яті угорських жертв показових судів 1944-1955*. Ужгород-Будапешт, видавництво Інтерфакс, 1993, с. 114 (угор). За цими даними в листопаді 1944 року в Данилові сімдесятирічного комісара Кароя Опацкі-старшого та його синів, нотаря села Олександрівка Кароя Опацкі-молодшого та Деже Опацкі розстріляли на місці.

¹⁴⁷ К.С. МОСКАЛЕНКО.: *На Південний Захід*. Київ., 1984, с. 456-457.

протистояли ним, були заповнені листівками, різного роду закликами, так само й угорські і русинські поселення. Радянське військове командування вже в перші дні жовтня 1944 року звернулося до місцевого населення з закликами допомагати і переховувати тих угорських солдат, які відмовилися воювати проти Червоної Армії.¹⁴⁸ На початку осені 1944 року з літаків, після бомбардування, розкидали листівки: *«Пани, попи – тікайте, а ви, селяни, залишайтеся!»* Про це восени 1988 року я почув від Єне Нодя, мешканця м. Ужгорода, який залишився живим після радянських таборів і який відверто розповів про долю угорського чоловічого населення, депортованого за наказом радянського командування восени 1944 року.

Військова адміністрація 4-го Українського фронту в окупованих містах і великих населених пунктах з 28 жовтня 1944 року почала створювати комендатури для зміцнення місцевої влади. Офіцерам генерал-лейтенант Корженевич надавав письмові інструкції про те, як організувати свою діяльність і здійснювати зв'язок з громадськістю, робити пошуки ворожих елементів, а також співпрацювати з чехословацькою військовою адміністрацією¹⁴⁹.

2. Постанова про застосування принципу колективного покарання

Ознайомлення з архівними матеріалами однозначно показало, що здійснення проекту советизації окупованого Червоною Армією Закарпаття, депортації угорського і німецького населення відбувалось за схваленим Сталінінм сценарієм і режисурою НКВС за дійового сприяння 4-го Українського фронту.

Серед цивільних ключових гравців зустрічаємо уродженця Закарпаття, комуністичного лідера Івана Турияницю¹⁵⁰, перед яким радянське партійне керівництво, виходячи з того, що Бенеш обіцяв Сталіну віддати Закарпаття, поставило завдання скерувати справу приєднання Закарпаття до Радянського Союзу по партійній лінії за допомогою більшовиків-статистів, які на той час входили у склад комуністичної партії Чехословаччини. На основі документів з московських архівів історик Бела Желіцкі з'ясував, що Турияниця *«як політичний комісар чехословацької армії восени 1944 року і як член чехословацької урядової делегації на чолі з Франтішеком Немецем прибув до Москви. Чехословацька делегація не знала про його місію. Все, що пізніше мало місце в Закарпатті, делегація Немеца повинна була сприйняти як стихійний народно-національний рух»*. Це підтверджує мою попередню думку про те, що в портфелі І. Турияниці вже був готовий сценарій організації радянської влади в Закарпатті¹⁵¹. До цього мого твердження Желіцкі додає коментар: *«З відомих документів московського архіву це влучне визначення слід вважати цілком вірним»*¹⁵².

Для реалізації *«обіцянки Бенеша»* потрібно було провести низку політичних «вистав»: консолідувати провідну роль Комуністичної партії в Закарпатті, створити народні комітети, які сприятимуть анексії Закарпаття, та етнічні чистки. Щоб полегшити виконання рішень Першого з'їзду Народних Комітетів та проголошення

¹⁴⁸ Див: *Шляхом Жовтня*, с. 4.

¹⁴⁹ Документ № 238. (ТСУ/421-422.), джерело: Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации. ЦАМО РФ, ф. 244. Оп. 2980. Д. 156. Л., с. 207-208.

¹⁵⁰ Див. детально покажчик в додатку.

¹⁵¹ Див. ЙОЖЕФ БОТЛІК-ЮРІЙ ДУПКО: *Це батьківщина... (угор)*, с. 58.

¹⁵² БЕЛА ЖЕЛІЦКІ: т.ж. с. 97. Див. також: джерело архівного документа, що підтверджує спеціальну місію Турияниці: RCHIDNI f. 17. op.128. jed. hr. 764. 190. l.

Закарпатської України необхідно було провести вибори Народної Ради, прийняти текст Маніфесту, що засвідчувало б справжність прагнення закарпатців щодо возз'єднання з Україною. Водночас організувати підписну кампанію – «плебісцит», завершити боротьбу народу з «ворогами» Радянського Союзу, не допустити діяльності чехословацького урядового представництва та його витіснення з території Закарпаття, зробити все, що мало сприяти радянсько-чехословацьким переговорам про долю Закарпаття та здійсненню першого етапу радянізації краю і т.п. Для того, щоб почати практичне вирішення цих завдань Іван Туряниця, вірний Москві закарпатський лідер комуністів, у якості політкерівника І-го чехословацького корпусу та підготовленого агента радянської секретної служби, відразу налагодив контакти з генералом армії Петровим, командувачем 4-го Українського фронту, пізніше – з Хрущовим,¹⁵³ партійним керівником України, та генерал-полковником Мехлісом, членом військової ради 4-го Українського фронту. У супроводі останніх двох, які відігравали ключову роль, в перші ж дні вступу радянських військ на територію Закарпаття вони відвідали Хуст, Мукачево та інші міста, щоб вирішити долю Закарпаття¹⁵⁴.

На засіданні партійного активу, що відбулося тут, були прийняті різні рішення, серед іншого – ініційоване «повне очищення від ворожого елементу Закарпаття як прифронтового тилу». Цей документ, де йшлося про «тимчасову ізоляцію осіб, які не користуються довірою народу Закарпаття»¹⁵⁵, Туряниця підписав 11 листопада 1944 року. Відповідно до підписаних пропозицій, генерал-майор Фадєєв¹⁵⁶, начальник управління військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, і полковник Левітін, заступник начальника штабу цього Управління, склали концепцію реалізації військового сценарію. Далі, з відома Берії і Сталіна, вони відігравали ключову роль в підготовці і проведенні інтернування цивільних осіб.

Фадєєв особисто представив військовій раді 4-го Українського фронту цей проєкт інтернування¹⁵⁷ угорського й німецького чоловічого населення, яке могло перешкоджати встановленню радянської влади на Закарпатті. Ідея Левітіна і Фадєєва полягала в тому, щоб у період 14 – 17 листопада 1944 року здійснити військову реєстрацію німецьких та угорських чоловіків у віці 15 – 50 років (*це не помилка: спочатку брали на облік молодь, допризовників 1927 – 1929 року народження – Д.Д.*). Другу «офіційну реєстрацію», під виглядом мобілізації на «триденну роботу», планували провести 18 листопада 1944 року, щоб разом з затриманими колишніми німецькими та угорськими солдатами і офіцерами як військовополоненими, державними чиновниками, жандармами, поліцейськими та військовозобов'язаними всіх відправити до пунктів збору, найбільшим з яких був Свалявський табір для військовополонених – СПВ-2.

12 листопада 1944 року військова рада 4-го Українського фронту на своєму засіданні для оперативного виконання прийняла постанову № 0036 за підписом генерала армії Петрова і членів військової ради фронту генерал-полковника Мехліса, генерал-майора Новікова, та генерал-лейтенанта артилерії Каріофіллі.

¹⁵³ Документ № 413. (ТСУ/ 695-698.) джерело: *Из мемуаров НИКИТЫ СЕРГЕЕВИЧА ХРУЩЕВА. в: Вопросы истории.* Москва, 1991, № 7-8., стр. 75, 88-89.

¹⁵⁴ Документ № 364 (ТСУ/593. 599.) *Звіт голови народної ради Мукачева.* Джерело: Державний Архів Закарпатської області, ДАЗО, -Ф. Р. 14., Оп. 1. од. зб. 343. арк., с. 29-37.

¹⁵⁵ ЮРІЙ ДУПКО – ОЛЕКСІЙ КОРСУН (1997): т.ж. с.11.

¹⁵⁶ Див. детально показчик у додатку.

¹⁵⁷ ДОВГАНІЧ, О.Д., КОРСУН, О.М. (ред. й укладач) (2009). *Карпатська Україна: Документи і матеріали*, том І. Ужгород: ВАТ Видавництво Закарпаття, с. 353-355.

В документі з дев'яти пунктів військова рада схвалила застосування *«принципу колективної провини і покарання»* в Закарпатті: *«В багатьох населених пунктах проживає багато осіб військовозобов'язаного віку угорської і німецької національності, яких разом з ворожими солдатами слід затримати і направити в табори для полонених»*¹⁵⁸.

У наказі уточнювались терміни виконання, вік затриманих та обов'язки для виконавців цієї військової операції: з 14 до 16 листопада 1944 року військові коменданти міст і селищ повинні були взяти на облік, незалежно від національності, тих солдатів й офіцерів, які служили в німецькій та угорській арміях і, найголовніше, зареєструвати усіх військовозобов'язаних у віці 18 – 50 років німецької та угорської національностей (тобто цивільних осіб, які не служили в будь-якій з цих армій) і проживали на території Карпатської України, а також усіх службовців угорської поліції і жандармерії. У процесі реєстрації військовим комендантам пропонувалось зробити оголошення про те, що 18 листопада усі зареєстровані повинні були з'явитись вдруге з тим, щоб увесь контингент, серед них і військовозобов'язані, прослідував у колонах до збірних таборів для військовополонених. В наказі окремо зазначено, що зареєстрованих після 18 – 19 листопада посадових осіб угорської жандармерії і поліції потрібно було передавати частинам СМЕРШ та органам прикордонних частин охорони тилу. Тут слід зазначити, що від тих, які вижили, відомо, що військовий трибунал частину заарештованих засудив до страти. За пунктом 4 наказу до 17 листопада 1944 року потрібно була створити пункти прийому заарештованих поблизу Перечина та Хуста. Пункт 5 зобов'язував генерал-майора Фадєєва активізувати роботу підпорядкованих йому частин з метою розшуку й арешту зазначеної категорії осіб. За Пунктом 6, начальник тилу генерал-майор Кацнельсон дозволяв командирам, які ведуть роботу на місцях, користуватись автомобілями «Вілліс», приписаних до фронтових пунктів призову. Пункт 7 стосувався використання місцевих гарнізонів для посилення супроводу ув'язнених. За пунктом 8, начальнику тилу з 18 листопада 1944 року наказувалось організувати достатню кількість пунктів прийому їжі на маршрутах Ужгород – Самбір та Свалява – Самбір. Пункт 9 приписував генерал-майору Фадєєву, з метою виконання наказу, 12 листопада 1944 року провести засідання військових комендантів і їх заступників. На цьому засіданні Фадєєв повідомив військових комендантів та їх заступників про суть підготовки заходів, про *«наказ військового коменданта № 2»*, узгоджений з Військовою радою, який потрібно було оголосити в населених пунктах Закарпаття 13 листопада 1944 року.

Як видно, ці заходи були підготовлені швидко і ретельно. Наказ також було перекладено на угорську мову і надруковано в друкарні Міравчика в Ужгороді в кількості сотні примірників. Текст угорською мовою (у перекладі на українську) звучав так:

1. З 14 листопада поточного року впродовж трьох днів до найближчої комендатури повинні з'явитись усі ті солдати й офіцери, які служили в угорській чи німецькій армії і залишилися на території Закарпаття.

¹⁵⁸ Повний текст постанови № 0036 див. в додатку. Його частина вперше опублікована в збірнику в 1993 році на стор. 7. *Єдина наша вина, що ми угорці. Книга пам'яті закарпатських жертв сталінізму (1944 – 1946)*. Угорський переклад пунктів 1-5 наказу див.: *«Маленький робот» в документах (1997)* с. 72. Повний текст див.: *Дома і сльози солодкі..., 1944 – 1955. Слідами закарпатських угорців і німців, депортованих на примусові праці в Донбасі.* (угор.) (2009), с. 14-16; далі див.: документ № 219. (КУ/353-355.) та № 245. (ТСУ/427-429.), джерело: Российский Государственный Военный Архив, РГВА, -Ф. 32885. -Оп. 1. -Д. 243. -Л. 35-37., див. також: документ № 10 (ЗУН/38-39.), ЦГАСА -Ф. 32885. - Оп. 1. -Д. 243. -Л. 55-56., Копія. Машинопис. Далі: ЦГАСА.

До найближчої комендатури зобов'язані з'явитись також військовозобов'язані¹⁵⁹ особи угорської і німецької національності віком від 18 до 50 років¹⁶⁰.

2. У цей же термін зобов'язані з'явитись всі ті особи, які впродовж періоду угорської окупації на Закарпатті служили в поліції чи жандармерії.

3. З'являться потрібно тільки до комендатури – щоденно з 9 ранку до 7 вечора. Останній день реєстрації: 16 листопада 1944 року.

4. Усі ті, хто не виконав наказу про реєстрацію, будуть заарештовані і постануть перед військовим трибуналом. Комендант¹⁶¹.

Після 13 листопада 1944 року «Наказ військового коменданта № 2» було виішено в угорських і німецьких населених пунктах. Місцеві муніципальні керівники разом з місцевими комендантами придумали легенду про «триденну роботу», тобто «казку» про мобілізацію на ремонт мостів і доріг, про що було оголошувалось глашатаями з доповненням, що зацікавлені особи повинні взяти з собою «їжі на три дні».

У такий короткий проміжок часу (практично упродовж дня) було важко усе це виконати. Пізніше з'ясувалося, що організація заходу відбувалася поспіхом, характеризувалася надмірністю, шахрайством і, як наслідок, поганим харчуванням, що вже в перші дні виявилось небезпечно смертельним для багатьох закарпатців. Переважна більшість з тих, які підлягали «арешту», та ті, хто вже представив 16 листопада особові документи, 18 листопада з'явилися лише для того, щоб забрати ці документи, повернутися додому за особистими речами, провіантом і попрощатися з родичами, але вони вже не мали цієї можливості. Після перевірки їхніх особистих даних усі були вишикувані на подвір'ї та прилеглій вулиці і вже під конвоєм вони, по суті, опинилися в табірних умовах. Зібраних чоловіків заспокоювали тим, що йдеться тільки про «тимчасову триденну роботу», а їхнє харчування буде організовано на ходу. Деякі з угорських агітаторів, що викликали повагу, серед яких і Дьюла Уста, партизанський командир, письменник Бела Іллеш, теж заспокоювали людей. В окремих селах їм організували церемонію проводів на «триденну роботу» з участю духовенства і місцевих офіційних осіб, з барабанним боєм. Було дійсно важко собі уявити, що все це гра, що для більшості статистів це була дорога до смерті.

3. Підготовка підрозділів, які брали участь в операції

Вдалося також виявити детальні інструкції по збору угорців і німців. Майор Портнягін, один з командирів підрозділу НКВС, відряджений до 4-го Українського фронту, видав свій «цілком таємний наказ»¹⁶² (№ 0047 від 15.XI.1944 р.) щодо виконання постанови № 0036, в якому вказувалось:

1. Капітану Єрмілову, начальнику Свалявського збірному пункту військовополонених СРВ № 2, на 17 листопада 1944 року організувати пункт прийому в Хусті.

¹⁵⁹ Зі слів тих, хто вижив, насправді до табору в Сваляві були депортовані також цивільні віком від 16 до 60 років.

¹⁶⁰ Повний текст див. в додатку. Джерело: Власний архів Дьєрдя Дупко. Плакат. Копія. Про наказ комендатури №2 вперше розповіли ті, що вижили, під час конференції пам'яті 18 листопада 1989 року в Берегові. Опубліковано в уже цитованій книзі *Єдина наша вина, що ми угорці. Книга пам'яті закарпатських жертв сталінізму (1944 – 1946)*, с. 8. Див. також документ № 11. (ЗУН/57-58.).

¹⁶¹ Цивільні особи.

¹⁶² Наказ Портнягіна див.: документ № 250 (ТСУ/433-435.), джерело: Центр хранения историко-документальных коллекций ЦХИДК. - Ф. 425 п. - Оп. 1. - ед. хр. 3. – Л. 80. далі: ЦХИДК.

Капітану Дохіну, начальнику збірного пункту військовополонених СПВ № 3 в м. Сніна, організувати пункт прийому в с. Жорнава, за 4 кілометри від с. Ставне, у той же термін.

2. Капітану Єрмілову і капітану Дохіну для названих збірних пунктів призначити команди по 15 чол., в їх числі начальника, санітара, комірника, охоронця.

Крім того, начальнику ППВ № 66 (приймальний пункт для військовополонених в районі с. Чергов) виділити для СПВ № 3 охоронця і санітара. ППВ №97 (пункт прийому для військовополонених в одному з населених пунктів Словаччини) для СПВ №2 – одного охоронця і старшого чергового.

3. Начальники ППВ № 66 і № 97 повинні забезпечити прийом й утримання зібраного контингенту військовополонених підрозділами НКВС.

4. Підрозділи НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту зобов'язані забезпечити етапування контингенту військовополонених до наступних таборів:

- з пункту прийому Жорнава в табір СПВ № 3 в Турка;
- з пунктів прийому Хуст № 97 і № 66 – в Сваляву, в табір СПВ № 2.

5. В таборі СПВ № 2 в Сваляві для військовополонених, в пунктах прийому № 97 і № 66, на час етапування колонами забезпечити харчові пайки на два дні із розрахунку на одну особу.

6. Капітану Єрмілову, начальнику СПВ № 2, до 17 листопада 1944 року забезпечити в пункті прийому Хуст 15000 денних пайків, товаришу Дохіну, начальнику СПВ № 3 в Жорнаві – 10 000 пайків.

7. Для надання допомоги в організаційній роботі, пов'язаній з прийомом та направленням військовополонених в збірні пункти, в табір СПВ №2 командувати ст. лейтенанта Савчука, а в табір СПВ № 3 майора Амплеева.

8. Майору Амплееву, капітану Дохіну, ст. лейтенанту Савчуку і капітану Єрмілову до 12.00 17 листопада 1944 року доповісти про виконану роботу.

Знайдено також документ, пов'язаний з охороною, захистом, організацією служби дізнання осіб, заарештованих відповідно до наказу № 0036. Цей наказ (№ 0075, 17. XI. 44, Діюча армія) виданий підполковником Аврамчуком, командиром 88-го Карпатського прикордонного полку, та капітаном Хижняком, начальником штабу полку. В преамбулі наказу йдеться, що осіб угорської та німецької національностей (офіцерів, перевдягнутих в цивільне, солдатів, поліцейських, жандармів та військовозобов'язаних) потрібно заарештовувати, тому що *«на території полку можуть активізуватись угорські й німецькі бандити та диверсійні групи»*. За цим наказом:

1. 17 листопада 1944 року, з 20:00 20 листопада потрібно посилити охорону штаб-квартир, спецслужб, складів боєприпасів, паливних і продовольчих складів.

2. Особи угорської та німецької національностей з Мукачева, Батьова, Берегова, Великих Берегів, Вилка до встановленого крайнього терміну 18 листопада 1944 року повинні з'явитись в комендатуру для повторної обов'язкової реєстрації, звідки їх направити в табори для військовополонених, спочатку в ППВ в Страбичові, а з Драгова та Виноградова – до ППВ в Хусті і потім з обох ППВ до Свалявського табору СПВ. Ті, хто не з'явився на другу реєстрацію, з 19 листопада 1944 року повинні бути розшукані, заарештовані і доправлені до найближчої комендатури або пункту прийому військовополонених.

3. Арештованих в комендатурі Вилка, Виноградова, Драгова майор Лебедєв, командир першої роти, повинен доправити під конвоем в пункт прийому військовополонених в м. Хуст й організувати охорону в таборі, а також:

- в зазначених вище населених пунктах призначити конвой з 10 – 15 солдатів, прикомандирований до підрозділу розвідки – перехвату;

- до 17 листопада 1944 року в Хусті, Виноградіві та Вилку створити повністю укомплектований гарнізон;

У напрямках Берегово – Хуст і Хуст – Свалява забезпечити охорону зв'язку;

- призначити резерв гарнізону.

4. Майор Тюряков, командир другої роти, повинен забезпечити конвой з 10 – 15 солдатів на маршруті Батьово – Страбичово, а до 17 листопада – гарнізон для табору ППВ № 97 в Страбичові, посилити охорону тилу трьох гарнізонів в районі Тисаагтелек, Мала Добронь та Велика Добронь.

5. Майор Шацький, командир третьої роти, організовує конвой в таборі ППВ № 97 в Мукачеві, відповідає за гарнізон для охорони місця реєстрації (будинок Ракоці). Крім того, на трасі Мукачево – Страбичово та в районі Денькувці – Пупка – Хлмець забезпечує два конвої по 10 – 15 солдатів, зміцнює охорону тилу двох дислокованих там гарнізонів, забезпечує зв'язок на маршрутах Мукачево – Страбичово та Свалява – Мукачево.

6. Майор Коновалов, командир групи маневрування, організовує охорону колони з Берегова до Страбичова, встановлює три конвої по 10 – 15 солдатів, а одним взводом організовує підтримку порядку в місці реєстрації в Берегові.

7. З 7:00 17 листопада до 20:00 18 листопада вводиться комендантська година для цивільного населення, ніхто не має права покинути село і місце проживання.

8. В місцевих комендатурах, де відбувається друга реєстрація, і в місцях збору, звідки колони направляються пішою ходою до таборів військовополонених, присутність близьких, жінок і членів родини заборонена.

9. Солдатів німецької та угорської армій і військовозобов'язаних української (русинської), російської, чеської, словацької і єврейської національностей, що з'явилися для мобілізації, оголошеної для угорців і німців, не потрібно відправляти в табори, в населених пунктах і по дорозі їх не затримувати.

10. Наказ оголосити спочатку офіцерському корпусу, а 18 – 20 листопада 1944 року – сержантам і солдатам.

11. Капітан Болдін, який також відповідає за тил, повинен забезпечити для кожної роти автомобіль типу ЗІС, заправлений паливом, для підвозу до місця призначення запасних підрозділів.

12. Командири рот повинні повідомити про зміст цього наказу місцевих комендантів на підлеглий території.

13. Рапорт про отримання цього наказу та про його виконання подавати щоденно до 18 годин.

Фактично цим наказом органами НКВС і СМЕРШу була запущена машина по фільтрації, ізоляції населення, збору, арештів, інтернування, який ретельно виконувався.

Виконавці постанови № 0036 примушували суворо дотримуватись реєстрації кожного чоловіка, який проживав з сім'єю. Паралельно з радянською комендатурою у справі інтернування осіб діяли офіцери Першого чехословацького корпусу, від імені яких 17 листопада 1944 року бригадний генерал Антонін Гасал-Ніжборський направив «*лист протесту*»¹⁶³ генерал-полковнику Мехлісу у зв'язку з тим, що реєструють та інтернують осіб слов'янської національності, які хоч і були сол-

¹⁶³ Документ № 253 (ТСУ/433-438.) Див: *Карпатський Край*, Ужгород, 1992, №38, с. 12.

датами в угорській армії, але до того служили і в чехословацькій армії. Він просив генерал-полковника Мехліса направляти цих осіб до чехословацької армії, або до чехословацької військової призовної комісії.

Серед тих, хто не підлягав інтернуванню, були особи угорського походження – комісари та комуністичні агітатори, які в Радянському Союзі закінчили партійні школи, курси розвідників і які здійснювали радянську пропаганду. Таку пропаганду, між іншим, проводив й офіцер радянської розвідки Володимир Ольднер, угорського походження, військовий кореспондент, який за пропозицією начальника угорського оперативного відділу при військовій раді 4-го Українського фронту детально повідомляв генерал-полковника Мехліса про політичні настрої серед угорців Закарпаття. В одному з повідомлень¹⁶⁴ він пропонував очистити населені пункти від фашистських агітаторів, угорських фашистів, що переховуються, які поширюють антирадянські чутки, а серед простого угорського населення проводити цілеспрямовану роз'яснювальну роботу. Він також просив Мехліса дати дозвіл на вільне поширення газети *Magyar Újság* (Угорська газета)¹⁶⁵, або здійснювати для місцевого угорського населення окремий друк зі зміною тексту окремих статей. Зауважимо: на підставі наказу начальника Головного політичного виконавчого управління Червоної Армії генерал-полковника Щербакова від 5-го вересня 1944 року, політичне управління 4-го Українського фронту дозволило випуск двох газет. Одна з них під назвою *Magyar Újság* (Угорська газета) виходила 13 разів на місяць на 4 сторінках тиражем 12000 примірників, а інша, також пропагандистська газета, *Карпатський вісник* – українською мовою для населення Закарпатської України, теж 13 разів на місяць на 4 сторінках у кількості 4000 примірників, випуск яких контролював генерал-полковник Мехліс¹⁶⁶.

У ті дні Ужгородський міський народний комітет своїм розпорядженням (15 листопада 1944 року) заборонив діяльність угорських «фашистських» партій, різних громадянських організацій, видавництв, а типографії були націоналізовані. Керівникам партій та організацій належало здати свої членські квитки та інші документи в мерію упродовж трьох днів. Порушникам цього розпорядження загрожувало притягнення до відповідальності перед військово-польовим судом Червоної Армії. У цей час мером Ужгорода був русофіл Петро Сова.

4. Оперативні завдання НКВС, звіти про виконання інтернування

Останнім часом з Російського державного воєнного архіву в Москві було одержано кілька секретних рапортів НКВС, пов'язаних з виконанням постанови № 0036, які свідчать, що виконання оперативних завдань особисто керував генерал-полковник Л. Мехліс, який щоденно отримував рапорти від начальника управління

¹⁶⁴ Документ № 220 (КУ. І./355-357), джерело: Российский государственный архив социально-политической истории РГАСПИ, - Ф. 495. - Оп. 147. - Л. 1-7. Далі: РГАСПИ.

¹⁶⁵ *Magyar Újság* (Угорська газета) вийшла 26 вересня 1944 року під егідою політуправління 4-го Українського фронту. Перший номер був надрукований у Львові. З 26-го жовтня газету редагували в Мукачеві, а з 3 січня 1945 року вона видавалася вже в Дебрецені. Головним редактором газети увесь час був письменник Бела Іллеш, майор радянської армії, а редактором Геза Кашшай. В підготовці газети брав участь також Володимир Олднер, автор рапорту, приведеного вище. Детально див. МІКЛОШ БЕНЬЕІ: Преса звільненого Дебрецена (угор) (жовтень 1944 – квітень 1945), частина І. в: hbm1.archivportal.hu/data/files/144701208.pdf. (2012).

¹⁶⁶ Джерело оригіналу рапорту Фадєєва від 21 листопада 1944 року: Российский Государственный Военный Архив, РГВА, Ф. 32885. - Оп. 1 - Д. 243. - Л. 35-37. Далі: РГВА.

військ НКВС по охороні тилу генерал-майора Фадєєва, який здійснював координацію операції.

Перше повідомлення від 21 листопада 1944 року про виконання постанови військової ради 4-го Українського фронту № 0036 від 13 листопада 1944 року підготував генерал-майор Фадєєв (реєстраційний номер: 10/00525, 21.11.44). Він повідомляв генерал-полковника Л. Мехліса про події, які розгортаються, і ситуацію на території у період між 18 і 20 листопада 1944 року. Конкретно підтверджує результати запланованої реєстрації відповідно до наказу про арешт окремих осіб, їхній розподіл за військовими званнями та національною ознакою. В цій операції брали участь 16 комендатур: Ужгорода, Мукачєва, Берегова, Великих Берегів, Хуста, Вилока, Виноградова, Батьова, Драгова, Перечина, Порошкова, Поляни, Сваляви, Середнього, Великого і Малого Березного.

Ним також підготовлено звіт про ізольованих слов'ян (українців, русинів, словаків та чехів), дані про затриманих, яких під конвоем направлено до пункту прийому військовополонених. Водночас підготовлено звіт про тих осіб, які на встановлену дату (18 листопада) не з'явились для проходження другої реєстрації. І, нарешті, генерал-майор Фадєєв повідомляв, скільки втікачів вдалося затримати і доправити в табір. З таблиць у рапорті можна дізнатись про приголомшливі дані, наскільки ретельно було організовано етнічну чистку в селах та інших населених пунктах з угорським і німецьким населенням. Інші звіти також ілюструють машину насильства фронтовими військами НКВС проти угорців і німців/швабів.

У коментарі до свого повідомлення генерал-майор Фадєєв зазначав, що серед осіб угорської і німецької національностей після першої реєстрації багато з них не з'явились в пункти реєстрації, визначених комендатурами, внаслідок чого їх не вдалося відправити у пункти прийому військовополонених. Згадується, як приклад, Виноградів, де мали з'явитися 1239 чоловіків, але з'явилося лише 133. У Великих Берегах із зареєстрованих 543 чоловік з'явилося 308, в Мукачеві замість 1858 з'явилися 660 чоловіків.

Таблиця 1.

Звіт про реєстрацію за етнічною ознакою, 14 – 16 листопада 1944 року

№	Національність	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Полицейський, жандарм	Всього
1.	Угорець	215	5 801	4 820	203	11 039
2.	Чех	5	43	-	2	50
3.	Русин	9	1 692	-	60	1 761
4.	Росіянин	55	1 397	-	1	1 453
5.	Словак	12	361	-	22	395
6.	Українець	8	413	-	13	434
7.	Румун	4	4	-	-	8
8.	Німець	-	50	63	2	115
9.	Єврей	-	35	-	-	35
10.	Поляк	-	2	-	-	2
11.	Італієць	-	1	-	-	1
12.	Циган	-	21	-	-	21
13.	Невідомої національності	-	-	10	-	10
Всього:		308	9 820	4 893	303	15 324

Таблиця 2.

Звіт про другу реєстрацію за етнічною ознакою, 18 – 21 листопада 1944 року

№	Національність	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
1.	Угорець	125	4 444	4 147	84	8 800
2.	Русин	9	-	-	1	10
3.	Словак	5	-	-	3	8
4.	Німець	-	19	28	1	48
5.	Українець	-	-	-	6	6
6.	Румун	-	-	-	1	1
7.	Невідомої національності	-	418	-	31	449
Всього:		139	4 881	4 175	127	9 322

Для арешту виявлених осіб, які не з'явилися на реєстрацію, за наказом генерал-майора Фадєєва прочісувалися оселі, поля, долини, ліси, занедбані будівлі, ферми і будь-яке місце, де могли б сховатись «винні особи», єдиний «злочин» яких полягав у їхньому походженні.

У розшуках з ночі 18-го до ранку 19-го листопада були задіяні 92-й прикордонний полк і оперативна група № 112. Наприклад, в Ужгороді було заарештовано 177 осіб, серед них 44 німці, 43 угорці, яких направили в табір, 16 осіб було передано до розвідувального відділу СМЕРШ для «фільтрації», 84 осіб (ймовірно слов'янської національності) звільнили.

Доповідь Фадєєва завершується висновком про те, що розшуки й арешт осіб угорської і німецької національностей тривають.

Серед документів, які підтверджують, що загони НКВС прочісували міську лікарню Ужгорода, є інформація капітана Мітрюкова, командира роти, від 11 листопада 1944 року (№ 1374, 14 XI. 44)¹⁶⁷, направлена підполковнику Блюміну, командир 92-го Карпатського прикордонного полку, з якого довідуємося, що в Ужгородській міській лікарні, де головним лікарем був Варга, лікувалися 79 поранених, їх зареєстрували і затримали, серед них 35 видужуючих. На рапорті 15 листопада підполковник Блюмін наклав резолюцію, де видав невблаганний наказ: всіх поранених направити до табору для військовополонених¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Рапорт Мітрюкова, направлений полковнику Блюміну. Див.: документ № 249 (ТСУ/432-433.), джерело: Російський Государственный Военный Архив, РГВА, -Ф. 32883. -Оп. 1. -Д. 67. – Л. 1.

¹⁶⁸ Під час Другої світової війни поранених солдатів з угорського військового госпіталю № 555, які померли до 26 жовтня 1944 року, поховано на Військовому кладовищі по вулиці Берчені. Після евакуації госпіталю важкопоранені були переведені в міську лікарню Ужгорода, де вони проходили лікування до того, як радянські війська увійшли в Ужгород. Даних про померлих тут солдат немає, але відомо, що окремих з них поховали на кладовищі по вулиці Берчені в безіменних могилах. Військово-історичний інститут і бюро по нагляду за військовими могилами музею Міністерства оборони під керівництвом генерал-майора Йозефа Голло встановили 117 солдатам іменні дерев'яні хрести. Військове кладовище було відкрите 3 жовтня 2004 року.

З колони, що прямувала зі Сваляви до Турківського (Львівська область) збірного табору, багато людей втекли. У зв'язку з цим став відомим протокол¹⁶⁹, який підписали майор Кулик, командир конвою, лейтенант Беліцький, заступник командира конвою, сержант Бозін, сержант Зуб, червоноармійці Пижіков і Жолудков. Підписанти доповідають начальству, командир 159-го батальйону, який забезпечував конвою, що під покровом ночі між селами Поляна та Верецький з колони у 2000 чоловік під охороною 42 озброєних бійців 51 особа втекла, серед яких більшість єврейської національності. За підтримки начальника прикордонної частини, дислокованої на польсько-чеському кордоні, один підрозділ було направлено на пошуки втікачів, а 22 листопада в навколишніх лісах було виявлено 65 таких осіб, які не мали ніяких посвідчень, тому всі вони були направлені у збірний табір в Сваляві.

У пошуках німецьких й угорських чоловіків, які проживали в Мукачеві і навколишніх селах, і які переховувались від другого етапу реєстрації, поруч із загонами НКВС діяли підрозділи СМЕРШу. Про це полковник Марський, начальник відділу контррозвідки з Мукачева¹⁷⁰, доповідав генерал-лейтенанту Ковальчуку, начальнику фронтового Управління військової контррозвідки СМЕРШ (№ 23436, 25.XI.44; № 006425, 27.XI.44). У спланованому рейді із застосуванням засідок брали участь солдати п'яти різних воєнних служб. Було піймано 430 осіб, з них 80 жителів м. Мукачево, решта – мешканці навколишніх сіл, яких також доправили до табору в Сваляві. В рапорті говориться, що підполковник Лазарєв, комендант міста Мукачева, поставився до цієї акції непередбаченою і халатно. 25 листопада генерал-лейтенант Ковальчук переслав цей рапорт генерал-майору Фадєєву, який закрити цю справу з резолюцією: полковник Марський «не розуміється на цьому, лише пише».

Етнічні угорці і німці, виявлені у процесі прочісування русинських сіл, також були зареєстровані і направлені до найближчого табору для прийому військовополонених. Капітан Примченко, комендант с. Поляна, в рапорті¹⁷¹ від 30 листопада, поданому генерал-полковнику Мехлісу (№ 01764, 30.XI.1944), повідомив, що в с. Поляна та в селах навколо (Солочин, Уклин, Оленево, Дешковиця, Ізвор, Ізвор-Гута, Плоске, Павлово) обов'язкова реєстрація до зазначеного періоду завершена; було зареєстровано 2400 осіб, за підтримки та співпраці деяких українців (Іван Іванович Туряниця, Михайло Куня). Чоловіків угорської та німецької національностей, а також тих русинів, які мали військове звання, було відфільтровано і відправлено до табору військовополонених.

У процесі вивчення наступного документа отримуємо картину розвитку цієї операції. Через десять днів після проведення організованої генерал-майором Фадєєвим та полковником Левітіним операції для генерал-полковника Мехліса був підготовлений відповідний звіт¹⁷² з датою 2 грудня 1944 року. До документа була додана зведена таблиця. Цей звіт містив повідомлення про операції, проведені впродовж 14 – 30 листопада 1944 року. В розширеному списку знову були перераховані раніше вказані комендатури, що брали участь в операції 16 – 19 листопада. В операції по очистці тилу фронту поряд із загонами НКВС брали участь й інші оперативні військові групи – військова охорона, прикордонні війська, загони СМЕРШу,

¹⁶⁹ Документ № 262 (ТСУ/447-448), джерело: Русский Государственный Архив Военной Истории, РГВА, - Ф. 32201. - Оп. 1. ед. хран. 10. - Л. 133.

¹⁷⁰ Документ № 266 (ТСУ/451-452.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. Д. 50. Л. 335.

¹⁷¹ Документ № 282 (ТСУ/474-476.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. Д. 50. Л. 250-251.

¹⁷² Джерело оригіналу рапорту Фадєєва і Левітіна генерал-полковнику Л.П. Мехлісу від 2 грудня 1944 року: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 243. - Л.35-37.

завданням яких була фільтрація місцевого населення, складання списків чоловіків, перевірка повісток, поділ чоловіків з другого етапу реєстрації за релігійною й етнічною ознаками, забезпечення озброєного конвою для етапування груп арештованих до табору по прийому військовополонених та пошуки осіб, які не з'явилися на другу реєстрацію.

Таблиця 3.

Другий звіт з реєстрації 14 – 16 листопада 1944 року за національністю

№	Національність	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
1.	Угорець	237	8 244	6 974	210	15 665
2.	Чех	4	162		7	173
3.	Русин	50	2 243	74	23	2 390
4.	Словак	18	362		8	388
5.	Українець	13	1162	91	17	1 283
6.	Румун	1			1	2
7.	Німець		76	83	1	160
8.	Єврей		82			82
9.	Серб		94			94
10.	Інші		13			13
Всього:		323	12438	7 222	267	20250

Таблиця 4.

Звіт про осіб, які з'явилися на другу реєстрацію 18 листопада 1944 року

Звання	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
Число осіб	44	5 583	4 788	158	10 573

Таблиця 5.

Звіт звільнених з полону осіб, 18 листопада 1944 року

№	Національність	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
1	2	3	4	5	6	7
1.	Словак	-	362	-	-	362
2.	Русин	-	2 243	74	-	2 317
3.	Українець	-	1 201	88	-	1 289
4.	Єврей	-	43	-	-	43
5.	Серб	-	100	-	-	100

Продовження табл. 5.

1	2	3	4	5	6	7
6.	Чех	-	156	-	-	156
7.	Поляк	-	3	-	-	3
8.	Румун	-	4	-	-	4
9.	Італієць	-	1	3	-	4
10.	Циган	-	2	-	-	2
Всього:		-	4 115	165	-	4 280

Таблиця 6.

Звіт про осіб, які не з'явились на другу реєстрацію, 18 листопада 1944 року

Звання	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
Число осіб	171	2 720	2 069	109	5 069

Таблиця 7.

Звіт про розшуканих, пійманих, арештованих осіб, що переховувалися (Берегово, Великі Береги, Хуст, Виноградovo, Батьовo, Мукачeво, Тячів та ін.) 18 листопада – 1 грудня 1944 р.

№	Національність	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
1.	Угорець	10	2 135	1 359	9	3 513
2.	Німець	-	11	-	-	11
Всього:		10	2 146	1 359	9	3 524

Таблиця 8.

Звіт про кількість осіб, які потрапили до пунктів прийому військовополонених 18 – 30 листопада 1944 року

Звання	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
Число осіб	154	7 729	6 147	167	14 197

За приміткою до звіту було заарештовано 55 поліцейських та жандармів.

Заключне речення звіту насторожує: «Операція по вилученню, ізоляції осіб угорської і німецької національностей триває».

До свого рапорту полковник Левітін підготував спеціальний звіт:

Таблиця 9.

**Звіт про територіальний розподіл затриманих в комендатурах осіб
18 – 30 листопада 1944 року**

Комендатури	Офіцери	Солдати	Поліцейські, жандарми	Військово- зобов'язані разом	Військово- зобов'язані угорці	Військово- зобов'язані німці	Всього	Звільнені русини, словаки, українці
Хуст	21	231	4	351	351	-	607	166
Великі Береги	1	120	4	184	184	-	309	18
Берегово	76	2 774	50	2 210	2 210	-	5 110	120
Батьово	3	1 685	23	1 182	1 182	-	2 893	123
Мукачево	16	653	16	211	201	10	896	510
Виноградово	1	292	33	145	144	1	471	934
Вилок	-	591	3	442	442	-	1 036	18
Перечин	1	14	3	12	12	-	30	363
Порошково	-	13	-	1		1	14	64
Свалява	-	4	-	32	28	4	36	284
Поляна	-	4	-	8	4	4	12	240
Ужгород	31	616	27	451	405	46	1 125	949
Середнє	-	11	-	15	15	-	26	122
Великий і Малий Березний	1		-	2	2	-	3	91
Драгово	-	50	2	78	78	-	130	279
Тячів	-	42	-	65	65	-	107	-
Рахів	2	629	1	746	746	-	1 378	-
Волове	1		1	12	11	1	14	-
Всього:	154	7 729	167	6 147	6 080	67	14 197	4 281

6 грудня генерал армії Петров і генерал-майор Фадєєв направили Л.П. Бе-ррії скорочену версію рапорту аналогічного змісту без таблиці звіту¹⁷³, в якому до-повіли про результати виконання постанови № 0036, прийнятою військовою ра-дою 4-го Українського фронту. В доповіді підкреслюється, що операція по збору військовозобов'язаних чоловіків німецької й угорської національностей не торка-лася чоловіків чеської і русинської/української національності. Що операція по очи-щенню тилу військами НКВС, розпочата 18 листопада, триває. Були заарештовані

¹⁷³ Документ № 228 (КУ/ 373-374.) та 294 (ТСУ/ 492-493.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. -Д. 243. – Л. 146-147.

і переведені в табори 7729 солдатів, 154 офіцери, 7201 військовозобов'язаний у віці 18 – 50 років і 176 жандармів. Станом на 4 грудня було затримано всього 15260 осіб, з яких 137 німецької національності, інші – угорської. В рапорті також сказано, що під час реєстрації були ізольовані 362 словаки, 2243 русини, 1201 українець, 43 євреї, 100 сербів, 156 чехів і 10 осіб іншої національності, всього 4280 осіб, які були звільнені з таборів і повернулися до місця свого проживання.

Повідомлялося, що кількість зареєстрованих осіб становить 20240 чоловік, з яких заарештовано і поміщено в табори 16260 осіб, звільнено 4280 етнічних слов'ян. 15260 осіб були поміщені в збірні табори, з яких їх невдовзі транспортували у тиллові табори.

У таблиці 9 та в звіті, направленому Берії через 6 днів, були дещо інші дані з урахуванням того, що за цей час число інтернованих і військовополонених збільшилося на 1063 осіб.

Станом на 4 грудня з числа табірних в'язнів за дозволом військової ради 4-го Українського фронту 5000 осіб працювали на відновленні залізничної мережі. У рапорті¹⁷⁴ від 17 грудня 1944 року, порівняно з розглянутими вище документами, приведено ще більше подробиць про хазяйнування НКВС в Закарпатті. Цей звіт для генерала армії Петрова направили генерал-майор Фадєєв і начальник штабу полковник Босий (Реєстр. № 5032Р). В рапорті генерал-майор Фадєєв, крім іншого, писав: «Постанова військової ради фронту № 0036 від 13 листопада 1944 р. виконана, війська НКВС по охороні тилу на території Карпатської України ізольовали офіцерів і солдат противника, військовозобов'язаних німецької та угорської національностей, посадовців угорської жандармерії та поліції направлено до пунктів прийому військовополонених».

Таблиця 10.

**Звіт про осіб, направлених до пунктів прийому військовополонених
18 листопада – 16 грудня 1944 року за національностями**

№	Національність	Офіцер	Солдат	Військово-зобов'язаний	Поліцейський, жандарм	Всього
1.	Угорець	132	7 669	7 025	164	14 990
2.	Чех	3	-	-	-	3
3.	Русин	16	-	-	5	21
4.	Словак	3	-	-	1	4
5.	Німець	-	60	68	1	129
6.	Українець	-	-	-	4	4
7.	Румун	-	-	-	1	1
Всього:		154	7 729	7 093	176	15 152

¹⁷⁴ Документ № 311(ТСУ/ 520-521), джерело: Российский Государственный Военный Архив, РГВА, – Ф. 32885. – Оп. 1. – Д. 243. – Л. 146-147. Угорський переклад рапорту вперше подали: ЮРІЙ ДУПКО – ОЛЕКСІЙ КОРСУН: «Маленький робот» в документах. (угор) Будапешт, видавництво Інтермікс, 1997, с.73-75. В повній формі видано в: ШАНДОР БАКУРА – ЕЛЕМЕР КОВАЧ – ЕРЖЕБЕТ КОВАЧ – ЕРЖЕБЕТ МОЛНАР – Д. ЖУЖАННА ТОВТ (2009): «Дома й сльози солодкі...» (угор), с.16-17.

Таблиця показує, що на цей раз офіцери чеської, русинської, словацької, української і румунської національностей, поліцейські і жандарми не були звільнені; їх, як «злочинні елементи», також направили до пунктів прийому військовополонених разом з особами німецької та угорської національностей.

З таборів звільнили тільки етнічних слов'ян та солдатів православної і греко-католицької конфесій. Вони могли повернутись додому або подати заяву для вступу в лави Червоної Армії, багато з яких це й зробили.

Таблиця 11.

**Звіт про арештованих на території лінії фронту
18 листопада – 16 грудня 1944 року**

№	Національність	Офіцери та солдати	Військово-зобов'язані	Поліцейські, жандарми	Всього
1.	Угорці й німці	6 319	1 179	9	7 507

За приміткою до таблиці у затриманих було вилучено 5 автоматів, 76 гвинтівок, 5 пістолетів, два біноклі.

Таблиця 12.

**Загальний звіт про військовополонених, яких направлено до пунктів прийому
військовополонених 18 листопада – 16 грудня 1944 року**

№	Національність	Офіцерів та солдат	Військово-зобов'язаних	Поліцейських, жандармів	Всього
1.	Угорці та німці	14 202	8 564	185	22 951

У цьому звіті подається висновок, що на території Карпатської України «з 18 листопада до 16 грудня поточного року підрозділи НКВС арештували і направили до пунктів прийому військовополонених 22951 особу». Також відзначено, що «операція по зачищенню тилу триває». Цей найважливіший документ ясно показує, що законослухняне угорське і німецьке чоловіче населення було віроломно обмануте, мобілізоване під надуманою казкою про «триденну роботу» і насильно відірване від своїх сімей.

У цитованих повідомленнях і рапортах НКВС нічого не сказано про померлих в дорозі, але ми знаємо від тих, які вижили, що на шляху зі Сваляви до Самбору знесилених в'язнів, які непритомними падали в колоні, конвой безжалісно страчував на місці.

Брак контингенту доповнювались особами русинської/української та інших національностей з сіл, що зустрічались на шляху. Таким нелюдським способом серед в'язнів часто опинялись прості перехожі словаки, румуни, поляки, русини, українці, євреї та представники інших національностей, а також священики і комуністи¹⁷⁵.

Примусова депортація, жорстоке поводження забрали тисячі життів. Також зі щоденників, мемуарів, фрагментарних спогадів тих, що вижили, дізнаємося про

¹⁷⁵ ДУПКО, ЮРІЙ – КОРСУН ОЛЕКСІЙ (1991): *Закарпатський острів архіпелагу ГУЛАГ, або Молитва, складена за дротом*. In: *Новини Закарпаття*, 3 серпня 1991. р.

організаторів депортацій та садизм виконавців, які часом своїми діями перевершували навіть нацистів¹⁷⁶.

Аналізуючи військові повідомлення загалом, видається дивним, що кількість заарештованих поліцейських і жандармів, про яких говориться в рапортах, було всього 185 чоловік, а зброї вдалося вилучити менше ніж 100 одиниць. Тож, згадка про велику кількість солдатів й офіцерів вимагає деякого пояснення. З архівних документів з'ясувалося, що серед затриманих в багатьох випадках були особи з військовими званнями, які вони отримали ще в довоєнній чехословацькій армії. Ці солдати й офіцери не ховалися. Проживаючи в своїх сім'ях, сподівалися, що військова служба для них завершилась раз і назавжди, тому з'являлись на реєстрацію добровільно. Усі військовозобов'язані німецької й угорської національностей були явно цивільними, тобто не мали нічого спільного з армією, поліцією та жандармерією. З архівних документів і спогадів учасників тих подій відомо, що згодом крім них до таборів потрапили й ті, які ні у воєнний, ані в післявоєнний час не могли бути притягнуті до відповідальності. Втім, службовцям державної безпеки вони здавалися підозрілими. Органи НКВС тримали їх в таборах під суворим наглядом. Ще більш шокуючим є те, що під фальшивим приводом «триденної роботи» так впевнено і «відкрито» проводилася уся ця операція.

У той час керівництво Народної Ради Закарпатської України готувалось до дуже важливої політичної події в регіоні, і до ситуації, що складалася, не був байдужим й Іван Туряниця, керівник регіональної партійної організації, згодом секретар ЦК Комуністичної партії Закарпатської України. 19 листопада 1944 року, на наступний день після арештів значної частини «визначеної для ізоляції маси», відкрилася перша конференція Комуністичної партії Закарпатської України, на якій обговорювалися перспективи роботи партійної організації краю та питання возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Через тиждень, 26 листопада, був проведений Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який повинен був прийняти маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. За даних умов операція арештів була, ймовірно, необхідною з огляду на гарантії державної безпеки і була частиною плану дій, спрямованих на підтримку «законності» і порядку. У зв'язку з цим, варті уваги спогади колишнього військового коменданта м. Ужгорода полковника А. Круглякова, який підписав наказ № 2 про початок реєстрації чоловічої частини угорського населення Закарпатської України: «В Мукачево ситуація була особливо напруженою. Адже там готувалось проведення з'їзду Народних Комітетів. Перевірялись будинки, горища, підвали. Місто було практично блоковане. На нарадах, які передували Військовій раді фронту,

¹⁷⁶ ІМПЕ БАДЗЕЙ (ред., укладач): *3 табору смерті. Щоденник Пала Бадзея з табору в Сваляві*. (угор.) Ужгород-Будапешт. Видавництво Інтермікс, 1996., Див. також БАЛАЖ БАГУ: *Життєві шляхи. Бесіди з депортованими угорцями, родичами жертв*. (угор.) Ужгород-Будапешт. Видавництво Інтермікс, 2004; ЄНЕ НОДЬ: *Знедолені. Депортація угорських чоловіків восени 1944 року*. (угор.) Ужгород-Будапешт. Видавництво Інтермікс; 1992, ДЬЕРДЬ ДУПКО (ред., укладач): *Жива історія. Спогади в'язнів сталінських таборів смерті 1944 – 1957*. (угор.) Ужгород-Будапешт. Видавництво Інтермікс, 1993; ЛАСЛО ГОРВАТ: *Життя в тіні смерті* – ШІМОН ГОРВАТ: *Під хмурым небом* (угор.). Ужгород-Будапешт. Видавництво Інтермікс, 2004; АНДРАШ НОДЬ: «...Духовий вітер, що змитає під барабанне биття» в сталінських трудових таборах. *Фрагменти спогадів* (угор.).

Зошити КММІ, Берегово, 2010; СІЛЬВІЯ КУРМАІ-РАТІ: *В світлі спогадів тих, що пережили «маленький робот»* (угор.). Глибинні інтерв'ю Вінце Почаї-старшого та Андраша Нодя, які пережили це. Зошити КММІ, Берегово, 2011.

були офіцери з Москви від вищого командування НКВС, перед офіцерами від імені закарпатського народу виступали Іван Турияниця та інші місцеві керівники. Була відпрацьована чітка лінія по ставленню до ворожих елементів та очистці фронтового тилу. Головне – про необхідність ізоляції (в табори для військовополонених) колишніх угорських і німецьких солдат і офіцерів та військовозобов'язаних, що знайшло своє відображення в постанові військової ради фронту від 13 листопада за № 0036. (...) якщо в моєму наказі говорилось лише про їх реєстрацію, то в постанові військової ради йшла мова про ізоляцію всіх виявлених угорців і німців віком від 18 до 50 років (документи №№ 439 від 23-25 листопада 1944 року: Закарпатські угорці і німці... С. 591)».

У зв'язку з упередженим ставленням до угорського населення, варто процитувати також начальника політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта Проніна, який був змушений визнати: *«Політична ситуація в цей час (після підписання маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною) значно погіршилася. До з'їзду угорці, хоча і не радо, але в усякому разі не вороже сприймали прихід Червоної Армії в Карпатську Україну. Тепер, після того, як органи державної безпеки ізолювали близько 30 тисяч угорських військовозобов'язаних, більшість угорського населення і деяких з полярних до них українців, що підтримували їх, в тій чи іншій формі висловлювали невдоволення і почали негативно ставитися до росіян. Це було помітно, головним чином, в агітації проти Маніфесту»*¹⁷⁷. Як відомо, все це було зроблено набагато раніше, ніж Закарпаття стало радянською областю.

У своїх спогадах Ласло Шандор, як свідок тих днів, пише: *«...після з'їзду на шпальтах щоденних газет, різних транспарантах з'явився заклик на російській й українській мові: «Хай живе возз'єднання Карпатської України з Радянською Україною!» Місцеве угорське і русинське населення з подивом читало цей заклик, тому що воно не мало уявлення про те, що колись Закарпаття було частиною України. Навіть освіченій інтелігенції не було відомо, що цей край колись належав Україні. Тим не менш, скоро з-під пера деяких радянських істориків з'явилися статті, де було показано, що колись Закарпаття належало Україні, але ці статті не могли розвіяти сумніви місцевого населення»*¹⁷⁸.

5. Темні сторони Мукачівського з'їзду

В комуністичну епоху в офіційно опублікованих повідомленнях з переможними реляціями про з'їзд в Мукачеві були приховані важливі факти, зокрема щодо відповідності мандатів в окремих делегатів оригіналам. Історик Омелян Довганич¹⁷⁹, досліджуючи згодом факти політичного переслідування деяких делегатів, дійшов наступного висновку:

- оригінал списку делегатів не знайдено до сьогоднішнього дня;
- в Закарпатському обласному державному архіві зберігається тільки список, який був складений заднім числом через багато років після події Михайлом Ва-

¹⁷⁷ Документ № 390 (ТСУ/ 619-665.), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 97. Л. 291-363.

¹⁷⁸ ЛАСЛО ШАНДОР: *Я був громадянином трьох країн*. т. ж. С. 87.

¹⁷⁹ ДОВГАНІЧ, О. Д.: *У сутінках забуття*. Репресовані делегати Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000, с. 3-34.

сильовичем Трояном, професором історії УжДУ, і який був опублікований лише в 1999 році¹⁸⁰;

— у цьому списку були виявлені неточності, тому що деякі делегати отримали мандат і гостьове запрошення, але багато людей мали лише гостьове запрошення, проте через деякий час проголосили себе делегатами;

— у періодичній пресі і деяких книгах з'явилися імена таких самозваних делегатів, які не були в списку Трояна. Імена фальшивих делегатів, переважно з Перечинщини і Тячівщини, не можна тепер знайти навіть в перевірених документах.

Довганич з'ясував, що 11 делегатів Мукачева стали жертвою сталінських репресій¹⁸¹, кількість яких на основі останніх досліджень, проведених у 2000 році, зросла до 25. Цих колишніх делегатів за матеріалами слідства НКВС і СМЕРШ звинуватили в антирадянській, антиколгоспній та антикомуністичній діяльності і на показових процесах засудили до примусової праці. З Берегівського району постраждали від переслідувань 8 колишніх депутатів з'їзду, з Тячівського району — 4, з Перечинського району — 3, з Ужгородського, Хустського, Мукачівського, Рахівського районів — по 2, з Виноградівського району — 1 депутат. Серед делегатів Берегівщини були засуджені за антирадянську діяльність Міклош Горват (1904 р.н.) на 10 років, берегівчанин словацького походження Янош Денеш (1905 р.н.) — на 6 років, берегівський адвокат Антон Іванчо — на 3 роки, також берегівчанин Антон Ситовський — на 5 років, а житель села Квасово Іштван Турані та відомий в спортивних колах делегат з Хуста, згодом житель м. Ужгорода Ласло Федак — на 25 років.

За словами Ендре Демецкі¹⁸², виявилось, що багато з присутніх на з'їзді не знали, на які збори їх запрошено, а по приїзду їх не випускали навіть в туалет до тих пір, поки вони не проголосували за «возз'єднання» Закарпаття з Радянським Союзом. Про обставини примусового голосування ходить багато історій — як це часто буває — з перебільшенням, але в одному всі погоджуються, що голосування за возз'єднання проводилось під контролем НКВС. Демецкі згадує історію, джерелом якої є спогади колишнього рядового НКВС, який був у кінотеатрі «Перемога» 26 листопада 1944 року: *«Кінозал був переповнений, спереду за столом сидів російський офіцер, який розповів про мету з'їзду: треба прийняти рішення про долю Закарпаття. До кого має належати Закарпаття: до Чехословаччини, до Радянського Союзу чи до Угорщини? Більшість хотіла, щоб воно належало до Чехословаччини, далі до Угорщини, і найменше прихильників було за приєднання до Радянської України. Офіцер дав знак, і солдати військ НКВС — «ватники» з автоматами стали біля дверей. Потім офіцер знову запитав: хто за приєднання Закарпаття до Радянської України? І почалася процедура голосування»*¹⁸³.

¹⁸⁰ Возз'єднання. Закарпаття, Ужгород, 1999. Див. також: В. ПАГІРЯ: Разом з Україною. 1999.

¹⁸¹ Новини Закарпаття, 5 жовтня 1996 р.

¹⁸² АНДРАШ ДЕМЕЦКІ (МІКЛОШ ЗЕЛЕЇ): Маніфест в листопаді. в: Густав Качур (ред.): На шляху. Угорські студії. (угор.) Ужгород, Товариство угорської культури Закарпаття, 1988, 164-165.

¹⁸³ ДЕМЕЦКІ: т. ж.: С. 165.

6. Ставлення угорців до мукачівського Маніфесту

Про Маніфест, прийнятий з'їздом, вперше угорською мовою повідомила *Робітничка газета*¹⁸⁴ в своєму номері від 27 травня 1945 року в оглядовому аналізі під назвою: *Що означає возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною для місцевих угорців та жителів Угорщини?* В цьому аналізі, між іншим, читаємо таке:

«Народ Закарпатської України вирішив вільно і добровільно висловити свою волю, об'єднатися з братнім українським народом й увійти у велику сім'ю народів Радянського Союзу, зв'язавши з ним свою долю. І цю свою волю висловив підписанням Маніфесту Народної ради, заявляючи на увесь світ, що народ і тільки народ покликаний визначати свою приналежність, форму правління, економічну і соціальну систему.

Подивимося, що означає возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною для місцевих угорськомовних трудящих у політичному, економічному та культурному сенсі. Ще свіжа в нашої пам'яті доля угорців, які жили в старій системі, де для етнічних угорських громадян дорога до військової кар'єри, урядовця чи в приватній компанії була закрита (...).

З економічної точки зору відомо, що величезною економічною перевагою, яку забезпечує соціалістична система господарювання над капіталістичною, будуть користуватись трудящі угорської та всіх інших національностей. Той факт, що робітники сьогодні мають право голосу в управлінні заводом через комуністичну партію, профспілки та цехові комітети, що завод виготовлятиме не товар, а предмети вжитку, що прибуток буде не на користь експлуататора-капіталіста, а в інтересах суспільства, буде служити людям, відкриває шлях для великого розвитку, підвищення рівня життя і високого темпу зростання для задоволення в повному обсязі потреб культури. Те, що сьогодні селянин на своїй власній землі сіє і жне, плодами своєї важкої праці насолоджуватиметься сам, що забезпечить йому більш комфортне, красиве і безтурботне життя. Стаття 123 глави 10 Сталінської конституції гарантує угорськомовним трудящим культурний розвиток (рівноправність громадян Радянського Союзу незалежно від їх етнічної чи расової приналежності ...), стаття 121, за якою для громадян Радянського Союзу гарантована безкоштовна освіта на рідній мові та культурний розвиток для угорськомовних трудящих»¹⁸⁵.

Можна знайти в цьому числі газети й такі відповіді:

«Угорщина – переможена держава в програній війні, й угорський фашистський уряд за антинародну і короткозору політику має бути покараний. Спільний радянсько-угорський кордон дозволить розширити і поглибити вже започатковані відносини і цим відновити угорську економіку. Спільний радянсько-угорський кордон за своєю суттю усуне всякі реакційні спроби і забезпечить вільне волевиявлення і вільний розвиток народу. Спільний радянсько-угорський кордон, дружні і добросусідські відносини – гарантія того, що угорський народ загладить гріх, який взяв на себе через реакційних лідерів, і змиє бруд, нанесений фашизмом».

¹⁸⁴ *Що означає возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною для місцевих угорців та жителів Угорщини?* *Робітничка газета*, 27 травня 1945 р. Див. ще: ЙОЖЕФ БОТЛІК – ЮРІЙ ДУПКО (1991): *Це батьківщина... Факти, дані, документи з життя закарпатських угорців 1918 – 1991.* (угор.) Будапешт, видавництво Мандатум, Сегед: видавництво Універсум, с. 150-151.

¹⁸⁵ *Munkás Újság (Робітничка газета)* (угор.), 3 червня 1945 року.

Після цієї гучної прокламації вперше Маніфест про возз'єднання з країною був опублікований угорською мовою в недільному виданні *Робітничої газети* 3 червня 1945 року із затримкою на півроку¹⁸⁶ і, за словами свідків, шокував закарпатських угорців, звинувачених в «колективній провині», які зіткнулися в цьому документі з таким фальшивим висновком:

«...За допомогою переможної Червоної Армії ми звільнилися від німецько-угорського фашистського ярма. На українській землі¹⁸⁷ припинився іноземний гніт, що панував упродовж сотень років (...). Уся історія Закарпатської України показує, що наш народ, коли його позбавлять національної незалежності, в неволі під пануванням іноземного загарбника жити не зможе. З'єднання з Радянською Україною означає національне відродження, а пригноблення, безправність призведе до загибелі народу Закарпатської України (...). Народ Закарпатської України після звільнення від німецько-угорського фашизму вирішив раз і назавжди реалізувати одвічну мрію про приєднання до Радянської України...»

Слово «возз'єднання» редакція послідовно перекладала словом «з'єднання», приглушуючи антиугорський зміст Маніфесту. Пізніше, в другій половині 50-х років, в місцевих виданнях преси, в тому числі в газеті *Карпати Ігаз Со*, в *Карпатському календарі* 1959 року видавництва Карпати і в наступних календарях вже фігурує «возз'єднання», в сьогоденній українській історії також прийнята ця термінологія¹⁸⁸.

Проти антиугорських висловів у Маніфесті вперше протестували інтелігенція та студентство з оточення Вілмоша Ковача в жовтні 1971 року в підготовленому ними документі¹⁸⁹, переданому секретарю обласного комітету КПУ та керівникам інших інстанцій. У петиції, яку підписали члени студії «Джерело» (Ужгород, вересень – жовтень 1971р.), крім іншого, вони вимагали від влади вилучити антиугорські пасажі з Маніфесту від 26 листопада 1944 р. Їх запит був повторений навесні 1972 року в петиції до Політбюро ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР¹⁹⁰, яку підписали сотні людей. Цитата з петиції:

«Корінь наших проблем і скарг повертає нас у минуле. Велика їх частина є наслідком антиугорського Маніфесту, прийнятого 1-м з'їздом Народних комі-

¹⁸⁶ Маніфест народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. В: *Munkás Újság (Робітнича газета)* (угор.), 3 липня 1945 р. Див. ще: *Це батьківщина* ...т. ж. с. 151-152.

¹⁸⁷ Історик українського походження Йосип Кобаль, завідувач археологічним відділом Закарпатського краєзнавчого музею, в останні роки інтенсивно займається українським аспектом історії Закарпаття. Опираючись на археологічні, лінгвістичні та історичні джерела, визначає, що на території сучасного Закарпаття в VI-IX столітті, тобто до приходу мадяр, жило слов'янське населення, але древні слов'янські поселення були зосереджені на заході, на Великій рівнині, в той час як українські села поширилися в гірських районах і передгір'ях, і вони генетично не були пов'язані один з одним. За його словами, назви деяких низинних місць Карпатського басейну вказують на те, що древні слов'яни, які жили тут, ймовірно, належали до південних і західних слов'ян, в той час як українці - до східних. На цьому тлі робиться важливий висновок про те, що «Між древніми слов'янами Закарпаття та сьогоденніми українцями немає жодного прямого генетичного і географічного зв'язку. Це означає, що ми живемо тут не з доісторичних часів, а що наші предки прибули сюди в більш пізні часи, в основному в XIII-XVIII столітті». (джерело: http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/11/27/megsem_az_ukranok_az_oslakosok_karpatajan/) (2011)

¹⁸⁸ *Закарпаття в століттях 1867–2010*. (Українсько-угорське видання) *Studia regionalistica*. Видавництво УжНУ «Говерла», 2011, ст.119; *Закарпаття 1919–2009*. Історія, політика, культура. 2010, с. 236-240.

¹⁸⁹ Цей рукопис вперше опублікований в *Nemzetőr* (Мюнхен) № 15. 3., 8., 1, вересень 1983, грудень 1983/січень 1984. Див. ще ЙОЖЕФ БОТЛІК – ЮРІЙ ДУПКО: *Це батьківщина*..., т.ж. с.160-166.

¹⁹⁰ Другий рукопис опублікований вперше в книзі *Це батьківщина*..., с. 167-175.

тетів Закарпатської України від 26 листопада 1944 року, прямим результатом відкрито антиугорських рішень.

Ці рішення свідчать про те, що ми, угорці, вічні вороги закарпатського українського народу. І ще більш тривожним є той факт, що ці шовіністичні документи кілька років тому ще раз вийшли у світ за сприяння місцевих органів партії і рад, підтверджуючи документально, що в антиугорських уподобаннях деяких районних керівників упродовж останньої чверті століття нічого не змінилося» («Шляхом Жовтня». VI. Ужгород, 1965, документи № 51, 52, 53, абз. 78, 81, 82)¹⁹¹. Як наслідок цього горезвісного рішення, в області відбулось інтернування угорського чоловічого населення (від 18 до 50 років) (1944), незалежно від їх попередньої поведінки. Не щадили навіть старих комуністів, борців Угорської Радянської Республіки, осіб, які чинили активний чи то пасивний опір фашизму».

Петиції від закарпатських угорських правозахисників розлютили владу в Москві, Києві та Ужгороді. З укладачами і підписантами влада круто обійшлася: утиски з боку міліції, виключення з університету, примусова військова служба, постійне таємне стеження, створення особливих обставин для вимушеного переселення в Угорщину і т.ін.

Після проголошення Україною незалежності авторитетні лідери закарпатських угорських організацій прийняли багато резолюцій, депутатських запитів у зв'язку з Маніфестом про скасування «колективної провини угорців», але їхні запити не були почуті. За одним з пунктів рішення, прийнятого керівництвом ТУКЗ на зборах 10 листопада 1996 в Берегварі, вимагається наступне:

*«Парламент України повинен анулювати ту частину рішення Народної Ради Закарпаття 1944 року, в якій угорський і німецький народ оголошено ворогом українців. [ТУКЗ] вважає, що на порозі третього тисячоліття ні на один народ не може бути поставлене тавро колективної провини без будь-якого на те обґрунтування, і є неприйнятним, щоб існували документи, які попирають гідність етнічних угорських громадян України. Вимагаємо реабілітувати невинно депортованих восени 1944 року»*¹⁹².

На цю вимогу не надійшла жодна відповідь. Це питання не було включено до протоколу нарад Об'єднаного українсько-угорського міжурядового комітету.

В часи роботи Народної Ради Закарпаття було видано ряд документів, в яких антиугорські й антинімецькі настрої рішуче підкреслювались, наприклад, в першому абзаці декрету Народної Ради про землю від 26 листопада 1944 року говориться: *«Народ Закарпатської України пригноблювали упродовж багатьох століть його вічні вороги – угорці і німці. Від селян вони забрали рясно просякнуту кров'ю і потім землю наших предків»*¹⁹³.

Ендре Демецкі заново переклав текст Маніфесту 26 листопада 1944 року і до свого дослідження в додатку зробив наступне зауваження: *«Не ця і не такою була громадська думка в Закарпатті: це голос і настрої насильства советизації»*¹⁹⁴.

¹⁹¹ Український текст Маніфесту повторно опублікований в Карпатському календарі 1975 року, видавництва «Карпати» на стор.2. за сприяння угорськомовної редакції. Див. додаток.

¹⁹² *Kárpáti Igaz Szó* (угор.) , 14 листопада 1996 року.

¹⁹³ *История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область*. Киев, Главная Редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1982, стр. 66.

¹⁹⁴ АНДРАШ ДЕМЕЦКІ (МІКЛОШ ЗЕЛЕЇ): *Маніфест в листопаді*. т.ж. с.166-168.

Критиці Маніфесту, який виявився вирішальним, за останні 65 років приділялось мало уваги. Серед українських істориків першим наважився сформулювати свій критичний коментар Роман Офіцинський:

«.... (Маніфест) особливо серйозно критикує чехословацький та угорський період. На угорців і німців наклав тавро колективної провини. Маніфест підкреслює, що ідея воз'єднання не нова. Аналогічне рішення було прийняте 18 грудня 1918 року в Марамуреш-Сигеті та на народних зборах в Хусті 21 січня 1919 року. Проте, Маніфест 1944 року приховує, що рішення Марамуреш-Сигета і Хуста приймалися не про приєднання до більшовицько-радянської України, а до незалежної Української Народної Республіки, яку згодом комуністи безжально знищили».

Українська політика, зокрема, закарпатські глашатаї, вважають Маніфест однією з основ легітимності і славлять його, як це робилось у радянський період.

7. Набір добровольців до лав Червоної Армії

В русинських/українських населених пунктах набір добровольців в Червону Армію здійснювався за ідеологічними мотивами, із розгортанням пропагандистської роботи, де агітатори розписували радянський спосіб життя, говорили про воз'єднання з Радянським Союзом і т.ін. Про проблеми набору добровольців в Бобовищі та околицях Мукачівського району доповів майор Бондаренко, уповноважений по цьому округу, 4 листопада¹⁹⁵, який для успішного проведення ним кампанії по набору добровольців просив політуправління 4-го Українського фронту допомогти йому офіцерами-агітаторами.

З рапорту підполковника Панова від 21 листопада 1944 дізнаємося, що втрати на фронті серед добровольців тому великі, що в них відсутня підготовка і бойовий досвід¹⁹⁶. В рапортах за підписами підполковника Зозулі, майора Бруневського, майора Лопатіна, капітана Єршова говориться, що добровольці політично не підковані, щонайменшого уявлення не мають про Радянський Союз, багато з них дезертирували з частин.

Такий випадок стався 23 листопада 1944 року, коли 11 добровольців з Імстичова дезертирували з першого батальйону, а коли їх схопили, відверто заявили, що вони не є добровольцями, радянські офіцери насильно змусили їх піти в Червону Армію¹⁹⁷. Підполковник Ставчанський, виконуючий обов'язки призовної комісії Мукачівського округу, в рапорті від 13 грудня 1944 року зазначає, що більшість добровольців ідентифікували себе не українцями, а русинами або росіянами, і лише завдяки СМЕРШу вдалося викрити серед них багатьох угорців та звільнити їх з армії. Він похвалив майора Шорубалку, контррозвідника СМЕРШу, який сам перевірів на допиті більше тисячі добровольців і звільнив з армії значну кількість політично неблагонадійних (угорців)¹⁹⁸.

Етнічних угорських та німецьких військовозобов'язаних чоловіків та «ліваків» з самого початку виявляли і направляли в табори. *«Серед громадян Закарпатської України до лав Червоної Армії можуть вступити тільки особи російської, української/русинської національностей»* – читаємо наказ радянського військового

¹⁹⁵ Документ № 241 (ТСУ/ 424-425.), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л. 197-198.

¹⁹⁶ Документ № 263 (ТСУ/ 449.), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л. 152-260.

¹⁹⁷ Документ № 263 (ТСУ/ 449.), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л. 304.

¹⁹⁸ Документ № 305. (ТСУ/ 507-512.), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л. 313-319.

штабу від 4 листопада 1944 року¹⁹⁹. Вербовкою добровольців при 4-му Українському фронті в Ужгороді керували офіцери фронтового штабу. Спочатку в Ужгороді розклеїли повідомлення коменданта міста про те, що *«громадяни Закарпатської України – русини й українці – як добровольці, можуть приєднатися до Червоної Армії і зі зброєю в руках боротися з німецькими та угорськими окупантами»*. У справі набору добровольців Народна Рада Закарпатської України також звернулася із закликом до населення²⁰⁰. Від Ужгорода до Рахова до березня 1945 року діяли 25 мобільних призовних пунктів. До лав Червоної Армії брали, в основному, громадян 1920 – 1926 років народження.

До моменту інтернування угорців, 13 – 18 листопада, вже можна було здогадатися, що проти них готується дещо інше, оскільки багато хто з тих, хто з'явився до призовних пунктів, зрозуміли, що приймають лише тих, котрі розмовляли русинською мовою, або які приховували свою справжню національність й називали себе русинами чи українцями.

У жовтні – грудні 1944 року і лютому 1945 року більше 20000 молодих людей із Закарпаття стали добровольцями Червоної Армії²⁰¹. Документи показують, що деяка частина угорської молоді також бажала записатись добровольцями. Але ця молодь пізніше перша переконалися в проявах недовіри. Якщо ці молоді люди якимось чином потрапляли на фронт, то їх негайно повертали додому або ж відправляли в табори, як тільки була виявлена їхня етнічна ідентичність.

Історики О.Д. Довганич і В.М. Керечанин, вивчаючи різноманітні списки втрат, не замовчували того факту, що *«більшість з тих, які загинули, були раніше зараховані до лав Червоної Армії. Хоча до кінця війни залишалося всього півроку»*²⁰². Як видно з таблиці 13, на фронтах загалом загинули 7233 закарпатці, з яких 1842 – чехословацькі солдати, 5080 – радянські добровольці, або, як їх називали, «ловці куль». Із дослідження випливає, що закарпатські добровольці, в порівнянні з радянськими солдатами, були кинуті в бій без належної підготовки, без досвіду бойових дій на фронті, фізично слабкі, тому відставали в загартованості і бойовій підготовці; більшість з них були молодими і раніше не служили в угорській армії, зброю в руках не тримали. Багато з них потрапили в допоміжний гірськострілецький корпус 4-го Українського фронту, хоча *«для бою в гірських умовах зовсім не були навчені, а досвід переймали поспіхом, на полі бою, за що платили своїм життям»*. Втрати зростали також через те, що всі вони в піхотних полках воювали як «військові батраки». Їх часто кидали в атаку, де вони повинні були битися в ближньому бою, їх проганяли мінними полями. Вони брали участь в боях за гірські перевали і висоти в лобових атаках: *«Після такої атаки усе поле бою було всіяне трупами. Жорстока воєнна машина перемолола в короткий час тисячі закарпатців»*²⁰³. Відповідно, радянські командири не щадили життя русинських/українських добровольців, їх також відправляли на бійню. В таблиці 14 показаний етнічний склад закарпатських добровольців; з 7233 бійців, які загинули в боях, було близько ста угорських солдатів, а, значить, радянським контррозвідникам не вдалося повністю відфільтрувати закарпатську угорську молодь, яка «прокралася» до бойових частин, ховаючись від табірної неволі.

¹⁹⁹ Шляхом Жовтня, т. ж. с. 4.

²⁰⁰ Документ № 308 (ТСУ/ 515-516.), в: *Закарпатська правда*, №21, 17 грудня 1944.

²⁰¹ О.Д. ДОВГАНІЧ – В.М.КЕРЕЧАНИН: *Закарпатці як добровольці Червоної Армії*. в: *Книга пам'яті України*. т.ж., с. 80.

²⁰² *Книга пам'яті України*, т.ж. с. 85.

²⁰³ *Книга пам'яті України*, т.ж. с. 86 .

8. «Чеська вербовка» серед депортованих

Франтішек Немец, представник чехословацького уряду, прибув у Хуст 25 жовтня 1944 року і при організації цивільної адміністрації приступив до створення призовних пунктів чехословацької армії. Радянська військова адміністрація для Немеца виділила лише 5 округів: Виноградівський, Хустський, Тячівський, Рахівський і Волівський. З 8 листопада 1944 року до 2 лютого 1945 року до чехословацької армії було мобілізовано 150 офіцерів і 6720 солдатів, з яких (див. табл. 13) в боях загинули 1842 чоловіки. Чеські офіцери, які зайнялись призовом в чехословацьку армію, були допущені до Свалявського, Турківського та Самбірського пунктів прийому військовополонених, де відбирали виключно слов'янських в'язнів (русинської, української, словацької і чеської), а також єврейської національностей.

Єне Нодь з Чорного Потока згадував: *«в частині табору в Сваляві набирали чеських добровольців... Я також записався. Але це було не так просто. Потрібно було підійти до чеського або словацького офіцера... Він почав говорити по-чеськи. Я розумів тільки команди, а також мав сказати, коли народився, де народився, якої національності ... Найбільша помилка була в тому, що я зізнався, що є угорцем ... Потім він сказав: «Сакра круціфікс!» Я їм непотрібний! Можу йти! Але ми не для того з'явилися, що мріємо про поле бою, тільки хотіли втекти, вибратись за колючий дріт»²⁰⁴.*

Він також розповів, що коли про добровольців, які записались раніше, стало відомо, що вони угорського походження, або хтось донесе на них, з чеського корпусу їх повертали в табір. Так сталося з учителем С.Й. з Вилока, який добре розмовляв чеською, оскільки з 1938 року був в чеській армії в чині офіцера. Один з жителів з того ж села, Йозеф Б., був сержантом (мабуть, капралом, за аналогією із званнями, що були в Червоній Армії – Ред.). Із Свалявського табору обидва звільнились як призовники до чехословацької армії, але пізніше в Гуменному проїшли ще одну перевірку НКВС.

За словами Єне Нодя, в Гуменному їх запитали: *«чи не робили чогось проти комуністів? Там, в Гуменному, один єврей впізнав його: «Ти нащадок Арпада? Ти угорець? Вони дійсно були угорцями, але не націоналістами. Тоді Йозефа Б. роздягли догола. Ланцюгом обв'язали навколо торса... А потім палицями з акації били по ланцюгу. Уся верхня частина його тіла була в рубцях. В такому стані його та ще декількох нас з Гуменного повернули назад у табір в Сваляві»²⁰⁵.*

З таблиці № 14 видно, що були виняткові обставини, коли декілька угорців, які знали русинську, українську чи чеську мову, успішно пройшли чеський і радянський фільтр безпеки і стали солдатами чехословацької армії. Про це розповів Лайош Олаг з Королева, в'язень з табору в Самборі, який вижив: *«На дворі казарми пройшли чутки, що двоє молодих офіцерів та писар записують в чехословацьку армію. Я також записався, але, гадаю, через прізвище мене не прийняли. Мій старший брат Йовжі підійшов до чеського офіцера, віддав честь по-чеськи і чистою чеською мовою сказав: «сержант Йозеф Ошват заявився під команду... Очі чеського офіцера заблищали – думаю, при словах «сержант», і він наказав писарю: «Записуй» і поставив мого брата серед прийнятих! (...) Через кілька хвилин мій*

²⁰⁴ ЄНЕ НОДЬ (1992), т. ж. с.13.

²⁰⁵ ЄНЕ НОДЬ (1992), т. ж. с.14.

брат знову став перед офіцером і попросив: «Zapiste i mého bratra» (Запишіть і мого брата). «A kde je tvuj bratr?» (А де твій брат?). Я вийшов вперед, зробив крок, він впізнав мене, але сердито сказав писарю: «Ale, zapiš ho» (Запиши і його). Так я став солдатом чехословацької армії, а не табірним в'язнем»²⁰⁶.

Ужгородцю Мігалю Барату не так пощастило. «В Турці ми були декілька днів. Прийшли два чеських офіцери вербувати в чеську армію, один лейтенант і один старший лейтенант (напевне, поручики – Ред.). До них записалось декілька чоловік, серед них і я. Запитали, де служив в чеській армії, я сказав, що був на службі в підрозділі 'В' (без зброї), вони запитали, чи можу помолитися «Отче наш» чеською мовою. Звичайно, відповідь була «ні». Так я залишився в полоні, а відібрані в чеську армію були відокремлені від нас»²⁰⁷.

Комуністична пропаганда за відокремлення Закарпаття від Чехословаччини, за якою стояли офіцери політуправління 4-го Українського фронту, ставала все сильнішою. Загони НКВС і СМЕРШ, що діяли за московським сценарієм за принципом: «той, хто не з нами, той проти нас», відфільтровували з різних соціальних верств лояльних до чехів активістів, ув'язнили керівників партій, громадських організацій, історичних церков, представників місцевого самоврядування, які брали участь у відновленні чехословацьких порядків. Угорське і німецьке населення підтримувало відновлення чехословацької адміністрації. Низка архівних даних свідчить про те, що угорські та німецькі громади, що вже і так були звинувачені в колективній провині, стояли на шляху радянських та чеських починань, які розгорталися в Закарпатті. Якраз цю етнічну перешкоду усунула Москва.

В листопаді – грудні 1944 року місцеві лідери народних комітетів організували античеські мітинги, демонстрації, на яких заздалегідь підготовлені оратори оголошували небажаними персонами членів урядової делегації Німець, вимагали від них покинути Закарпаття. Впродовж 60 днів був створений так званий «Народний фронт», що мав виглядати спонтанним, для здійснення тиску на Німець і соратників, які змушені були відмовитися від своїх намірів. У зв'язку з цим, 29 грудня 1944 року уповноважений чехословацького уряду Ф. Немець направив Президенту й уряду ЧСР телеграму наступного змісту: «Рух в Підкарпатській Україні за відділення від Чехословацької республіки і приєднання до Радянського Союзу на сьогоднішньому етапі слід розглядати як народний і спонтанний... і, беручи до уваги цю ситуацію, я пропоную уряду негайно розібратися з проблемою Карпатської України. Виключено, щоб державні органи Чехословацької республіки діяли в Карпатській Україні всупереч волі місцевого населення. У даній ситуації це було б насильницьким пануванням над народом і проти радянських військових органів, які бажають мати повний спокій у своєму тилу»²⁰⁸. У відповідь Німець отримав інструкції не виступати проти вербування закарпатських добровольців до Червоної Армії.

²⁰⁶ ЛАЙОШ ОЖВАТ: *Королево на зламі віків*. Фрагменти спогадів від найдавніших часів до 1945 року (угор). Видавництво Інтермікс. Ужгород-Будапешт, 1995. с. 69.

²⁰⁷ *Зі спогадів МІГАЛЯ БОРАТА-ст.* (Ужгород, 1990) в: *Жива історія*. т.ж. с.9.

²⁰⁸ Див.: *Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.* Документы и материалы. Москва, 1960. 216-217. р., Див. також: ДОВГАНІЧ, О.Д., КОРСУН О.М. (ред., укладач): *Тернистий шлях до України*. Збірник архівних документів і матеріалів. Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр. (документ № 324) Ужгород: БАТ, Видавництво Закарпаття, 2007. с. 533-535.

Таблиця 13.

Втрати серед добровольців, що воювали в Червоній Армії, чехословацьких солдатів і партизанів у Другій світовій війні²⁰⁹

№	Адміністративна одиниця	Втрати разом	Як солдат чехосло- вацького корпусу	Як добровольець Червоної Армії	Як партизан	На східному чи французькому фронті	В міжнародній бригаді (іспанці)	В підпіллі
1.	Ужгород	63	13	38	-	2	1	2
2.	Мукачєво	140	24	103	-	5	-	1
3.	Берегівський	100	19	71	1	3	-	1
4.	Велико-Березнянський	360	84	194	2	1	1	108
5.	Виноградівський	460	76	340	24	3	3	7
6.	Воловецький	150	80	53	7	1	-	2
7.	Іршавський	570	109	442	6	2	-	4
8.	Волівський	500	268	219	4	-	-	2
9.	Мукачівський	740	101	614	8	2	1	7
10.	Перечинський	270	68	187	3	3	-	2
11	Рахівський	650	186	441	1	3	-	11
12	Свалявський	370	90	269	1	3	-	-
13	Тячівський	1 700	476	1 208	4	1	-	3
14	Ужгородський	160	87	132	2	2	-	-
15	Хустський	1 000	161	769	42	7	-	12
Всього:		7 233	1 842	5 080	105	38	6	162

²⁰⁹ Джерело: Книга пам'яті України, Закарпатська область. Видавництво «Карпати». Ужгород, 1997, с.85.

Таблиця 14.

Втрати серед добровольців, що воювали в Червоній Армії, чехословацьких солдатів і партизанів у Другій світовій війні за національністю²¹⁰

№	Адміністративна одиниця	Втрати разом	Русини, українці	Русини з угорськими прізвищами	Угорці	З угорськими прізвищами без зазначення національності	Євреї	Словаки/чехи	Румуни, німці	Цигани
1.	Ужгород	63	43	3	3	5	6	2 / 1	- / -	-
2.	Мукачево	140	100	16	2	9	12	- / 1	- / -	-
3.	Берегівський	100	55	-	28	10	6	- / -	- / -	1
4.	Велико-Березнянський	360	320	27	-	3	6	4 / -	- / -	-
5.	Виноградівський	460	277	142	17	12	11	1 / -	- / -	-
6.	Воловецький	150	135	12	-	1	2	- / -	- / -	-
7.	Іршавський	570	506	50	-	5	7	2 / -	- / -	-
8.	Волівський	500	466	25	-	1	6	1 / -	- / 1	-
9.	Мукачівський	740	695	28	4	2	5	6 / -	- / -	-
10.	Перечинський	270	219	43	-	5	2	- / 1	- / -	-
11.	Рахівський	650	598	38	6	1	4	2 / 1	- / -	-
12.	Свалявський	370	294	58	-	2	6	4 / -	6 / -	-
13.	Тячівський	1 700	1 568	110	5	3	14	- / -	- / -	-
14.	Ужгородський	160	92	58	6	-	3	1 / -	- / -	-
15.	Хустський	1 000	902	70	3	5	20	- / -	- / -	-
Всього:		7 233	6 270	680	74	64	110	23 / 4	6 / 1	1

²¹⁰ Джерело: *Книга пам'яті України, Закарпатська область*. Видавництво «Карпати». Ужгород, 1997, с.85.

Розділ III.

ІНТЕРНУВАННЯ ЧЕРЕЗ КОРДОН, ВОЄННІ ОКУПАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ

1. Інтернування в Угорщині, керовані із Закарпаття

Першими дослідниками депортацій з області Берег в Угорщині були др. Йозеф Кун, колишній директор військово-історичного архіву, та Янош Філеп, колишній директор партійного архіву області Саболч-Сатмар-Берег (обидва з села Лоня, які пережили депортацію і знають про місцеві події з власного досвіду). З їхніх публікацій відомо, що операція по зачищенню 4-м Українським фронтом у відрізній області Берег також відбулась дуже швидко. Про збір військовозобов'язаних чоловіків на «триденну роботу» тут було оголошено 20 листопада 1944 року. За оцінкою архівіста Жігмонда Дьормоті з Ніредьгази кількість інтернованих з берегівських сіл сягає 1200 чоловік, «в деяких селах району Сотмар (Тисабеч, Уска, Лігет, Кішполадь, Ботполадь та ін.) жертвами цих подій стали 8 – 14 осіб».

Інтернування було поширене на місто Ніредьгаза і навіть на Задунайську територію. За оцінками др. Арпада Фазекоша, також опублікованими у вигляді книги²¹¹, на 21 жовтня 1944 р. з Ніредьгази на репараційні роботи радянські солдати інтернували більше 2-х тисяч чоловіків – цивільних. З того часу в серії публікацій з'явилися спогади тих, що вижили. Ці події також відображені в документальному фільмі²¹².

Після проведення операції інтернування обрізану область Берег також намагались приєднати до Карпатської України. 16 серпня 1945 року радянські військові підрозділи проникли в села відрізаної області Берег. Вони захопили місто Вашарош-номень, села Тисасалка, Лоня та інші населені пункти. Права жителів цих поселень обмежили гаслом: «з будь-кого – в нікого». Цьому стану поклали край заходи державного рівня, коли вступила в силу Ялтинська угода про стан кордонів за 1937 роком.²¹³

2. Інтернування в Східній Словаччині, керовані із Закарпаття

В Східній Словаччині, особливо в місцевості Бодрогкез та Унг, чехословацька влада також покарала угорське населення як «військових злочинців» обмеженням у правах. Загони НКВС 4-го Українського фронту в цій місцевості також мобілізували етнічних угорських та німецьких чоловіків на «триденну роботу». Зі спогадів Лайоша Гейці²¹⁴, який вижив, ми читаємо, що ці три дні розтягнулися на багато років, тисячі людей були депортовані в Радянський Союз, багато хто залишився там назавжди і похований в чужій землі.

²¹¹ Др.АРПАД ФАЗЕКОШ: *Депортовані. Ніредьгаза 1944 – 1948.* (угор.) Ніредьгаза, ТзОВ Готар-сел, 1989. (Матеріал збірника вперше був опублікований в журналі Готар-сел.)

²¹² Див.: ШАНДОР ШАРО: *Чонка-Берег.* Документальний фільм (1988).

²¹³ Др. ЖІГМОНД ДЬОРМОТІ, доповідь в: *Єдина наша вина, що ми були угорцями...*, т.ж. с. 211.

²¹⁴ ЛАЙОШ ГЕЙЦІ: *Цивільні в полоні.* Братислава, Модач, 1992. с. 240.

Третина затриманих з місцевості Унг загинули вже в збірних таборах та під час перевезення залізницею, але й шахти Донецького басейну також забрали багато життів. Лайош Гейці зазнав важких випробувань і повернувся додому через п'ять років ²¹⁵.

Тема «Триденної роботи» в місцевості Бодрогкез й Унг Східної Словаччини була вивчена Ференцем Добошем²¹⁶ за підтримки чехословацького фонду «За угорську культуру» та Союзу угорських політв'язнів Словаччини. Резюме обширного аналізу приведене в дослідженні *Угорці на нічийній землі. «Маленький робот» в місцевості Бодрогкез й Унг Східної Словаччини*, що опубліковане в *Kisebbségi Szemle (угор)* 1992 року № 4.

За приведеними даними, таблиця 15, наочно показує, що колективні репресії в 51 угорському населеному пункті цього регіону були здійснені в результаті заздалегідь розроблених політичних рішень.

Таблиця 15.

Об'єднані дані про інтернування з місцевості Бодрогкез – Унг в 1944 році

№	Адміністративна одиниця	Кількість населених пунктів	Число чоловіків у віці 18-60 років на момент депортації	Число депортованих	Число жертв	Повернулися	Число зниклих
1.	Бодрогкез	36	8 815	1 790	685	1 092	13
2.	Унг	15	2 909	654	191	451	12
Всього:		51	11 724	2 494	876	1 593	25

Репресивна акція в місцевості Бодрогкез й Унг була проведена в період з 1 по 23 грудня 1944 року. Операція по розшуку угорських чоловіків, що переховувалися, тривала до лютого 1945 року. Маршрут в'язнів з Бодрогкеза: Ужгород – Перечин – Свалява – Верецький перевал – Турка – Самбір. Чоловіків з місцевості Унг збирали в населених пунктах Нодькопеш, Кіральгелмец, Кішбарі, Дерегне, Воянь та Палоц, звідки під конвоем їх погнали в збірні пункти Гарань і Сніна, а звідти через Ужоцький перевал до Турки і Самбора. З округів Абауй, Торна, Боршод і Демер інтернованих, згідно з даними дослідника ГУЛАГу з м. Кошіце Чаби Бартока²¹⁷, проводили по маршруту Кошіце – Пряшів через перевал Дукля до пересильних таборів в місті Санок в Польщі (Підкарпатський комітат) та в українському Самборі.

З цих пересильних таборів усіх інтернованих везли далі в переповнених товарних вагонах в Донбас, звідки останні групи тих, що вижили, повернулися додому в кінці грудня 1948 року. Чаба Барток вважає, що ця епоха «погано вивчена» і що «деякі словацькі історики визнають хіба що до 6 – 7 тисяч угорських і швабських інтернованих. З них більш ніж 1000 чоловік померли в таборі. Місцеві

²¹⁵ ГЕЗА ГЕРЦЕГ : *In memoriam Лайош Гейці. (угор)* в: *Magyar Szemle*, нове видання XX., № 9-10.

²¹⁶ ФЕРЕНЦ ДОБОШ: *Угорці на нічийній землі. «Маленький робот» в східнословачьких округах Бодрогкез та Унг (угор)*. In: *Regio – Kisebbségi Szemle*, 1992, 3 рік. № 4, с. 110-130.

²¹⁷ Доповідь ЧАБИ БАРТОКА на конференції пам'яті 18 листопада 2010 року в Берегові (угор) в: *Trianoni Szemle*, 3 рік., 2011. січень-березень, с. 33.

угорські історики Фелвідейка оцінюють число інтернованих з Чехословаччини в радянські трудові табори в 60 – 120 тисяч угорців і німців», що, вбачається, є надто перебільшеною кількістю.

Як і в таборі смерті Свалява, так і в сумнозвісному таборі Мілошова ув'язнили призовників, які повернулись із західного полону і випустили тільки тих, хто умів молитись словацькою або чеською мовами. Спішських угорських призовників, що вижили, звільнив американський офіцер також спішсько-угорського походження. Після депортацій почалися показові суди. Військові трибунали за параграфом 58 радянського закону судили угорських і німецьких чоловіків, серед іншого, обвинувачуючи в «отруєнні колодязів, підриві мостів і залізничних колій», на строк від 5 до 25 років позбавлення волі, багатьох стратили на місці, а інші були депортовані в Радянський Союз²¹⁸.

Варто також згадати події, пов'язані з «Пряшівською Україною». Восени 1944 року пряшівські русини/українці й українці створили тимчасовий народний комітет і на одному із засідань проголосили про вихід зі складу Східної Словаччини. 29 листопада вони закликали Народну Раду Закарпатської України²¹⁹, щоб звільнену Червоною Армією «Пряшівську Україну» разом з регіоном Галичини, населеним лемками, приєднати до Закарпатської України. Свій заклик мотивували, зокрема тим, що автономію, обіцяну в 1918 році, від словаків не отримали, і з того часу в русинських селах відбувається спланована словакізація. Закарпатські українські комуністи на початку підтримували намагання пряшівців, однак радянська військова адміністрація за вказівкою Москви зняла це питання з порядку денного.

3. Керована із Закарпаття окупація земель області Марамуреш в Румунії

В Марамуреш-Сигеті, що належав Румунії, і в населених пунктах навколо русинські/ українські комуністи з Верхнього Потисся також створили народні комітети з тим наміром, щоб цю територію під назвою «Марамурешська Україна» разом із Закарпатською Україною приєднати до Радянської України. Протокол народних зборів, що відбулись в Марамуреш-Сигеті, датований 19 січня 1945 року і підписаний головою зборів Іваном Одовічуком, було направлено до Народної Ради Закарпатської України²²⁰, де йшлося про приєднання регіону Марамуреш до Закарпаття.

Військовозобов'язаних угорських й німецьких чоловіків з цього регіону було направлено до табору в Сваляві, всього понад 2000 осіб; були серед них і румуни. Більшість же угорських в'язнів були доставлені в збірний і пересильний табір Фокшани.

В цих населених пунктах українські/русинські керівники місцевих народних комітетів, створених за ініціатииви комуністів, скликали 28 січня 1945 року народні збори²²¹, організовані демократичним народний фронтом Марамуреш-Сигету, що зібрали близько 2500 учасників, і направили лист подяки Сталіну угорською, укра-

²¹⁸ Доповідь ЧАБІ БАРТОКА, т.ж. с. 34.

²¹⁹ Документ № 279 (ТСУ/471-473), джерело: Державний архів Закарпатської області, ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 11. арк. 1-3. Далі як: ДАЗО.

²²⁰ Документ № 340. (ТСУ/ 553-554.), джерело: Протокол Народного комітету Марамуреш. ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 112. арк. 1.

²²¹ Документ № 346. (ТСУ/ 559-560.), джерело: Протокол зборів Народно-демократичного фронту Марамуреш. ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 112. арк. 2-3.

їнською та румунською мовами за те, що цей регіон був звільнений під його проводом.

Збори також звернулись з петицією на трьох мовах до Хрущова, глави уряду УРСР, в якій просили також приєднати цю територію до радянсько-українських земель. Протокол про це також підписав голова зборів І. Одовічук²²². У більше ніж 10 селах, де проживало українське населення, були створені народні комітети. На перший конгрес народних комітетів регіону Марамуреша було делеговано загалом 426 учасників (339 українців, 47 угорців, 15 румунів і 25 делегатів інших національностей)²²³, що відбувся 4 лютого 1945 року, на якому було проголошено заклик про «возз'єднання» регіону Марамуреш. Петицію, направлену Сталіну, підписали представники народних комітетів від імені жителів сіл, яких вони представляли²²⁴.

Водночас, поширювався також рух і протилежного спрямування – за приналежність області Марамуреш до Румунії, до якого приєдналися члени румунських націонал-фашистських кіл, які в рамках регіонального представництва Червоного Хреста, з метою відновлення румунської націоналістичної диктатури, організували збройну акцію проти місцевих народних (українських) рад. За даними агентів радянської розвідки, до *«мирних демонстрацій»* планувалось залучити 15 тисяч учасників, до яких згодом мали приєднатись збройні формування.

Внаслідок поширення неправдивих чуток серед місцевих українців, угорців, а також комуністів і лівих запанував страх. Полковник Любавин, командир залізничної бригади № 27 (UVVR-14) за сприяння місцевих народних комітетів 5 – 7 березня зірвав румунське націоналістичне збройне повстання. Лідерів, 50 безпосередніх прихильників, чотирьох румунських офіцерів, які дезертирували або знаходились у відпустці, заарештували; серед них був Берінде, вікарій римо-католицької церкви, який за часів Антонеску був призначений поліцейським комендантом, адвокат Санко, член Червоного Хреста, прибічники гвардії Маніу, а також Мігалі, колишній окружний префект, та Епурі, учитель фізкультури місцевої румунської гімназії. Про все це та про придушення організації збройного повстання проти румунського уряду Петру Гроза доповів полковнику Федорову, уповноваженому політвідділу залізничних військ 2-го Українського фронту в рапорті²²⁵ № 2. за 10 квітня 1945 року.

З метою возз'єднання округу Марамуреш разом із Закарпатською Україною до Радянської України військова адміністрація 4-го Українського фронту за підтримки Івана Туряниці, голови Народної Ради, розгорнула потужну радянську пропаганду й агітаційний рух.

Про напружену політичну обстановку в окрузі та в Марамуреш-Сигеті 16 квітня 1945 року керівників Кремля проінформували адмірал Богданко і старший радник з питань політики Дангулов телефонограмою²²⁶ по високочастотній лінії зв'язку (секретні файли, Ужгород – Москва). У телеграмі містилася конфіденційна інформація про зустріч в Ужгороді адмірала Богданко, одного з представників ЦК КП

²²² Документ № 347. (ТСУ/ 560-563.), джерело: Протокол зборів Народно-демократичного фронту Марамуреш 28 січня 1945 року. ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 112. арк. 4-4 а, б, в, г.

²²³ Документ № 350. sz. (ТСУ/570-571.), джерело: Протокол конгресу народних комітетів округу Марамуреш 4 лютого 1945 року. ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 107. арк. 8.

²²⁴ Документ № 349. (ТСУ/ 565-570.), джерело: Протокол конгресу народних комітетів округу Марамуреш 4 лютого 1945 року. ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 107. арк. 18.

²²⁵ Документ № 365. (ТСУ/ 599-605.), джерело: Архив Президента Российской Федерации, АП РФ, 0125. -Оп. 33. п. 129. д. 21. Л. 46-52. Далі як: АП РФ.

²²⁶ Документ № 366. (ТСУ/ 605-607.), джерело: АП РФ, 0125. - Оп. 34. п. 131. д. 21. Л. 40-43.

Румунії Васіле Лука, представника 4-го Українського фронту полковника Тюльпанова, уповноваженого ЦК Румунської комуністичної партії в Північній Трансільванії Гольдберга, секретаря ЦК Комуністичної партії Марамуреша Черничка та префекта округу Кіта. Про факти, що прозвучали на нараді, було викладено в чотирьох пунктах.

У першому пункті зафіксовано, що на початку лютого 1945 року уповноважений представник Народної Ради Закарпатської України прибув в Марамуреш-Сигет з метою підготовки конгресу народних комітетів; цей конгрес прийняв рішення про об'єднання області Марамуреш із Закарпатською Україною. Було визначено, що дії уповноваженого Народної Ради Закарпатської України в Сигеті санкціонувало Політуправління 4-го Українського фронту та представник ЦК Комуністичної партії України. Крім делегатів Народної Ради, в роботі конгресу, редагуванні тексту маніфесту за командою Мехліса від Політуправління 4-го Українського фронту брали участь полковник Тюльпанов і майор Давиденко. У подальшому під керівництвом політичних представників Ужгорода швидко організували місцеві органи, народні і партійні комітети. Про процес радянзації цієї частини Румунії Мехліс доповідав Москві, а полковник Тюльпанов інформував Київ, у свою чергу Хрущов дав добро на цю ініціативу.

В другому пункті було зафіксовано, що в кінці квітня 1945 року в Північній Трансільванії також була створена мережа румунської державної адміністрації. В той час до Марамуреш-Сигету прибув Гольдберг, представник ЦК КП Румунії в Північній Трансільванії, щоб тут завершити організацію румунської адміністрації, але місцеві українці, не маючи на це розпорядження Народної Ради Закарпатської України, не дали можливості йому виконувати свою місію. Тому він зустрівся з Іваном Туряницею, головою Народної Ради Закарпатської України, який категорично відмовився вирішувати цю проблему. Гольдберг направив звіт Васіле Лука про невдале вирішення справ, проте аналогічні перемовини лідера партії з Бухаресту також закінчилися безрезультатно.

Серед подій, описаних в третьому пункті, підкреслюється, що Васіле Лука в Марамуреш-Сигеті організував демократичний народний фронт, в якому мандати отримали 32 делегати від організацій області. Користуючись ситуацією, коли Желєзняк, представник ЦК КП Закарпатської України знаходився в Ужгороді, Васіле Лука, колишній партійний секретар, висунув кандидатуру Черничка, свого заступника, також українського походження, якого обрали на посаду секретаря партійної організації. 9 квітня комітет демократичного народного фронту створив на місцях муніципальні органи, чим відновив румунське державне управління. Цей комітет делегував в кожний муніципальний орган своїх кандидатів, про що повідомила місцева преса. Колишні члени народних комітетів – українці відмовилися співпрацювати з новоствореними органами і за допомогою звернулись в Ужгород.

У четвертому пункті, оцінюючи особовий склад місцевих органів влади, в області та Марамуреш-Сигеті дійшли висновку, що в керівництво області і в керівництво міста на посади заступників додатково потрібно делегувати місцевих українців, на що була досягнута домовленість з радою демократичного народного фронту. Про етнічний склад області й центру було сказано, що більшість українців проживають тільки в 10 в селах; в області проживає 74% румунів, 18% українців, 7% угорців і 1% інших національностей. Етнічний склад населення Марамуреш-Сигета – 55% румунів, 32% угорців, 10% українців і 3% представників інших національностей.

У мемуарах Хрущова²²⁷ можна знайти детальну інформацію про цей конфлікт, який виріс до міжнародного рівня через політику «завоювання» територій Іваном Турянцем. Хрущов так описує свого протеже Турянця, який за принципом «Апетит приходить під час їди» без відома і згоди кремлівських лідерів зайняв за допомогою організованої ним народної міліції та ополченців окремі округи Румунського Королівства та відрізаної області Берег, що належала Угорщині. Сталін особисто зателефонував Хрущову і наказав: умовте Турянця, щоб його солдати відійшли за кордони 1938 року. Цю вказівку Турянець прийняв тільки після наполегливих умовлянь. Щоб запобігти чехословацько-радянському конфлікту, Хрущов не підтримав приєднання Пряшівської України до Закарпаття, за чим також стояли амбіції Турянця про розширення області.

²²⁷ Документ № 413. (ТСУ/695-698.), джерело: *Из мемуаров НИКИТЫ СЕРГЕЕВИЧА ХРУЩЕВА*. в: Вопросы истории, Москва, 1991, № 7-8, стр. 75, 88-89.

ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНИХ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО УРЯДУ В ЗАКАРПАТТІ

1. Пропагандистська війна між чеськими «реакціонерами» і «московітами»

Про зусилля, які докладав керівник чехословацької адміністрації Франтішек Немец²²⁸ для відновлення адміністративної системи в Закарпатті, що існувала до 1938 року²²⁹, свідчать численні архівні документи, проте його діяльність у період з 28 жовтня по 29 грудня 1944 року закінчилася невдачею. В його повному витісненні із Закарпаття – за наказом Сталіна – активну участь брав штаб 4-го Українського фронту, закарпатські комуністичні лідери під керівництвом Івана Туряниці та створена ними Народна Рада. Притримуючись своєї тактики, вони організували все-народний рух за вихід зі складу Чехословаччини і за «возз'єднання» з Україною, тобто за приєднання до Радянського Союзу.

Ось деякі ключові приклади. Франтішек Немец, міністр чехословацького уряду в екзилі та посланник уряду в Закарпатті, разом з генералом Антоніном Гасал-Ніжборським, воєначальником звільненого регіону, з посиланням на підписану раніше радянсько-чехословацьку угоду, за якою Закарпаття вважалось чехословацькою територією, були проти набору закарпатців в Червону Армію. Проте в питанні про приналежність Закарпаття рішення Сталіна було вирішальним, і він *«вибрав собі Закарпаття»*.

На цьому тлі радянсько-чехословацька угода, підписана 8 травня 1944 року в Лондоні²³⁰, видається чистим обманом, за яким командування радянської армії, лише декларувало, що на звільненій від противника території Закарпаття влада буде передана делегації чехословацького уряду в Лондоні.

З архівних документів можна простежити воєнно-політичну і дипломатичну боротьбу за приналежність Закарпаття, в тому числі пропагандистську війну, між так званими чеськими «реакціонерами» і «московітами», генератором якої також було командування 4-го Українського фронту. Витіснення чехословацької адміністрації, чеських військових комендатур, призовних пунктів можна було здійснити тільки руками комуністів, які маніпулювали народом Закарпаття та опирались на тіньову підтримку місцевих народних комітетів. Це було п'яте найважливіше завдання початку радянзації.

²²⁸ Детально див. покажчик у додатку

²²⁹ Документ № 230 (ТСУ/ 410-411.).

²³⁰ Документ № 228 (ТСУ/ 497-409). Оpubліковано 9 травня 1944 року в газеті *Известия*, № 109.

2. Чехословацькі документи про діяльність радянської військової адміністрації

Документи, видані Франтішеком Немецом, який прибув в Закарпаття 28 жовтня 1944 року, зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації. Глава чеської делегації відкрив офіс в Хусті, не приховуючи своєї мети: пропагандистськими засобами запобігти приєднанню Підкарпатської Русі до Радянської України. 7 листопада Немец склав циркуляр²³¹ з інструкціями для районних і місцевих народних комітетів.

З Виноградівського округу чехословацький військовий комендант 14 листопада 1944 року надіслав інформаційне повідомлення²³² своєму безпосередньому начальству про напружені відносини, що склалися між керованим ним підрозділом і радянськими військами, де він згадує, серед іншого, що його наказ про призначення ним для охорони зернових складів у Вилоку та значної кількості єврейської власності, командуючий радянськими військами без його відома змінив, а зерно і цінності, що знаходились в будинках, конфіскував в якості військових трофеїв²³³. Те ж саме відбулося в селі Фанчикуво, де радянська армія привласнила собі право розпоряджатися єврейськими активами (хутір Вейса на околиці Фанчикува) та урожаєм Е. Вейса. В доповіді від 18 листопада²³⁴ Немец також повідомляв, що серед населення все більше людей висловлює побажання, щоб Підкарпатська Русь залишилася у складі Чехословаччини, однак, є деякі групи, особливо серед керівників, членів комітетів і їх сімей, які виступають за приєднання до Радянського Союзу. В Червону Армію мобілізували майже 1000 новобранців і крім того майже 10000 чоловіків вивезли на примусові роботи. Зауважимо: керівники чеської комендатури всюди уважно спостерігали за інтернуванням угорців і німців, але не втручалися, хоча затримані, як русини так і українці, – колишні чехословацькі громадяни.

Комендант, автор звіту, закликав до створення національних комітетів «чеських друзів» в цих населених пунктах, які сприятимуть відновленню державної адміністрації, як діяла до 1938 року. З метою укріплення чехословацької державної системи він ініціював і підтримував створення місцевих організацій Аграрної партії Чехословаччини, Соціал-демократичної партії, Чеської націонал-соціалістичної та Комуністичної партій, які в дусі громадянської демократії почали діяти в кількох населених пунктах, в тому числі в Хусті, Виноградіві і Берегові, де були обрані керівні органи цих партій, які делегували своїх членів до муніципальних управлінь та інших органів²³⁵.

Під дією політичної пропаганди, що розгорталася в населених пунктах з угорським і німецьким населенням, в деяких колах угорської і русинської інтелігенції визрівало уявлення про те, що в Закарпатті більше не буде «угорського світу». Значна їх частина стали чеськими прихильниками, точніше, – довіряли Празі. Під вплив комуністів-«московітів» підпала лівацька русинська й українська інтеліген-

²³¹ Документ № 243 (ТСУ/ 426-427.), джерело: ЦАМО РФ, Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л.180.

²³² Документ № 247 (ТСУ/ 430.). опубліковано в : *Карпатський край*, 1992, № 38, с. 12.

²³³ Документ № 257 (ТСУ/442.), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2996. Д. 5. Л. 300-301. (До скликання мукачівського з'їзду за наказом генерала армії Петрова, генерал-полковника Мехліса, генерал-майора Новикова для народних комітетів міст і сіл було роздано 4000 тонн зерна, 39 тонн солі).

²³⁴ Документ № 255 (ТСУ/ 440.). опубліковано в : *Карпатський край*, 1992, № 38., с. 12.

²³⁵ Документи Берегівського муніципалітету 1944. В: БОТЛІК-ДУПКО (1991), т.ж. с. 141-147.

ція, яка обрала радянську владу. Що стосується простого населення сіл, яке переживало вже не першу зміну правлячих режимів, воно байдуже спостерігало за подіями.

Серед половини корінного населення Закарпаття (особливо в населених пунктах Берегівського округу, Угочі і Марамуреша) чехословацький уряд діяв відповідно до свого маніфесту від 26 жовтня 1944, виданого в Хусті. Франтішек Немец 21 листопада намагався скликати в Хусті національні збори з метою вибрати на них керівні органи Підкарпатської Русі та сільських голів і прийняти від них присягу вірності чехословацьким законам. Проте плани Франтішека Немеца перекреслив Іван Туряниця, новоспечений перший секретар Комуністичної партії Закарпатської України. За спинами його активістів діяли радянські офіцери з апарату служб НКВС та СМЕРШу, за участю яких на місцях були створені «народні комітети», очищені від дружніх до чеського уряду партій.

У цей час Червона Армія і Чехословацька армія паралельно створили призовні пункти, які конкурували між собою. Про хаос, який утворився, доповідав чеський генерал Антонін Гасал-Ніжборський генерал-майору Геліодору Піка²³⁶, чехословацькому військовому аташе, керівнику чехословацької робочої військової місії в Москві, де просив вжити необхідні заходи для виконання радянсько-чехословацького договору, укладеного в Лондоні 8 травня 1944 року, показати не вирішену проблему радянському військовому керівництву тому, що за цих обставин неможливо нормально продовжувати мобілізацію в чехословацьку армію. (Геліодор Піка був засуджений в 1949 році на показовому процесі і страчений, в 1968 році реабілітований). Щоб прояснити плутанину в мобілізації, викликану представниками Червоної Армії, Г. Піка в телеграмі від 18 листопада інформував своє начальство²³⁷, в тому числі міністра закордонних справ Я. Масарика та військового міністра С. Інгру, про те, що він направив відповідний лист Наркому оборони СРСР та Верховному головнокомандувачу. Він повідомив адресатів про те, що перший чехословацький корпус, який має намір продовжувати звільнення Чехословаччини, в боях на перевалі Дукля поніс серйозні втрати, що для подальшого поповнення збройних сил на Підкарпатській Русі була оголошена загальна мобілізація, в основному, серед колишніх чехословацьких громадян, але мобілізація проходить повільно тому, що радянська військова адміністрація в Закарпатті вербує русинів й українців, чехословацьких громадян, до Червоної Армії. І просить зупинити такі дії радянських органів, а мобілізованих досі призовників направити до Першого Чехословацького корпусу.

У кінці повідомлення керівник чехословацької місії просив від міністра закордонних справ та міністра оборони СРСР дати конкретні пропозиції та інструкції для представників чехословацької армії й адміністрації, які знаходяться на звільнених територіях Чехословаччини.

Про витіснення чеської військової адміністрації свідчить один із старших офіцерів, підполковник Пернікаржа²³⁸. 11 грудня 1944 року він повідомляє військове відомство Чехословацької республіки про те, що народні комітети проводять все більш потужну комуністичну агітацію серед населення регіону і знаходять все більше число своїх прихильників. Зусилля по мобілізації в Перший Чехословацький корпус виявилися невдалими, офіцери Червоної Армії насильно забирають мо-

²³⁶ Документ № 244 (ТСУ/ 427) В: *Карпатський край*, 1992, № 38, с. 12.

²³⁷ Документ № 256 (ТСУ/ 440-441) В: *Карпатський край*, 1992, № 38, с. 14.

²³⁸ Документ № 303 (ТСУ 505) В: *Карпатський край*, 1992, № 38, с. 14.

лодь зі списку чехословацьких мобілізаційних комісій, а їх співробітники перебувають під наглядом і арештом, продовольчі склади конфіскують. Проти радянських офіцерів, які всюди орудують, вони безсилі і за таких умов неможливо працювати. Підполковник просив термінового дипломатичного втручання.

Чеський генерал Антонін Гасал-Ніжборський²³⁹ направив інформаційний звіт главі чехословацької військової місії в Москві генерал-майору Г. Піка про розформування окремих підрозділів чехословацької армії на території Закарпатської України. У зв'язку з цим 22 грудня він отримав від генерала армії Петрова ультиматум, термін дії якого закінчується 25 грудня, про вивід чехословацьких військових частин та спорядження в Гуменне.

29 грудня 1944 року Франтішек Немец²⁴⁰ у листі до свого уряду повідомив про суть переговорів з Молотовим, просив чехословацький уряд зрозуміти події, які відбуваються в Закарпатті та прийняти бажання населення, яке хоче жити в Радянському Союзі.

3. Таємні радянські документи про діяльність чехословацької адміністрації

Дані про членів чехословацької адміністрації та військової комендатури, їхню діяльність радянська сторона збирала з самого початку. Як приклад, можемо згадати аналітичну доповідь генерал-майора НКВС СРСР Фадєєва²⁴¹, в якій він інформував командування 4-го українського фронту: в Сваляву прибув чехословацький офіцер Немец, який показав підтверджуючі документи від генерала Кратохвіла, за якими він був призначений комендантом міста, а його заступником – член Комуністичної партії офіцер Попович. Новий комендант наказав звільнити комуністів з народного комітету Сваляви, але в результаті енергійних дій командира «чеського» партизанського загону, розквартированого в Липовці Василя Русина, звільнені члени народного комітету були повернуті в комітет.

Водночас, за ініціативою Фр. Немеца була створена партія Бенеша. На звіт генерали Петров і Мехліс наклали таку резолюцію: «Цього Немеца слід видалити з Сваляви». В наступному повідомленні²⁴² генералу Мехлісу (документ № 10/ 00497.44.XI.5), авторами якого були полковник Босий, начальник штабу фронтового управління НКВС, та його заступник полковник Левітін, доповідали про результати проведеної ними перевірки в Сваляві. В додатку до звіту (№ 10/00497.44.XI.7.) вони повідомили генералу Мехлісу, що комендант міста Немец 6 листопада о 19:00 виїхав з міста.

У рапорті²⁴³ НКВС, направленому генерал-майору Фадєєву (документ №1/01888, 1944.XI.22), підполковник Блюмін, командир Карпатського прикордонного полку № 92, і начальник штабу цього полку майор Смірнов, в зв'язку з незаконною, на їхній погляд, мобілізацією в чехословацьку армію, доповідають про події, що стались у Велико-Березнянському та Ужгородському округах. Направлений сюди 6 листопада 1944 генералом Людвіком Свободою штабс-капітан Людвік

²³⁹ Т.ж. Документ № 316 (ТСУ/ 527).

²⁴⁰ Документ № 324 (ТСУ/533-535.). Далі див: Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг., с.215-217.

²⁴¹ Документ № 240 (ТСУ/ 423), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 57. – Л. 150.

²⁴² Документ № 242 (ТСУ/425-426.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 50. – Л. 151-152.

²⁴³ Документ № 265 (ТСУ/450-451), джерело: РГВА, - Ф. 32883. - Оп. 1. - Д. 67. – Л. 21.

Світелський намагався створити призовні пункти. На чолі призовного пункту в Великому Березному був поставлений Лука Іванович Дикий, 1878 року народження, місцевий житель, колишній капрал чехословацької армії, який включив у список 26 новобранців. Вербування радянським органам вдалося зупинити, документи конфіскували, а капрала Дикого попередили, що коли він продовжуватиме заходи по мобілізації, його притягнуть до відповідальності. До командира батальйону дійшло повідомлення про те, що мобілізації до чехословацької армії потрібно всюди запобігти, а порушників наказу арештувати і про це доповісти штабу.

Командувач фронтовими військами НКВС отримав рапорт аналогічного змісту²⁴⁴ (документ 1944.XI.24) від полковника Лабашева, коменданта Рахова, який заборонив чеському коменданту Бострянину мобілізувати закарпатських новобранців Рахова, Ясіня, Великого Бичкова та Солотвина до чехословацької армії. Крім цього, він повідомляв про Шелевера, православного священика з с. Кости́лівка, якого чеський комендант Рахова арештував 16 листопада через те, що він в Хусті на великих зборах 12 листопада агітував за возз'єднання Закарпатської України з Радянським Союзом. З'ясувалося, що він виконував наказ уповноваженого уряду коменданта Немеца, який був присутній на цих зборах в Хусті. За втручання місцевого уповноваженого капітана СМЕРШу Дейнеки, який перебував в місті, Шелевер був звільнений з в'язниці. На зборах, організованих в Рахові народним комітетом 19 листопада у справі чеського коменданта, урядовому комісару Франтішеку Немецу було направлено протест, але у справі усунення коменданта Бострянину ніяких дій не було зроблено.

В рапорті гвардії майора Крутського, коменданта м. Хуст, до заступника начальника штабу полковнику Левітіну²⁴⁵ різко критикувались керівники чехословацької військової адміністрації та комендант міста у зв'язку з тим, що в їх апараті, незважаючи на заборону, в чехословацьку армію набирали угорських чоловіків. Наприклад, 23 листопада 1944 р., в список потрапив Йозеф Леваї, етнічний угорець, якого в ніч на 27 листопада 1944 року Крутський арештував тому, що він не з'явився на другу реєстрацію 18 листопада 1944 року. Про порушення наказу чеською адміністрацією він направив попереджувальну ноту чеському коменданту. З цього попередження можна довідатися про резолюцію Левітіна, за якою цей документ необхідно було додати до папки про незаконні дії чехів.

У рапорті начальнику Управління фронтів військ НКВС генерал-майору Фадєєву, у зв'язку з дислокованим у Виноградіві чехословацьким запасним полком, що налічував 600 – 800 чоловік, негативно характеризуються дії солдатів і офіцерів, які там служать (командир підполковник Стрелка) і які вороже ставились до прихильників «возз'єднання «Закарпатської України з Радянською Україною. Майор Кондратов²⁴⁶ (документ № 44, 12, 8) приводить факти про коменданта Виноградова: 3 грудня 1944 року чеський комендант дозволив сержанту Фантичу організувати танці, де чеський капрал Йозеф Фабій та його солдати вступили в гостру суперечку щодо приналежності Закарпаття, влаштували бійку з місцевими міліціонерами, членами народного комітету, а одного міліціонера роззброїли.

Комендантський патруль припинив бійку, але упродовж ночі невідомі поранили одного з патрульних міліції народного комітету. Від продавця газет Івана Сака-

²⁴⁴ Документ №271 (ТСУ/ 456-457), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 50. – Л. 238.

²⁴⁵ Документ № 286 (ТСУ/480), джерело: РГВА, - Ф.32885. - Оп. 1. - Д. 50. – Л. 247.

²⁴⁶ Документ № 296 (ТСУ/494-496), джерело: РГВА, - Ф.32885. - Оп. 1. - Д. 50. – Л. 264-266.

лоша чеські солдати конфіскували газету *Закарпатська Правда*, наголошуючи, що тут господарі чехи. 4 грудня чехословацька польова жандармерія заарештувала і катувала трьох членів районного народного комітету, яких згодом звільнила радянська комендатура.

Кондратов показав, що про все це поінформував полковника Стрелка, але в цих питаннях не спостерігав покращення. Резолюції від 17 – 21 грудня на цьому рапорті свідчать про те, що цим цікавились також генерал-полковник Мехліс, полковник Босий та полковник Левітін, які дали вказівку заарештувати членів комітетів, етнічних русинів та українців, які були чеськими прихильниками.

Про ставлення офіцерів чехословацької військової адміністрації до кампанії підписання маніфесту полковник Тюльпанов²⁴⁷ доповідав начальнику Політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанту Проніну, де приводить факти, які спостерігав в Хустському, Тячівському, Виноградівському та Берегівському округах.

За його спостереженнями, чехословацькі офіцери і солдати здійснювали скоординовані політичні атаки на народні комітети з метою перешкоджання підписанню маніфесту. 4 грудня у вечірній час в Хусті чеські офіцери організували мітинг, а громадян, які там з'явились, просили не підписувати маніфест.

В Берегові, Виноградіві чеські агенти збирали підписи, щоб Закарпаття залишалось у складі Чехословаччини; їхнім глашатаєм був доктор Бора з Виноградова. Чеські солдати чинили сильний тиск на членів народних комітетів, погрожуючи їм: *«Зачекайте, тут буде така Чехословаччина, що усім українським баранам обламують роги»*.

В Хусті, Тячеві, Полянні, Горінчові, Березові та інших населених пунктах підписання маніфесту зазнало фіаско. Багато людей, що вже підписались, згодом викреслили свої прізвища. Все було результатом ефективної пропагандистської роботи чехів. Вони стверджували, що були в Радянському Союзі, там люди живуть і працюють в дуже поганих умовах, там дуже низький рівень життя.

Тюльпанов зазначив як факт, що угорців, яких командування Червоної Армії направляло на примусові роботи, представники чеської влади взяли під свій захист: багатьох *«фашистськи налаштованих»* угорців, які раніше ховались і які намагались уникнути репараційних робіт, і тепер шукали, вони знайшли притулок у чехів, їх мобілізували до чехословацької армії.

Чехи обіцяють високу зарплату для тих посадових осіб, які перейдуть до них. У порівнянні з народними комітетами Хуста і Виноградова, народні комітети Берегова і Тячева не досить сильні тому, що серед членів цих комітетів є багато чеських прихильників. Наприклад, народна рада Тячева направила делегацію до урядового комісара Немеца за приєднання до Чехословаччини. Голова Берегівського народного комітету Вітовський, «зі слабким характером», не хоче псувати відносини з чехами. Міські муніципальні установи все ще переповнені угорськими урядовцями, які отримують хорошу зарплатню і нічого не роблять, а місцеві українці та русини безробітні.

В Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації зберігаються рукописні документи, які склали офіцери Політуправління 4-го Українського фронту, що брали безпосередню участь в організації кампанії підписання маніфесту, перевірці та стеженні за чехословацькими офіцерами.

²⁴⁷ Документ № 300 (ТСУ/426-498-500), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л.191.

Серед них політрук Остапенко²⁴⁸ і ст. лейтенант Ботвінов відповідали за Виноградівський округ. В своєму рапорті №4 від 10 грудня 1944 року у зв'язку з подіями у 27-ми населених пунктах округу Угоча, вони описали хоча й пригнічену, але обнадійливу картину збору підписів під маніфестом.

На зборах в Виноградові, що відбулися 10 грудня, серед виступаючих особливо виділявся православний священник Валентин Горзов, який гостро критикував чеських офіцерів та чиновників, що були присутні на зборах, і згадував як позитивний факт виступи з античеськими та антиугорськими висловлюваннями.

Ст. лейтенант Ботвінов і замполіт Кучер 12 грудня подали рапорт про свої спостереження в 12-ти великих населених пунктах Велико-Березнянського округу, агітацію чеських офіцерів проти маніфесту, а також про свою організаційну роботу²⁴⁹.

4. Радянсько-чехословацьке дипломатичне протистояння з приводу приналежності Закарпаття

До кола питань з приводу приналежності Закарпаття відноситься і проект листа-відповіді Готвальда²⁵⁰ (Москва, 21 листопада 1944 г.), підготовленого для штабс-капітана Я. Прохазки, політичного співробітника І-го Чехословацького корпусу. В цьому листі Готвальд чітко виклав позицію ЦК КПЧ, пов'язану з вимогою приєднання Закарпатської України до Радянського Союзу. Генеральний секретар Клемент Готвальд²⁵¹ писав, що комуністична партія Чехословаччини не йде проти бажання українців Закарпаття щодо приєднання Закарпатської України до СРСР, однак, ЦК КПЧ вважає важливим відзначити, що референдум з цього питання можна здійснити тільки після закінчення війни. Пізніше було встановлено, що зміст пропонованого тексту листа схвалив також лідер Комінтерну Георгій Дімітров²⁵² і направив його В. Молотову, наркому закордонних справ СРСР.

Однак, референдум, запропонований Готвальдом, не відбувся, тому що кремлівське керівництво, ймовірно, не довіряючи результатам таємного голосування, вважало за потрібне прийняти і підписати маніфест 26 листопада 1944 року.

Подальша діяльність чехословацької цивільної і військової адміністрації була повністю паралізована указом Народної Ради Закарпатської України від 5 грудня 1945 року, опублікованим в Мукачеві²⁵³. В документі за підписом голови Івана Туряниці в трьох пунктах детально викладено, що будь-який контакт з уповноваженим Франтішеком Немецем припиняється. Він зобов'язав муніципальні, міські й окружні народні комітети в подальшому виконувати виключно укази Народної Ради в усіх адміністративних, військових та інших питаннях.

²⁴⁸ Документ № 302 (ТСУ/502-505), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л.170-174..

²⁴⁹ Документ № 304 (ТСУ/505-507), джерело: ЦАМО РФ, - Ф. 4. Укр. Ф. 244. - Оп. 2980. Д. 67. Л.192-195.

²⁵⁰ Российский центр хранения историко-документальных коллекций, РЦХИДНИ, - Ф. 495 п. - Оп. 74. д. 566.

Опубліковано: *Тернистий шлях до України*, т.ж. 450. Далі як РЦХИДНИ.

²⁵¹ Див. детально покажчик у додатку.

²⁵² Георгій Дімітров (1882–1949) болгарський комуністичний політик, сталініст, з 1946 року упродовж трьох років прем'єр-міністр Болгарії.

²⁵³ *Вісник НРЗУ (Народної Ради Закарпатської України)*, № 2, 15 грудня 1944 р. Див. також: *Тернистий шлях до України*, і. т. 481. р.

У той же день був відправлений лист²⁵⁴ Едварду Бенешу, в якому, посилаючись на мукачівський маніфест, прем'єр-міністра Чехословаччини було проінформовано про те, що Закарпатська Україна виходить зі складу Чехословаччини і приєднується до Радянської України, на завершення закликано президента та уряд відкликати чехословацьких уповноважених.

Цей лист підписали голова Іван Турянця і члени Народної Ради. В свою чергу генерал армії Петров отримав лист подяки від членів Народної Ради, яке було опубліковано в газеті *Закарпатська правда*²⁵⁵.

Крім того, Народна Рада прийняла постанову про конфіскацію державних активів ЧСР і Королівства Угорщини²⁵⁶, а указом від 9 грудня 1944 року²⁵⁷ заборонила проводити на території Закарпаття чехословацьку мобілізацію і, водночас, підтримати набір добровольців до Червоної Армії.

Настрої проти Чехословаччини, генеровані комуністами, досягли апогею, а в Тячівському окрузі керівництво окружної народної міліції²⁵⁸ вимагало від чеської комендатури остаточно залишити округ. 10 грудня в Хусті радянська влада організувала масову демонстрацію проти чехословацької адміністрації.

Через заходи, вжиті Народною Радою Закарпатської України, чехословацький уряд в Лондоні звернувся до радянського уряду, на що заступник міністра закордонних справ Валерій Зорін повідомив посла лондонського уряду Чехословаччини в Москві Зденека Фірлінгера, що питання Закарпаття – чехословацька внутрішня справа, до якої радянська влада не має наміру втручатися, дотримуючись угоди²⁵⁹, укладеної з чехословацьким урядом 8 травня 1944 року.

На початку січня 1945 року Франтішек Немец разом з офіційними особами покинув Хуст і переїхав до Кошіце.

23 січня 1945 року в листі до Едварда Бенеша Сталін заявив: радянський уряд не може заборонити населенню Закарпатської України висловити волю народу.

Сталін також нагадав Бенешу²⁶⁰, що раніше на зустрічі в Москві той запропонував передати Закарпатську Україну Радянському Союзу (в безвихідній ситуації після розділу²⁶¹ Чехословаччини у 1938 – 1939 роках, окупації німцями частини країни та еміграції чехословацького уряду в Лондон, Бенеш в інтересах звільнення і відновлення країни звернувся до советів і дипломатичним шляхом запропонував Закарпаття Радянському Союзу). Вперше про це він вів переговори з радянським послом в Лондоні І.І. Майським у вересні 1939 року і про переговори пізніше проінформував Сталіна. Свою пропозицію Бенеш підтримував і в 1941 – 1942 роках. У жовтні 1941 року він заявив радянському послу О.Є. Богомолу: «Підкарпатську Русь не віддам ні полякам, ані угорцям, але вам пропоную, віддаю». У червні 1942

²⁵⁴ Див: ДАЗО, Ф. - 4. Оп. 1. спр. 4. арк. 11. Див. також: *Тернистий шлях до України*, і. т. 482. р.

²⁵⁵ *Закарпатська правда*, №17, 7 грудня 1944 р.

²⁵⁶ Документ № 297 (ТСУ/496-497). Опубліковано: *Вісник НРЗУ (Народної Ради Закарпатської України)*, № 2, 15 грудня 1944 р. 4477zág

²⁵⁷ Документ № 288 (ТСУ/ 481), Опубліковано: *Вісник НРЗУ (Народної Ради Закарпатської України)*, № 2, 15 грудня 1944 р. 4477zág

²⁵⁸ Документ № 328 (ТСУ/ 540), джерело: ДАЗО, Ф. - 4. Оп. 1. спр. 4. арк. 45.

²⁵⁹ Документ № 229 (ТСУ/ 497-409). Опубліковано 9 травня 1944 року в газеті *Известия*, № 109

²⁶⁰ Документ № 344 (ТСУ/ 556-558), джерело: АП РФ, - Ф. 06. - Оп. 7. П. 51. Д. 820. Л. 1.

²⁶¹ Рішення, прийняте в Мюнхені 29 вересня 1938 року за участю Німеччини, Італії, Англії, Франції, за італійським посередництвом (крім Чехословаччини) присудило німецькій стороні Судети. Окупацією Чехії в березні 1939 Німеччина порушила Мюнхенську угоду, тому 5 серпня 1942 року Англія і 29 вересня французький уряд у вигнанні на чолі з де Голлем оголосили договір недійсним.

року на зустрічі з Молотовим він підтвердив це, а Молотов запевнив Бенеша, що Радянський Союз визнає кордони Чехословаччини до мюнхенського рішення.

Питання про приналежність Закарпаття тимчасово було знято з порядку денного. В липні 1944 року Бенеш знову зустрівся з дипломатичним представником Радянського Союзу в Лондоні і на переговорах знову було поставлено питання про Закарпаття. Бенеш заявив, що не заважатиме приєднанню Закарпатської України до Радянського Союзу. Він запропонував закрити це питання²⁶² після звільнення Чехословаччини і повернення уряду в Прагу.

Угорська історіографія в Словаччині²⁶³ вважає, що Бенеш в 1943 році погодився зі Сталіним про долю Закарпаття. В обмін на Закарпаття Сталін сказав Бенешу: якщо після війни німецьке й угорське населення депортують, совети не будуть проти²⁶⁴.

У відповідь на лист Сталіна, 29 січня 1945 Бенеш²⁶⁵ підтвердив, що питання звільненої Закарпатської України в чеських колах дійсно викликало занепокоєння через дії місцевих жителів. Він висловив надію на те, що радянський уряд вирішуватиме питання приналежності частини території країни з радянським урядом в офіційних рамках за угодою. Він запропонував укласти договір після закінчення війни. Умовою цього є відновлення домюнхенських кордонів між Чехословаччиною, Німеччиною та Польщею. Цією ідеєю Бенеш переконав впливові празькі кола. В двох примітках до описаного він нагадав, що дотримуватиметься точки зору щодо Закарпаття, яку він висловив у вересні 1939 року послу Майському, і в Празі він також представлятиме цю точку зору. В іншому зауваженні Бенеш писав, що це питання з боку Чехословаччини намагатиметься вирішити в дусі взаємної дружби, мирними засобами, подякував Сталіну від імені свого уряду за братню допомогу, яку він надав Чехословаччині на чолі героїчної Червоної Армії і сприяв мирним переговорам між його країною й Угорщиною.

21 – 24 березня 1945 року Бенеш і Молотов двічі обговорили справу депортації угорського та німецького населення, про демаркацію кордону між Чехословаччиною і Радянським Союзом після передачі частини території, про обмін українців/русинів, що проживають на території Словаччини, і словаків на Закарпатті²⁶⁶. Конфлікт, що виник між делегацією Франтішека Немеца і військовою адміністрацією 4-го Українського фронту, був вирішений і закритий. На перших переговорах Бенеш відверто визнав, що питання приналежності Карпатської України, яка потрапила до складу Чехословаччини за пропозицією США, упродовж останніх 20 років не могло бути остаточно закрите. Рішення Ліги Націй 1918 року ним було прийняте тому, щоб ця частина країни не потрапила до Угорщини, а скоріше до Чехословаччини, і щоб створити добросусідські відносини з Румунією, особливо з Радянським Союзом. Усе це він зробив з наміром на зближення з ним в майбутньому. Чехословаччина виходила з ідеї, що вона прийняла під своє управління і контроль над

²⁶² Документ № 344 (ТСУ/ 557), джерело: АП РФ, - Ф. 07. - Оп. 5. П. 70. Д. 198. Л. 2-3.

²⁶³ *Життя після Другої світової війни в Нодькопош і в околиці.* <http://kelecseny.mindenkilapia.hu>

²⁶⁴ Відповідно до програми уряду, проголошеної 5 квітня 1945 року в Кошіце, Чехословаччина в майбутньому стане національною державою, а саме державою Чехії і Словаччини. Оскільки Бенеш хотів домогтися цього в рамках закону, урядова програма проголосила колективну провину угорського та німецького населення, що проживає тут.

²⁶⁵ Документ № 348 (ТСУ/563-565)

²⁶⁶ Документи № 358 (ТСУ/ 580-581), № 359 (ТСУ/581-584), джерело: АП РФ, - Ф. 06. - Оп. 7. П. 51. Д. 833. Л. 1-9., 10-14. (На суді був присутній В. Зорін, радянський посол в Чехословаччині, міністр закордонних справ Я. Масарик та посол Чехословаччини в Москві.)

регіоном в якості уповноваженого Ліги Націй, куди були зроблені значні інвестиції, але вигоди від цього було мало. Зі збільшенням цієї частини країни Червоною Армією здавалося, що прийшов час для остаточних домовленостей щодо долі регіону.

Після трьох місяців узгоджувальних переговорів, 28 червня настав момент обговорення проекту угоди між двома країнами в Москві²⁶⁷, на яких радянську сторону представляв Й. Сталін, В. Молотов і посол В. Зорін, а чехословацьку – прем'єр-міністр З. Фірлінгер та статс-секретар Міністерства закордонних справ В. Клементіс. Після уточнення зауважень, що були висловлені на зустрічі наступного дня, 29 червня, Радянський Союз і Чехословацька Республіка підписали Договір про приєднання Закарпатської України до Радянської України²⁶⁸.

Цим Договором, для того, щоб «добитися прихильності Москви», без урахування конституційних принципів Чехословаччини²⁶⁹ і юридичних формальностей, референдуму та ін., чехословацький уряд «як подарунок» передав радянському уряду територію Закарпаття, тобто частину земель своєї країни, а що стосується питань кордонів, то в цьому приймати рішення може виключно чехословацький парламент.

До чинного Договору (російською, українською та словацькою мовами) були прикріплені карта й окремий протокол про Закарпатську Україну. Ці два документи, а також тексти виступу Фірлінгера і Молотова були опубліковані в офіційній газеті «Радянська Україна» 30 червня 1945 року разом з повідомленням ТАРС²⁷⁰. Радянська й українська пропагандистська машина цей Договір записала на свою користь як велику дипломатичну перемогу, після чого на позачерговому засіданні Народної Ради Закарпатської України учасники з комуністичним пафосом високо оцінили історичну подію і з цієї нагоди направили вітальні телеграми в Москву. Десятки статей і листів привітання з'явилися також і в закарпатській пресі²⁷¹. Київські видання, в тому числі газета «Радянська Україна» оцінили підписання Договору «як історичну правду»²⁷².

Про реакцію Угорщини на цю подію радянський посол в Будапешті Пушкін доповідав²⁷³ (документ, Будапешт, 2 – 3 липня 1945 року), що угорська преса дала тільки короткі повідомлення про події, хоча, в результаті підписання Договору, між СРСР і Угорщиною утворився кордон довжиною близько 100 км і це може мати серйозні наслідки для Угорщини. 3-го липня угорський міністр закордонних справ Дьєндьєші скликав журналістів і, на думку посла Пушкіна, дав «хороше» інтерв'ю. Між іншим, в своїх спогадах Дьєндьєші виклав свою версію, представлену радянському послу, про те, щоб «Радянський Союз передав Угорщині тонку смугу в Закарпатті, де проживають угорці, з чим Пушкін категорично не був згоден і запро-

²⁶⁷ В. Зорін, записи із зали суду. Документ № 380 (ТСУ/ 622-623), джерело: АП РФ, - Ф. 45. - Оп. 1. Д. 393. Л. 65-69.

²⁶⁸ Серед членів чехословацької делегації також був присутній при підписанні Н. Міністр Ріпка, генерал Л. Свобода, З. Неєдлі і Л. Прохазка. З чехословацької сторони договір підписав прем'єр-міністр Фірлінгер та держсекретар Володимир Клементіс. Від радянської сторони – В. Молотов і П. Рудницький, член українського уряду.

²⁶⁹ Див. БЕЛА ЖЕЛІЦКІ, т.ж. с.145.

²⁷⁰ Документи Договору та зв'язків між Радянським Союзом та Чехословацькою республікою, підписані в Москві. № 381 (ТСУ/ 623-624), № 382 (ТСУ/ 624-625), № 383 (ТСУ/ 626-627), № 384 (ТСУ/ 627-628), № 385 (ТСУ/ 628-629).

²⁷¹ Документи № 386 і 387 (ТСУ/ 629-630). Опубліковано: *Закарпатська Правда*, 30 червня - 4 липня 1945. р.

²⁷² Документ № 388 (ТСУ/ 630-632.).

²⁷³ Документ № 389 (ТСУ/ 632-633.), джерело: АП РФ, -Ф. 012. -Оп. 6. П. 77. Д. 60. Л. 21.

понував не порушувати більше це питання, оскільки «в іншому випадку в Закарпатті з угорцями може статись те, що і в Чехословаччині, звідки угорців тисячами депортували»²⁷⁴.

30 вересня 1945 року кордон в бік Чехословаччини був закритий. Чехословацькою стороною Договір був ратифікований 22 листопада, а з радянської – 27 листопада, про що місцева преса також повідомила²⁷⁵. 27 листопада 1945 року *Munkás Újság* (Робітнича газета) інформувала про святкові збори, проведені в суботу в мукачівському міському кінотеатрі, а також в неділю – в міському драматичному театрі в Ужгороді, на яких привітали «річницю першого з'їзду народних комітетів та ратифікацію Договору» як історичну подію. В обох містах під час проведення урочистих зборів першим доповідачем був голова Іван Туряниця. Як пише газета: «Тоді товариш Вайс (член Народної ради – Д. Д.) у своєму виступі угорською мовою закликав трудящих до подальшої роботи по розбудові великої соціалістичної країни. (...) В президії були всі члени Народної Ради, а також керівники партії і міських організацій (...) Народні збори направили телеграми товаришам Сталіну і Хрущову з нагоди річниці й ратифікації Договору за підписом голови Народної Ради Закарпатської України та його заступників». Тексти вітальних телеграм *Робітнича газета* опублікувала 4 грудня 1945 року в угорському перекладі.

²⁷⁴ БЕЛА ЖЕЛІЦКІ, т.ж. с. 148. Див: az idézett részt Zseliczky a következő forrásanyagból kölcsönözte: Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947. Budapest, Héttorony Könyvkiadó, 1995. 37-38. p. Запозичену частина Желіцкі взяв із таких джерел: МІГАЛЬ ФІЛЕП: Незакінчений мир. Рада міністрів закордонних справ та угорський мирний договір, 1947 Будапешт, Видавництво «Гетторонь», 1995, с.37-38.

²⁷⁵ Документи № 401 і 402 (ТСУ/ 678.). Опубліковано: *Закарпатська Правда*, 25-28 листопада 1945 р.

МОБІЛІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКИХ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ЗАКАРПАТТЯ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ

1. Перша і друга хвиля чисток НКВС

Щодо військової операції, пов'язаної виключно з німцями, мобілізованими у грудні 1944 – січні 1945 рр. в країнах Східної Європи на примусові роботи в тиллових районах Радянського Союзу, в сучасних російських архівах зберігаються об'ємисті томи документів. Багато з них підтверджують, що закарпатські німці/шваби теж не оминули цього процесу. Ще в 1941 році 13244 жителі Закарпаття ідентифікували себе як німці. Після Другої світової війни, в 1946 році це число скоротилося до 2398 чоловік – зникло 10 846 жителів німецької національності. Частина з них (1920 осіб) ще восени 1944 року виїхала до Німеччини, а значна частина німецьких сімей оголосила себе особами словацької, української та русинської національностей, щоб уникнути сталінських репресій (див. детальне статистичне зведення у додатку).

Під час інтернування угорських і німецьких чоловіків за постановою № 0036 військовозобов'язані німецькі чоловіки (вище про це ми детально говорили) розділили долю угорців. У доповідній, надісланій наркому НКВС СРСР Берії про виконання наказу № 0036 у період від 18 листопада до 4 грудня 1944 року, йдеться про 15260 заарештованих, з них 137 були німцями.

В рапорті Фадєєва від 17 грудня 1944 року генералу армії Петрову окремо говорилося про те, що *«13 і 14 грудня частини НКВС в Свалявському, Мукачівському, Іршавському, Хустському та Рахівському округах провели операцію по ізоляції німців (чоловіків) віком від 18 до 50 років, в результаті чого було направлено на пункти збору військовополонених 292 особи»*. Таким чином, з 22951 інтернованого, направленого в табори, підтверджене число осіб німецької національності складало усього 429 осіб, інші – угорської національності. Проте переслідування закарпатських німців/швабів цим не завершилось. Чоловіків німецької національності, які залишились, віком від 17 до 45 років та жінок від віком від 16 до 30 років, відповідно до постанови Державного Комітету Оборони (ДКО) СРСР № 7161 сс від 16 грудня 1944 року, фронтові війська НКВС мобілізували на примусові роботи.

2. Третя хвиля чисток, керована з центру

Наркомат внутрішніх справ СРСР ініціював реєстрацію усіх етнічних німецьких громадян на територіях європейських країн, зайнятих радянськими військами. Намір полягав у тому, щоб мобілізувати на примусові роботи у тилу Радянського Союзу робочу силу за рахунок німецького населення з окупованих радянськими військами регіонів Східної Європи. Державний Комітет оборони СРСР ще 24 листопада 1944 року під головуванням Сталіна обговорив і затвердив *«проект депор-*

тації в спеціальні табори осіб німецької національності віком від 16 до 50 років». Серед мотивів мобілізації зокрема зазначено, що німці «вороже ставляться до Червоної Армії і проти неї ведуть шпигунсько-розвідувальну роботу». Доказом оперативного втілення цього проекту може бути те, що, виконуючи постанову ДКО № 7161 сс, Берія того ж дня доповів Сталіну²⁷⁶ (№ 1262 / 6), що на територіях країн, звільнених 2-м, 3-м та 4-м Українськими фронтами (Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія), центральним керівництвом НКВС призначені групи оперативних офіцерів, які впродовж 10 днів мають організувати реєстрацію німців. Берія призначив також координаторів оперативних завдань: Аполлонова, заступника народного комісара внутрішніх справ, та Горбатюка, начальника головного управління військами НКВС, які разом з військовими радами задіяних фронтів регулярно доповідатимуть про виконану роботу.

16 грудня Берія представив Сталіну проект постанови про інтернування чоловіків віком 17 – 45 років і жінок віком 18 – 30 років з числа працездатного населення німецької національності на звільнених територіях Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини та Угорщини²⁷⁷, який був остаточно затверджений. Цього ж дня Сталін підписав постанову Державного комітету оборони СРСР № 7161 від 16 грудня 1944 року, випику з якої стосовно Чехословаччини для негайного виконання²⁷⁸ (№ 1630, № 23791, № 23792) 17 грудня отримав командуючий 4-м Українським фронтом генерал армії Петров. Цитата з випику: «Мобілізувати і направити на роботи в Радянський Союз (інтернувати і мобілізувати) усіх працездатних чоловіків від 17 до 45 років та жінок від 18 до 30 років німецької національності, які проживають на звільнених Червоною Армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини (...)».

Керівництво мобілізацією доручити НКВС, зокрема, товаришу Берії.

Доручити НКВС організувати збірні табори, прийом мобілізованих, відправку та охорону при перевезенні.

Зобов'язати товаришів Малиновського і Виноградова (в Румунії), Толбухіна і Бірюзова (в Болгарії і Югославії): а) через державні органи цих країн забезпечити мобілізацію й інтернування німців, згаданих в першому абзаці постанови.

б) представникам НКВС Аполлонову і Горбатюку у співпраці з відповідними військовими і цивільними органами вжити заходів для забезпечення явки мобілізованих німців в пункти збору.

В Угорщині зобов'язати товаришів Малиновського і Толбухіна, а в Чехословаччині товариша Петрова, що відповідно до першого пункту цієї постанови через військових комендантів, від імені командувача фронтом, вжити заходів для мобілізації німців.

Уповноважити начальника тилу Червоної Армії Хрульова забезпечити рухний склад та транспортні засоби для перевезення мобілізованих й інтернованих німців.

Про хід мобілізації й інтернування німців в Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини та Чехословаччині, перевезення їх в Радянський Союз представникам НКВС генералам Аполлонову, Горбатюку і Сладкевичу рапортувати Берії кожні два дні».

Маршал Малиновський, командувач 2-м Українським фронтом, на підставі вже згаданої постанови Комітету державної оборони № 7161 сс від 16 грудня 1944

²⁷⁶ Документ № 269 (ТСУ/454-455), джерело: Государственный Архив Российской Федерации, ГАРФ, - Ф. 9401. - Оп. 2. Д. 67. Л. 386. Далі: ГАРФ.

²⁷⁷ Документ № 307 (ТСУ/ 515.), джерело: ГАРФ, - Ф. 9401. - Оп. 2. Д. 68. Л. 385.

²⁷⁸ Документ № 309 (ТСУ/ 517-518.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп.1.-Д. 243. – Л. 1.

року видав наказ, в якому, зокрема, сказано: «... з 25 грудня 1944 року по 10 січня 1945 року, мобілізувати й інтернувати працездатних німецьких чоловіків віком 17 – 45 років і жінок віком 18 – 30 років, які проживають в Угорщині і Трансильванії, на роботи в Радянському Союзі».

В результаті виконання вказаної постанови Державного комітету оборони (ДКО), з району військових операцій 1-го Українського фронту в Радянський Союз до 20 березня 1945 року було відправлено близько 40 000 німців.

Військова рада 1-го Білоруського фронту також здійснювала подібні заходи:

«Для того, щоб запобігти терористичним діям, ДКО постановою № 7467 від 3 лютого 1945 року зобов'язав маршала Жукова разом з представником НКВС Серовим вжити рішучих дій. Жорстко покарати осіб, які вчинили терористичні акти. Мобілізувати усіх працездатних німців у віці від 17 – 50 і групами по 750 – 1200 чоловік відправити їх в Радянський Союз на роботи».

3. Генеральна репетиція мобілізації етнічних німців, проведена в Закарпатті

Наведені документи свідчать про те, що депортація етнічних німців віком 16 – 50 років в Закарпатті була організована на основі рішень центральних воєнних органів.

Військова рада 4-го Українського фронту вже на етапі попередньої реєстрації німецького населення, випереджаючи вказівки з Москви, в проекті постанови²⁷⁹ (№ 2 від 24 листопада 1944 г.) наказала керівним органам свого фронту, зокрема, генерал-майору Кацнельсону і Фадєєву організувати пункти збору в Рахові, Хусті, Берегові, Мукачеві, Ужгороді та забезпечити 40 транспортних засобів і паливо до них.

У поясненні до постанови наголошувалось, що ця операція повинна відбуватися в один і той же час в кожному населеному пункті, а мобілізовані можуть взяти з собою своїх дітей, або залишити їх у своїх найближчих родичів. Усі громадяни старші 50 років повинні залишатися удома. Наказ підписали генерал армії Петров, генерал-полковник Мехліс і генерал-лейтенант Корженевич.

Генеральна репетиція мобілізації угорців і німців та їхня ізоляція в табори, як було вказано вище, була вперше проведена в Закарпатті. З досвіду реалізації постанови № 0036, коли через неготовність воєнних заходів та людських помилок, від холоду та недоїдання та інфекційних захворювань в збірному пункті Сваляви загинули сотні людей, були зроблені відповідні висновки. Відносно нової операції, що стосувалася лише німців, впливає, що для мобілізованих на примусові роботи були створені більш гуманні умови. В циркулярі²⁸⁰ за підписом голови Народної Ради Закарпатської України Івана Турияніці (22 грудня 1944 року), посиляючись на постанову військової ради 4-го Українського фронту, голови окружних і місцевих народних комітетів були зобов'язані брати активну участь в організації часткової мобілізації німецького населення. На цей раз інтернування стосувалось 17 – 45-річних чоловіків і 18 – 30 річних жінок. Їм належало з'явитись в районні і міські народні комітети в дні з 22 по 25 грудня 1944 року для реєстрації. Мобілізовані були зобов'язані з'явитися в призначені пункти збору з достатньою на 15 днів кількістю продуктів харчування та валізами загальною вагою до 200 кг (з теплим

²⁷⁹ Документ № 270. (ТСУ/ 455-456).

²⁸⁰ Документ № 267 (ТСУ/ 452-453), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1.- Д. 243. Л.19.

одягом, нижньою білизною, постільною білизною, посудом і т.ін.). Варто зауважити: інтернованим за постановою № 0036 німцям й угорцям такий привілей не був наданий. Усім, хто не виконав вказівки щодо реєстрації, погрожували суворою карою. Безжалісну мобілізацію здійснювали частини військ НКВС, в тому числі 88-й і 92-й прикордонні полки. Майно інтернованих, що залишалось, конфісковувалось і передавалось місцевим комітетам для нужденних. Зі спогадів тих, хто вижив, відомо, що інтернованих закарпатських німців/швабів відправили на примусові роботи на вугільні і хімічні комбінати у Новій Горлівці (Донбас).

Під суворим наглядом НКВС в майже 70 населених пунктах Закарпаття загалом було зареєстровано 2375 жителів німецької національності (частина з них назвали себе русинами, словаками, або ховались у знайомих в інших селах). Відомість про кількість німецького населення на території краю²⁸¹ склав заступник командувача військами НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту полковник Левітін.

Таблиця 16.

Склад німецького населення Закарпаття на кінець листопада 1944 року.

№	Адміні- стративна одиниця (округ)	Число населених пунктів	Жителі німецької національності	Чоловіки у віці 16-30 років	Чоловіки у віці 30-40 років	Чоловіки у віці 40-50 років	Жінки у віці 16-30 років	Жінки у віці 30-40 років	Жінки у віці 40-50 років	Діти	Літні
1.	Велико- Березнянський	2	25	-	-	-	4	2	1	17	1
2.	Перечинський	5	105	8	9	4	14	9	6	46	10
3.	Мукачівський	11	916	49	19	28	124	82	65	329	220
4.	Ужгородський	2	9	-	1	-	1	2	-	4	1
5.	Берегівський	4	12	1	1	-	5	1	1	3	7
6.	Свалявський	16	403	35	24	25	56	29	24	146	64
7.	Іршавський	10	264	34	16	19	24	17	23	99	32
8.	Виноградівський	1	10	-	-	-	2	3	3	-	2
9.	Волівський	1	9	2	-	-	2	-	-	4	1
10	Хустський	6	335	45	22	17	64	32	18	115	22
11	Тячівський	6	119	5	7	9	8	12	11	41	26
12	Рахівський	5	161	17	17	13	13	19	14	39	29
Всього:		170	2 375	196	116	115	317	208	166	842	415

Примітки до таблиці. Полковник НКВС Левітін в оригіналі зведення помилково вказав суму в трьох стовпчиках: замість¹ 69 записав 70, замість² 2376 записав 2375, замість³ 843 записав 842.

²⁸¹ Документ № 284 (NCE/ 477-478).

З доповідної Фадєєва від 5 грудня генерал-полковнику Аполлонову²⁸² (№10/00514) відомо, що число жителів німецької національності у 93 населених пунктах Закарпаття складало 4305 чоловік, з яких 1876 осіб віком від 16 до 50 років. За його поясненнями, у звільнених прилеглих до Закарпаття населених пунктах Словаччини німців не виявлено. В населених пунктах Угорщини на території, зайнятої 4-м Українським фронтом, реєстрація німецького населення затримувалась через те, що в цих місцях ще велись бої.

У Закарпатті для розшуку місцевих німців були задіяні значні сили, про що свідчить підготовлений звіт²⁸³ та відомість²⁸⁴ підполковника Аврамчука, командира 88-го прикордонного Карпатського полку, та капітана Хижняка, начальника штабу цього полку (№ 00894, 10 грудня 1944 р.).

Таблиця 17.

Звіт НКВС про німців, які ховаються від мобілізаційних робіт

№	Адміністративна одиниця (округ)	Попередньо зареєстровані	Число інтернованих на 13-14 грудня 1945 р.	Число інтернованих за наказом №2	Арештовані місцевими органами у період 10-12 грудня	Добровольці чехословацької армії	Зареєстровані у період 16-17 грудня	Звільнені за віком та хворобою	Ухилились від інтернування	Відійшли з угорськими й німецькими частинами	Додатково інтерновані угорці
1.	Свалявський	75	32	4	6	-	8	7	2	16	36
2.	Мукачівський	320	226	11	32	2	19	21	1	8	17
3.	Іршавський	49	26	-	13	4	3	3	-	-	3
4.	Виноградівський	10	1	-	-	6	2	-	-	1	6
5.	Хустський	76	3	17	-	13	23	11	3	6	19
6.	Рахівський	47	4	10	13	-	11	4	4	1	100
Всього:		577	292	42	64	25	66	46	10	32	181

У зв'язку з виконанням наказу №10/00545 генерал-майора Фадєєва командири прикордонних загонів інформували його про те, що в перший тиждень грудня було затримано 750 етнічних німців, в тому числі 60 офіцерів, 90 сержантів і 600

²⁸² Документ № 287 (ТСУ/ 480-481.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 50. Л. 263.

²⁸³ Документ № 301(ТСУ/ 500-502).

²⁸⁴ Документ № 306 (ТСУ/ 513-514), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 243. Л. 115.

солдатів. Крім того, в Сваляві, Мукачеві, Іршаві, Виноградіві, Рахові й Хусті було заарештовано 226 цивільних осіб німецької національності віком 18 – 50 років. Із виявлених 577, з них 285 осіб 18 – 20 листопада були інтерновані в Свалявський табір, 10 чоловік переховувалися в Марамуреш-Сигеті, пошуки яких продовжувались. З усіх осіб, що потрапили до розшукового списку військової контррозвідки, 30 осіб були заарештовані. В пошуковій операції були задіяні в Свалявському окрузі 2-й батальйон, в Мукачівському окрузі – 3-й батальйон, в Хустському, Виноградівському та Іршавському округах – 1-й батальйон прикордонних військ НКВС.

Про надмірну старанність військової ради 4-го Українського фронту свідчить те, що у зв'язку з виконанням постанови № 7161 сс від 16 грудня 1944 р. Державного комітету оборони СРСР, 21 грудня була нею прийнята відповідна постанова з аналогічним змістом²⁸⁵ (№ 00520) для фронтових частин військ НКВС.

Проведення мобілізації в Закарпатті було доручено генерал-майору Фадєєву, командувачу фронтовими частинами НКВС. В цій постанові містилися нові елементи, відповідно до яких були звільнені від інтернування:

- жінки, чиї діти не досягли семи років і їх ні на кого було залишити;
- особи, які доказово були інвалідами, серйозно хворі.

Місцеві народні комітети несли відповідальність за стовідсоткову явку усіх внесених в список жителів, яких, враховуючи зимові умови, вони повинні були підготувати до виїзду впродовж 5 днів. Усі, хто не з'явився на пункти збору, мали постати перед військово-польовим судом, а про суворе покарання, накладене на них, інформувались мешканці населеного пункту. Постанову підписали генерал армії Петров, генерал Коров'яков і генерал-полковник Мехліс.

Генерал-майор Фадєєв щоденно інформував своє вище керівництво²⁸⁶ про виконання постанови військової ради 4-го Українського фронту. Цілком таємна постанова № 00520, розмножена за допомогою Народної Ради Закарпатської України, яка тісно співпрацювала військовою радою 4-го Українського фронту, була направлена окружним народним комітетам через командирів 88-го і 92-го прикордонних полків і кур'єрів НКВС, супровідний лист (№10/0574, 22.12.1944) до якої підписав полковник Левітін²⁸⁷.

Окружні комітети, діючи в межах своєї компетенції, впродовж п'яти днів видали розпорядження аналогічного змісту для муніципальних керівників про часткову мобілізацію та реєстрацію німецького населення. Зокрема, з цих питань в архівах були знайдені циркуляри народних комітетів Мукачівського і Виноградівського округів за підписом їхніх керівників²⁸⁸.

Оперативні офіцери НКВС зробили окремі записи стосовно німецьких матерів²⁸⁹. Декілька прізвищ зі списку мобілізованих:

Гертруда Ліб, народ. 1918 р., с. Павшино, 72, дитину залишила на свого батька;

Варвара Фогель, народ. 1919 р., с. Павшино, 78, дитину залишила на свою матір;

Маргарита Кайнц, народ. 1921 р., с. Паланок, 76, дитину залишила на свого батька;

²⁸⁵ Документ № 314 (ТСУ/ 524-526), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. -Д. 243. Л.1-5.

²⁸⁶ Документ № 320 (ТСУ/ 530-531), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1.-Д. 243. Л.146.

²⁸⁷ Документ № 315 (ТСУ/ 526-527.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. -Д. 50. Л. 321.

²⁸⁸ Документи №318, 319 (ТСУ/528-530.).

²⁸⁹ Документ № 320 (ТСУ/ 530-531.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 243. Л.146.

Юлія Нусер, народ. 1922 р., с. Паланок, 109, дитину залишила на свою матір;

Марія Гербер, народ. 1916 р., Паланок, 180, дитину залишила на свою матір.

Один з документів свідчить про те, що 2 – 3 січня 1945 року, за організації оперативних офіцерів НКВС, з Мукачева до залізничної станції Воловець 3 січня 1945 року була направлена частина «спецконтингенту» у складі 184 чоловік²⁹⁰, а вже 7 січня на станції Воловець розпочалася посадка у вагони груп інтернованих німців²⁹¹ загальною кількістю 215 осіб, з них 166 жінок, для їх відправлення в тил Радянського Союзу.

Оперативні офіцери НКВС зібрали інформацію також про німецьку молодь, яка, щоб уникнути мобілізації, записалася добровольцями в Перший чехословацький корпус. У зв'язку з цим, були надіслані клопотання головному військовому прокурору 4-го Українського фронту про те, щоб етнічних німців з поданого ними списку було повернено з чехословацької армії і направлено на примусові роботи в Радянський Союз. Деякі з цього списку: Анна Андріївна Гарбас, Марія Андріївна Гарбас, Аліса Федорівна Швірцлі. Всі вони з Буштина і вже були зареєстровані в Чехословацькому призовному пункті в Хусті.

В Мукачеві Тереза Іванівна Шпенгал та Марія Іванівна Нусер теж вступили в чехословацьку армію за сприяння місцевого міського голови²⁹², але невдовзі вони були відкликані в розташування радянських пошукових груп.

Три батальйони 88-го Карпатського прикордонного полку при 4-му Українському фронті, що відносився до Управління військ НКВС по охороні тилу фронту, були призначені для пошуку чоловіків і жінок, що ухиляються від інтернування. Капітан Хижняк, начальник штабу полку, в проекті заходів²⁹³, підписаному 6 січня 1945 року, зазначив, що багато людей покинули свої села, переховуються у знайомих, окремі з них стали добровольцями чехословацької армії. У період з 7 по 15 січня 1945 року з метою їхнього пошуку в Тячівському, Хустському, Виноградівському, Берегівському, Свалявському та Мукачівському округах були проведені повторні облави, села «прочісувались» нарядами прикордонників.

У зв'язку з виконанням постанови військової ради № 00520, 9 січня 1945 року генерал-майор Фадєєв і начальник штабу полковник Босий підготували доповіді генералу армії Петрову і генерал-полковнику Мехлісу²⁹⁴ про завершення процесу інтернування та мобілізації етнічних німців, вказуючи, що в призначені пункти збору з'явилося 215 осіб, серед яких 49 чоловіків і 166 жінок, яких 7 січня відправлено з залізничної станції Воловець в Радянський Союз. Крім того, 36 осіб (10 чоловіків і 26 жінок), які не з'явилися на відправку, знаходяться в розшуку. Пізніше полковник чехословацької армії Грабовський передав фронтовим органам НКВС чотирьох чоловік.

²⁹⁰ Повідомлення гвардії полковника Кузьмічова та полковника Балдасарова. Документ № 322 (ТСУ/ 532), джерело: Российский Государственный Военный Архив, РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 50. Л. 350.

²⁹¹ Повідомлення майора Смірнова і капітана Кузьменка. Документ № 330 (ТСУ/ 541-542.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 243.

²⁹² Рапорт полковника Босого та полковника Левітіна. Документ № 327(ТСУ/ 530-540.) джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 50. Л. 349.

²⁹³ Документ № 331 (ТСУ/ 542-543.).

²⁹⁴ Документ № 332 (ТСУ/ 543-545.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 243. Л. 205-207.

4. Рішення про висилку німецьких і угорських сімей

Іван Туряниця, голова Народної Ради Закарпатської України, активно співпрацював також і у справі виконання розпорядження МВС СРСР №1034 від 15 січня 1946 року, направленої на депортацію етнічних німців Закарпаття. Зокрема, тих осіб, хто *«під час німецько-угорської окупації найбільше себе скомпрометував – члени і прихильники німецької націоналістичної організації Фольксбунд, близькі родичі членів СС, а також ті, хто втікав разом з відступаючими німецькими військами в Німеччину і згодом повернувся до своїх домівок»*. Але ще задовго до цього розпорядження Народна Рада, очолювана І. Туряницею, прийняла постанови №3233 і №3234 від 4 серпня 1945 року. В першій з них говориться що: *«... потрібно провести депортацію осіб, які втекли з німецько-угорськими збройними силами в Німеччину, а потім повернулися на територію Закарпатської України»*. Інша постанова стосується угорців: *«Що стосується очищення території Закарпатської України від угорських окупантів, враховуючи інтереси і волю народу, Народна Рада наказує депортувати тих угорців, які прибули на цю територію Закарпатської України під час її окупації ворогом»*.

Обидві ці постанови повинні були виконані головним відділом внутрішніх справ та окружними народними комітетами впродовж серпня 1945 року. Депортація окремих німецьких сімей в Тюменську область була проведена лише в березні 1946 року. За постановами МВС СРСР №1034 від 15 січня 1946 та №1-2749 24 лютого 1946 року, 6 березня того ж року була відправлена перша група депортованих німців із Закарпаття в Тюменську область в кількості 1969 чоловік. У 1949 році в ту ж Тюменську область було додатково депортовано 701 етнічного німця, де вони були зайняті на лісопосадах до грудня 1955 року.

Документ зі «спеціальної папки» пріоритетних документів «Доцільність переселення німців та інших антирадянських елементів з території Закарпаття в Тюменську область», який нарком внутрішніх справ Берія направив Сталіну 30 березня 1946 року, свідчить про те, що часткова депортація закарпатських німців розглядалася як завдання державного рівня. За дієвої підтримки Народної Ради Закарпатської України НКВС насильно депортував 2670 сімей закарпатських етнічних німців в Сибір, в Тюменську область. Активних лідерів і прихильників Фольксбунду, а також окремих членів СС, як відомо, контррозвідка СМЕРШ, а також Спеціальний Суд при Народній Раді Закарпатської України стратили.

За повідомленням голови Закарпатської німецької асоціації Золтана Кізмана²⁹⁵, в Сибір і Казахстан було депортовано загалом більше 3000 німців. Наприклад, з с. Синяк депортовано 181, з Шенборна 133, з с. Нижня Грабовниця 128, з с. Дуби 109, з с. Драчино 86, з Німецької Кучави – 78 осіб. Вони були розселені по селах Дубровка, Полянова, Лорба, Усть-Іртиш, Берьозова, Лугова, Саманова та інших селах Тюменської області, де працювали в нелюдських умовах і багато хто з них загинув.

Відповідно до Указу Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 року, *«німці, калмики, інгуші, чеченці, фіни, литовці та ін. повинні знаходитись у вічному засланні, місце проживання не мають права залишити, порушники мали бути*

²⁹⁵ АЛМАШІ, М. М. (ред.): Відділ у справах національностей Закарпатської ОДА, Центр культур національних меншин. Інформаційний бюлетень № 4, Ужгород, 2003. 18. р.

засуджені на 20 років каторжних робіт». Цей Указ був анульований 13 грудня 1955 року, однак німцям відразу не дозволялось повернутися додому. Але частина з них поверталася в Закарпаття без дозволу. Усіх, хто благополучно добрався додому, постійно переслідувала радянська міліція: на них накладались штрафи, їм рекомендувалось повернутися до свого місця заслання, а також були погрози виселення за межі краю.

Вимагаючи право на проживання, закарпатські німці, всупереч офіційним заходам, направляли петиції керівникам міжнародних форумів та посольству Німеччини. У 1974 році, нарешті, їм дали офіційний дозвіл на повернення і розселення. За період депортації їхня загальна чисельність становила 4230 чоловік. У подальшому їх оточувала суспільна недовіра.

Через уявні нацистські злочини їх, як і угорців, також звинуватили у колективній провіні. Антинімецька ненависть до них підігрівалася в комуністичних друкованих виданнях. В німецьких населених пунктах ліквідували навчання рідною мовою; у якості обов'язкової іноземної мови за програмою навчання для них було призначено вивчення італійської, французької чи то англійської мови, в той час як серед росіян і українців у якості іноземної мови було дозволене вивчення німецької мови. Німці могли розмовляти рідною мовою тільки у вузькому родинному колі.

Під дією антинімецької пропаганди, що посилювалася, все більше етнічних німців вибрали еміграцію. У наступний період між 1970 – 1990 роками сотні закарпатських етнічних німців переселилися в Австрію, Східну та Західну Німеччину.

5. Репресії проти німецького населення на етнічній основі в країнах Центральної Європи

Інтернування працездатних німців із Закарпаття та країн Карпатського басейну проводилось паралельно однаковими методами. Про перший етап цієї операції, що охопила декілька країн, Сталіну і Молотову доповідав²⁹⁶ нарком внутрішніх справ Берія (20.I.1945.), дані якого наведені в таблиці 18. Звіт Берії відображає стан на 19 січня 1945 року, за яким з «балканських країн» в Радянський Союз було відправлено 67930 інтернованих німців, з них – 35350 чоловіків і 32580 жінок, з числа яких 6193 направлено у вуглевидобувну промисловість, 1000 осіб – в металургійну. У подальшому реєстрація німців з країн Європи та їхня депортація до трудових таборів набрала постійного характеру.

Елеонора Маткович-Кретц, дослідниця ГУЛАГу (м. Печ, Угорщина) й історик др. Золян Богнар (Будапешт) оцінюють кількість взятих на облік на територіях, окупованих радянською армією, у 551049 осіб, серед них 240036 чоловіків і 310613 жінок.

За іншими статистичними даними, було відправлено 112480 німців. Справжність цієї інформації є сумнівною хоча б тому, що з використаних 5677 вагонів 309 вагонів були зайняті вартою, а також інвентарем, продуктами харчування, отож, на кожний вагон припадало б не більше 20 осіб, хоча зі спогадів тих, хто вижив, в кожному вагоні «подорожували» 35 – 45 осіб.²⁹⁷

²⁹⁶ Документ № 342 (ТСУ/ 555.), джерело: ГАРФ, - Ф. 9401. - Оп. 2. Д. 92. Л. 152.

²⁹⁷ ЮРІЙ ДУПКО (2011):В: *В пам'ять про жертви сталінізму*. В: *Тріаноні семпле (угор)*, Будапешт, № 2011/1, с. 30-32.

Таблиця 18.

**Зведення НКВС СРСР про інтернування німецьких чоловіків і жінок
в Радянський Союз станом на 19 січня 1945 року**

Країна	Інтерновані, всього:	Чоловіки	Жінки
Югославія	10 935	3 692	7 243
Угорщина	23 707	15 098	8 609
Чехія	215	49	166
Румунія	33 073	16 515	16 558
Всього:	67 930	35 354	32 576

Таблиця 19.

**Зведення про мобілізованих на примусові роботи німецьких чоловіків і жінок
(За даними рапортів НКВС СРСР)**

Країна	Інтерновані, всього:
Югославія	73 572
Угорщина	50 292
Чехія	4 250
Румунія	421 844
Болгарія	1 089
Всього:	551 047

(З них 240 036 чоловіків, 310 613 жінок)

У зв'язку з «Уточненням чисельності військовополонених» др. Золан Богнар оцінює кількість цивільних, інтернованих з території Угорщини в Радянський Союз у 230 – 250 тисяч чоловік. Ті, що вижили, в результаті тривалих дипломатичних переговорів і консультацій, могли повернутися додому кількома етапами. В 1947 році було звільнено 100000 чоловік, у 1948 році 85000, в 1949 році 5055, у 1950 – 53 роках 25000 чоловік.

За результатами останніх досліджень, опублікованих в спеціальній літературі, з території Угорщини було інтерновано біля 300000 (за статистикою Бюро у справах компенсації – 500 000), з яких близько 130 000 чоловік – приблизно наполовину через німецьке або угорське походження. Союзники закривали очі на злочини радянського режиму як геноциду за принципом колективного покарання²⁹⁸.

Про кількість померлих під час депортації і в таборах до цих пір немає достовірних даних. За свідченням тих, хто залишився в живих, третина або четверта частина інтернованих стали жертвою нелюдської епохи, нелюдських ідей. Мученикам Угорщини, Трансильванії, Фелвідейка та Південної провінції в Меморіальному парку Свалява на стіні плачу встановлена окрема меморіальна дошка²⁹⁹.

²⁹⁸ ЗОЛАН БОГНАР: *Маленький робот, або масові депортації цивільного населення Угорщини в Радянський Союз на примусові роботи в 1944/1945 роках, особливо німецького.* 2009. Див.також: др. ЗОЛАН БОГНАР: (ред.): *Маленький робот...*, т. ж. с. 13-72.

²⁹⁹ Відкриття меморіальних дощок відбулось 29 листопада 2011 року

ПОШУКИ, АРЕШТИ ТА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АНТИРАДЯНСЬКИХ ЕЛЕМЕНТІВ

1. Постанова НКВС про фільтрацію особливо небезпечних ворожих елементів

У попередніх розділах мною вивчалися жорстокі репресії і їхні наслідки, вчинені переважно проти закарпатського угорського та німецького населення, пов'язані зі здійсненням постанов № 0036 і 7161. Проте тоталітарний режим почав нову військову операцію, метою якої було організувати чистку території, окупованої 4-м Українським фронтом, від ворожих елементів. За згодою Сталіна нарком внутрішніх справ Берія направив військовим радам фронтів наказ НКВС СРСР № 0016 від 11 січня 1945³⁰⁰, відповідно до якого в січні-лютому 1945 року в Закарпатській Україні та в прикордонних регіонах Словаччини, Угорщини і Польщі почалася третя операція по «*арештах*» цивільних громадян, які проживали в своїх домівках.

Як уже згадувалося вище, до введення в силу наказу № 0016 підполковник Блюмін, командир Карпатського прикордонного полку НКВС № 92, реагуючи на попередню директиву НКВС (вх. № 00,301, 01.11.1945) повідомляв генерал-майора Фадєєва, командувача частинами НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту³⁰¹ про те, що для операції по фільтрації «особливо ворожих елементів» полк підготовлено, в тому числі його батальйони, проінструктовані офіцери, сержанти, забезпечено необхідні військові транспортні засоби, а також охорона місць утримання заарештованих осіб і т.п.

Про операцію, що проводилась з січня 1945 року до 15 квітня в багатьох окупованих радянськими військами країнах Східної Європи, нарком внутрішніх справ Берія направив доповідну³⁰² (N-438 / б, 17 квітня 1945 р.) вищому керівництву Радянського Союзу Сталіну і Молотову, членам Політбюро ЦК ВКП(б) та ДКО. В ній вказувалось, що особливо небезпечні для радянського суспільства ворожі елементи органами НКВС в масовому порядку арештовувались не тільки в Закарпатті, але й в сусідніх областях Словаччини, Угорщини, Польщі та в інших країнах, які потрапляли в зону дій радянських військ. Було заарештовано загалом 215540 чоловік, серед них 8470 агентів – розвідників, диверсантів і терористів, 123166 учас-

³⁰⁰ На багаторазові клопотання членів обласної реабілітаційної комісії про можливість ознайомлення з текстом наказу №0016 від 11 січня 1945 року архівами РФ їм було відмовлено.

³⁰¹ Див.: Документ № 126 (ЗУН/203-204), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. Спр. 244. Арк. 17. Копія. Машинопис.

³⁰² Див.: Документ № 29 (ЗУН/83-85), джерело: ГАРФ, - Ф. 9401. - Оп. 2. Спр. 95. Арк. 263-255. Особлива папка. N-01-1. Копія. Машинопис.

ників фашистських організацій, 31190 осіб як ворожих солдатів і офіцерів, 3319 жандармів, поліцейських, тюремників, керівників судових і виправних установ держав, прокуратури та інших апаратних співробітників. Поряд з ними – 2272 чоловік з керівництва великих компаній, підприємств, урядових установ, співробітників видавництва, газет і тижневиків різними мовами, 17495 зрадників батьківщини, службовців, що співпрацювали з окупантами, що втекли з німецько-фашистськими військами, 29 628 інших ворожих елементів.

Національний склад затриманих: 138200 німців, 38660 поляків, 3200 угорців, 1130 словаків, 390 італійців, 27880 громадян Радянського Союзу (росіян, українців, білорусів, литовців, латвійців, громадян Казахстану і т.д.).

З 225540 профільтрованих 148540 осіб були відправлені в табори НКВС, інші 62000 чоловік знаходились у прифронтових в'язницях і таборах попереднього слідства. Під час операції у маршах до найближчого збірного табору загинули до 5000 осіб.

В рапорті також зазначається, що серед затриманих тільки половина придатна для примусової праці, а інша половина – старші, літні люди, які для фізичної праці непридатні.

З контингенту затриманих 25 тисяч осіб направлено до радянських трудових таборів для роботи у вугільній, важкій промисловості, кольоровій металургії, на різних будівельних майданчиках.

Подальша доля непрацездатних також була вирішена: звільняли лише тих, на яких співробітники НКВС чи СМЕРШу в результаті допитів не знайшли доказів вини. Доля решти вирішувалась прискореною процедурою військового суду.

За наказом наркома внутрішніх справ Берії від 18 квітня 1945 року³⁰³ (реєстраційний номер 00315 від 18 квітня 1945 року), «чекістські» операції спрямовувалися проти окремих верств цивільного населення, яке було повністю деморалізоване. Наказ № 0016 розширив сферу арештів і був направлений проти тих, котрі в період між двома світовими війнами були керівниками всіх рангів молодіжних організацій (скауті), партійними активістами і т.п. Осіб віком за 60 років після фільтрації теж направляли в трудові табори. В'язниці були переповнені особами, які за оцінкою НКВС були «підозрілими». Наказ також передбачав, що на основі директиви НКВС № 0061 від 6 лютого 1945 року усіх, хто був причетний до терористичної і підривної діяльності, слід було ліквідувати на місці. Наказ звертав увагу командирів частин, які брали участь в операції, на те, що *«для остаточного очищення звільнених територій»* потрібно якомога швидше завершити *«слідчі процедурні справи, пов'язані з антирадянськими елементами, встановити ступінь кримінальної відповідальності: у формі страти або тримання в спеціальних таборах»*.

За додатковим наказом потрібно було арештувати тих осіб німецької національності, які брали участь в «законотворчій» сфері фашистської військової адміністрації, у виконанні законів, в німецьких неурядових організаціях, партіях і т.д. і з направленням їх в особливі *«фільтраційні»* табори.

Спеціальний уповноважений НКВС в Закарпатті та Польщі генерал-лейтенант Селіванівський особисто керував *«прочісуванням»* населених пунктів, арештами.

³⁰³ Див.: Документ № 30 (ЗУН/86-87), джерело: ГАРФ, - Ф. 9401. - Оп. 2. Спр. 95. Арк. 256-259. Копія. Машинопис.

Упродовж цих місяців сотні чиновників угорського політичного й адміністративного устрою, мерів, сільських голів, директорів шкіл, вчителів військової справи, членів муніципалітетів, адміністративних нотаріусів, регіональних депутатів і членів парламенту було заарештовано. Підполковник Кругляков, комендант Ужгорода, згадавав, що суть операції НКВС полягала в тому, щоб «*посадовців Закарпатської України тимчасово ізолювати й усіх направити на вугільні шахти Донбасу*»³⁰⁴, щоб ці елементи не заважали в радянізації області.

У період з 19 січня по 17 лютого 1945 року в списку заарештованих числилось 2352 особи. З них 412 потрапили до відділу контррозвідки СМЕРШ, 13 знаходились в лікарні, вісім чоловік були звільнені, одна людина померла, а решту направлена в спеціальні табори НКВС.

У багатьох доповідних начальника відділу НКВС у справах військовополонених й інтернованих майора держбезпеки Мочалова йдеться про виконання наказу № 0016 в Закарпатській області. Наприклад, в інструкціях для начальників радянських збірних таборів, надісланих 17 січня 1945 року³⁰⁵, зазначено, що заарештованих за згаданим наказом потрібно направити в збірні табори, відокремлено від військовополонених, і розглядати їхні справи разом з інтернованими, для яких скласти спеціальний реєстр і формуляри.

В інших вказівках³⁰⁶ названо маршрут та Самбірський ФППЛ № 22 (Фронтний прийомно-пересильний табір), куди направляли колонами заарештованих державних муніципальних посадовців.

Йдеться також про те³⁰⁷, що в'язнів за розпорядженням уповноваженого НКВС генерал-лейтенанта Селіванівського з Самбірського табору вивезено до станції Мостиська. З наступних документів³⁰⁸ дізнаємося, що 17 лютого 1945 року від станції Самбір на Львівщині був відправлений ешелон № 47429, який перевозив 2159 в'язнів в Донецьку область до станції Мадрикіно.

2. Розправа НКВС з провідною інтелігенцією

Тим часом слідчі офіцери частин СМЕРШ (капітан Глухов, майор Казанцев, підполковник Мещеряков, капітан Василевський та інші³⁰⁹) в Ужгородській тюрмі на повну потужність продовжували допити заарештованих чиновників, на яких не було достатніх доказів вини. Таких направляли в спеціальні табори НКВС в окрузі Єнакієво Донецького басейну, звідки мало хто повернувся.

Жертвами безжальної влади стали визначні угорські патріоти, шановані особистості. За архівними матеріалами сюди потрапили Іштван Шішко (Мукачево),³¹⁰

³⁰⁴ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944-1945 рр. Архівні документи і матеріали, 2012. ц.л.с. 85.

³⁰⁵ Див.: Документ № 130 (ЗУН/113-114), джерело: Центр хранения коллекции исторических документов (Москва) ЦХИДК - Ф. 425. - Оп. 1. Спр. 11. Арк. 57. Копія. Машинопис. Далі як: ЦХИДК.

³⁰⁶ Див.: Документ № 137 (ЗУН/214-215), джерело: ЦХИДК - Ф. 425. - Оп. 10. Спр. 11. Арк. 55-56. Копія. Машинопис.

³⁰⁷ Див.: Документ № 137 (ЗУН/214-215), джерело: ЦХИДК - Ф. 425. - Оп. 10. Спр. 11. Арк. 55-56. Копія. Машинопис.

³⁰⁸ Див.: Документ № 155 (ЗУН/233), джерело: ЦХИДК - Ф. 425. - Оп. 1. Спр. 9. Арк. 50. Копія. Машинопис.

³⁰⁹ Див. детально в покажчику з додатку.

³¹⁰ Див. рішення СМЕРШ: Документ № 141 (ЗУН/218-219.), джерело: Архів Управління СБУ в Закарпатській обл., АУ СБУ 30-Ф. 7. Спр. 1836. Арк. 52-54. Оригінал. Машинопис. Далі як: АУ СБУ 30.

1900 р.н.), юрист, юрисконсульт Ужгородського угорського державного банку, відповідальний видавець газети «Карпаті гірадо» (обвинувачення: публікування антирадянських матеріалів); Ференц Надь³¹¹, робітник контори Перечинського лісохімкомбінату (обвинувачення: з початку 1944 р. співробітник жандармерії м. Перечин); Андраш Кутлан³¹² (Фанчиково, 1907 р.н.), учитель, до 23 січня 1945 р. житель Петерфолво, у 1941 – 1942 роки – співробітник християнського тижневика «Гейт», з 1943 р. – редактор (звинувачення: в журналі надруковані угорські націоналістичні і антирадянські статті, що підтримували фашистів), Микола Штефіцький / Штефіцько³¹³ (Мукачево, 1910 р.н.), до арешту житель с. Порошково Перечинського округу (обвинувачення: як цивільний, дружив з жандармами, брав участь у розшуках партизанів) та інші.

У цей же час був обвинувачений в антирадянській діяльності і засуджений до розстрілу Федір Ревай, лідер Українського національного об'єднання (УНО), делегат Сойму Карпатської України; Іван Цмур, активіст організації українських націоналістів в Перечині, Людвік Бенч, робітник однієї з комерційних промислових компаній Хуста, керівник нілашистської парторганізації, та інші жителі області. Жертви незаконних вироків реабілітовані, починаючи з 1991 року.

На мій погляд, застосуванням радянських законів і правосуддя (юрисдикції) на іноземній території (Закарпаття, Угорщина, Чехословаччина) до іноземних громадян вище командування СМЕРШу і НКВС 4-го Українського фронту розтоптало основні права людини. За міжнародним правом вони фактично здійснили геноцид, коли заарештували, засудили за своїм законодавством, стратили та інтернували значну частину німецької, угорської, русинської, української, єврейської, словацької, чеської та румунської інтелігенції, яка в 1938 – 1944 роках у статусі громадян своїх країн виконували громадські функції як нотаріуси, муніципальні судді, державні службовці, посадові особи, співробітники поліції, організацій та установ, керівники, парламентарії, представники уряду, політики, журналісти, лідери бізнесу і т.д. Вони не мали права судити тих, хто на території, яка на той час не належала до Радянського Союзу, вів антирадянську пропаганду і недостатньо доказову боротьбу проти СРСР.

У випадку Закарпаття радянська влада проігнорували Гаазьку конвенцію³¹⁴, в якій чітко говориться про те, що на території, зайнятій окупаційними силами, не можна арештовувати, депортувати/інтернувати беззбройних і беззахисних цивільних осіб. Військова адміністрація держави-окупанта може примусити населення виконувати громадські роботи виключно для військових цілей (ремонт мостів, доріг, залізниць, тощо), але вивозити їх на тривалий період, утримувати в нелюдських умовах не дозволено.

³¹¹ Див. рішення СМЕРШ: Документ № 142 (ЗУН/219-220), джерело: АУ СБУ ЗО - Ф. 7. Спр. 1845. Арк. 39. Оригінал. Машинопис.

³¹² Див. рішення СМЕРШ про Андраша Кутлана: справа № 145 (ЗУН/224-225), джерело: АУ СБУ ЗО - Ф. 7. Спр. 1831. Арк. 39-39а. Оригінал. Машинопис. Див. також: 5 листопада 1949 р. Закарпатський обласний суд виніс вирок про ув'язнення на 25 років. У 1992 році реабілітований.

³¹³ Див. документ № 148 (ЗУН/226-227), джерело: АУ СБУ ЗО - Ф. 7. Спр. С-1838. Арк. 54-55. Оригінал. Машинопис. З «прифронтової в'язниці» 22 січня 1945 р. направили до табору НКВС. Подальша доля невідома.

³¹⁴ Регуляція воєнного звичаю у письмовій формі. Гаазьку конвенцію в 1807 році підписали серед інших Австро-Угорська імперія, царська Росія. У випадку Росії, після виникнення Радянського Союзу на нього також розповсюджуються положення Гаазької конвенції.

На думку д-ра Лайоша Варги, в цьому відношенні сталінський режим в СРСР восени 1944 року з відома союзників «здійснив військовий злочин»³¹⁵. Цитата від нього: «Депортація частини населення повною мірою відповідає порушенню міжнародного права. У зв'язку з цим, уся відповідальність повністю лежить на Сталіні. (...) Чому Сталін і його оточення не були притягнуті до відповідальності? Відповідь очевидна: Радянський Союз виграв війну. Стосовно Угорщини це виглядало так, що тимчасовий уряд в грудні 1944 року оголосив: угорська адміністрація повинна відступити назад за межі, визначені Тріаноном (...), і не мав наміру займатись угорцями, які проживають на територіях за межами тріанонських кордонів».

Звідси випливає, що Тимчасовий уряд безпомічної Угорщини в інтересах дії правонаступництва відмовився виступити проти насильницького загарбання Закарпаття, репресій, вчинених над місцевими громадянами. (Аналогічною була поведінка і наступних урядів!)

Також перед силовою позицією переможної радянської влади «зламались» дипломатичні зусилля чехословацького уряду для повернення собі Закарпаття. До справи приналежності Закарпаття не були залучені навіть союзні держави – «отці тріанонських кордонів».

Без опитування населення, в обхід референдуму з таємним голосуванням, із залученням виключно мстивих закарпатських націонал-комуністичних лідерів, із розіграшем політичної комедії про «воз'єднання древніх українських земель», створили з обрізаних областей «незалежну державну землю», щоб з прийнятим в Мукачеві маніфестом перед очима усього світу сталося легітимне об'єднання. Не народ Закарпаття, а Сталін з позиції сили керував подіями в Закарпатті; безжальним застосуванням принципу колективної провини «тому, хто мене образив, пощади не буде» стало втіленням примітивної логіки Сталіна. В цьому «Сталін нічим не відрізнявся від Гітлера, хоча Сталіна ніхто не покарав».

3. Незаконні вироки Спеціального Суду

За радянською моделлю для обезголовлення провідних верств громадянського суспільства були створені репресивні установи й організації. За вказівками радянських фахівців Народна Рада Закарпатської України 18 грудня 1944 року створила народну міліцію як «нерегулярні збройні сили» та народні дружини³¹⁶, які відповідали за підтримку законності і порядку та усунення зовнішніх і внутрішніх ворогів Народної Ради. Штабом «армії Туряниці» керував радянський офіцер Олександр Тканко, Герой Радянського Союзу, колишній командир партизанського загону. Народна міліція і народні дружини підпорядковувались управлінню внутрішніх справ Закарпатської України, яким з грудня 1945 року керував генерал-майор Петро Сопруненко³¹⁷. З 26 березня 1945 року начальником відділу внутрішніх справ став замполіт Михайло Мацканюк³¹⁸.

³¹⁵ Др. ЛАЙОШ ВАРГА виступив з доповіддю на конференції пам'яті у 1989 в Берегові про сталінське судочинство радянської влади. В: ДЬЕРДЬ ДУПКО (ред.): *Єдина наша вина, що ми були угорцями*, ц.п. с. 214-217.

³¹⁶ Документ № 312 (ТСУ/522.), джерело: *Вісник Народної Ради Закарпатської України*, 30 грудня 1944. р.

³¹⁷ Див. детально показчик у додатку.

³¹⁸ Документ № 362 (ТСУ/ 591-592.), джерело: *Вісник НРЗУ (Народної Ради Закарпатської України)*, 31 березня 1945 р.

Декретом Народної Ради Закарпатської України від 18 грудня 1944 року була створена колегія Спеціального Суду³¹⁹ для «розправи з ворогами народу». Угорський переклад декрету № 22 вперше був опублікований в 1993 році в збірці документів.³²⁰ Шостий пункт декрету гласить:

«До компетенції Спеціального Суду відносяться питання про:

- а) керівні органи окупаційних властей;*
- б) членів угорської поліції і жандармерії;*
- в) зрадників і пособників серед громадян Закарпатської України, які зміцнювали окупаційний режим, направлений проти свого власного народу;*
- г) таємних агентів угорських і німецьких органів;*
- д) осіб, які під час окупації жорстоко і люто виступали проти народу;*
- е) осіб, які саботують заходи, здійснювані Народною Радою Закарпатської України і займаються пропагандою проти нашого визволителя – Червоної Армії;*
- є) осіб, які виступають проти представників влади і громадських діячів;*
- ж) осіб, діяльність яких спрямована на національну або релігійну ворожнечу;*
- з) активістів фашистських партій;*
- і) інші злочини, розгляд яких прийнято необхідним Спеціальним Судом».*

Посаду голови Спеціального Суду зайняв Василь Русин,³²¹ 26-річний колишній партизан, агент НКВС, який не мав будь-якої юридичної освіти. Заступником голови став Михайло Калінов, секретарем Михайло Кампов. Головним прокурором був призначений русофіл Іван Андрашко³²², а його заступником – Василь Митрюк. Членами ради були також др. Ласло Райзман, Геннадій Добрюков, Михайло Попович, Віктор Бунін (судові референти), а також Олекса Логойда, Іван Ледней, Євген Жупан і Юрій Токар. Призначення підписав Іван Туряниця 17 січня 1945 року.

Народна Рада також постановила, що всі в'язниці Закарпаття з 22 січня 1945 р. «офіційно» переходять до компетенції НКВС. З «Бюлетеня» за 24 січня 1945 року також дізнаємося про осіб, які були авторами «сценаріїв» політичних судових процесів: др. Михайло Варга, др. Михайло Брацайко, Василь Митрюк, др. Августин Скрипаль, др. Василь Петричко, др. Василь Німчук, др. Антон Бора, Євген Богут.

Сценарії судових засідань будувались на протоколах допитів, підготовлених слідчими офіцерами НКВС і СМЕРШ, що містили вибиті з арештованих зізнання.

Для проведення показових судів з квітня 1945 року НКВС призначив юристів не закарпатського походження. Представником держбезпеки був Юрій Голубовський, заступник генерального прокурора Івана Андрашка, та Петро Рибаченко, серед представників НКВС до відділу внутрішніх справ потрапили Петро Цуприченко та Олекса Чередниченко. В 1944 – 1945 роках судові вироки виносились без участі захисту. У якості вищої міри покарання вони мали право призначати 25 років в'язниці або розстріл з конфіскацією майна.

Судова практика колегії Спеціального Суду не відповідала найелементарнішим вимогам цивілізованого суспільства. Мета полягала лише в тому, щоб ліквідувати угорську, русинську та інші національності і їхню інтелігенцію.

³¹⁹ Документ № 313 (ТСУ/ 522-524), т.ж., 30. грудня 1944. р.

³²⁰ «Настали хмурі дні», с. 121-123. Копія українського оригіналу вісника, т.ж.с. 144-145.

³²¹ Див. детально покажчик у додатку.

³²² Див. детально покажчик у додатку.

Перші судові процеси були призначені вже на січень 1945 року і згодом народилися і вердикти.

На думку радянських політичних кримінальних органів, усі солдати, які воювали у військах СС чи інших спеціальних німецьких частинах, вважалися військовими злочинцями.³²³ Багатьох з членів Фольксбунду³²⁴ чи СС притягнули до кримінальної відповідальності і засудили, інших стратили. На основі матеріалів слідства СМЕРШ і НКВС, Спеціальний Суд засудив до страти тесляра німця Йожефа Шнелцера³²⁵ (Свалява, 1926 р.н. – 06.07.1945), словака Яноша Полачека³²⁶ (Свалява, 1926 р.н. – 24.04.1945), Августина Тобіаша³²⁷ (Дуби, Іршавського округу, 1884 р.н. – 18.12.1945), працівника Свалявського лісового господарства, Матяша Ергата³²⁸ (Сколе, Польща, 1907 р.н. – 10.05.1945), жителя Сваляви, робітника, Йожефа Піллера (Павшино, 1908 р.н. – 16.06.1945), муляра (після оголошення смертного вироку повісився у своїй камері у в'язниці в Ужгороді), Олександра Штефанського (Мукачево, 1909 р.н. – 24.07.1954) Павшино, маляра, активіста свалявського німецького гуртка (обвинувачення: вони були членами Фольксбунду та СС).

Багатьох громадян, оголошених угорськими агентами і шпигунами, також засудили до смертної кари, в тому числі Андраша Прибоя³²⁹ (Домбовар, 1909 р.н. – 01.06.1945), жителя Мукачева, представника компанії «Латориця», страта якого викликала велике обурення в Мукачеві.

Багатьох членів організацій «Гітлерюгенду» та «Фольксбунду» в Закарпатті засудили на строки від 5 – 10 до 25 років у ВТТ. З протоколів допитів, судових рішень наведемо імена, переписані з оригіналу. Всі вони колишні німецькі поселенці, нащадки селян, робітників, ремісників, підмайстрів:

Матяш Сайлер (Лалово, 1925 р.н.),
Йожеф Генцел (Підгород, 1891 р.н.),
Янош Генцел (Мукачево, 1907 р.н.),
Дьердь Пфайфер (Лалово, 1903 р.н.),
Ференц Штаєр (Крейх, Австрія, 1912 р.н.),
Леврінц Штраус (Мукачево, 1894 р.н.),
Марія Петрлік-Кнаус (Пузняківці, 1903 р.н.),
Анна Кнаус (Пузняківці, 1909 р.н.),
Лайош Шнайпнер (Ясіня, 1897 р.н.),
Ференц Пензештадлер (Пузняківці, 1927 р.н.),

³²³ У 1991 році за пропозицією Закарпатської обласної реабілітаційної комісії незаконні постанови Спеціального Суду прокуратура Закарпатської області анулювала, а жертв політичних репресій реабілітувала.

³²⁴ Volksbund der Deutschen in Ungarn, тобто Народний союз угорських німців, організація німецької меншини Угорщини, була створена в Закарпатті у 1938 році, в населених німцями пунктах були створені місцеві осередки Фольксбунду.

³²⁵ Див. протокол допиту в СМЕРШі, додані записи: Документ № 161 (ЗУН/236-238.), джерело: АУ СБУ ЗО- Ф. 7. Спр. 5343. Арк. 7-8а. Оригінал. Рукопис.

³²⁶ Там же.

³²⁷ Див. рішення генерального прокурора Закарпаття: Документ № 166 (ЗУН/242-243), джерело: АУ СБУ ЗО- Ф. 7. Оп. 1., Спр. 5334. Арк. 16. Оригінал.

³²⁸ Див. заяву Ергата про помилування: документ № 169 (ЗУН/248), джерело: АУ СБУ ЗО - Ф. 7. Оп. 1., Спр. 5633. Арк. 26. Оригінал. Рукопис.

³²⁹ Див. рішення суду: документ № 176 (ЗУН/258-259), джерело: АУ СБУ ЗО - Ф. 7. Оп. 1., Спр. С-5726. Арк. 33-33. зв. Оригінал. Рукопис.

Янош Сташко (Пузняківці, 1928 р.н.),
Янош Марка (Нижня Грабовниця, 1907 р.н.),
Матей Вайгерт (Нижня Грабовниця, 1907 р.н.),
Матей Грідл (Чинадієво, 1924 р.н.),
Мігаль Едер (Барбово, 1919 р.н.),
Мігаль Фрейліх (Ставне, 1900 р.н.),
Йожеф Шін (Софія, 1901 р.н.),
Іван Кушнір (Софія, 1897 р.н.),
Венцел Павлик (Дуби, 1907 р.н.),
Фердинанд Гойс (Дуби, 1882 р.н.),
Мігаль Павлик (Дуби, 1901 р.н.),
Рудольф Плоуз (Дуби, 1914 р.н.),
Антал Блашко (Дуби, 1903 р.н.),
Алоїз Шустер (Пітсбург),
Ференц Келерман (Дуби, 1911 р.н.),
Мюллер (Березинка, 1902 р.н.),
Янош Фістер (Березинка, 1881 р.н.),
Дьєрд Телінгер (Березинка, 1888 р.н.),
Янош Кул (Березинка, 1927 р.н.),
Йожеф Пфайфер (Чинадієво, 1911 р.н.),
Йожеф Маурер (Софія, 1913 р.н.),
Андраш Крайч (Барбово, 1909 р.н.),
Ференц Метто (Барбово, 1927 р.н.) і багато інших.

В обвинуваченні у «співпраці з попереднім режимом й антирадянській діяльності» разом з Андрієм Бродієм були засуджені і страчені депутати др. Степан Фенцик³³⁰, Михайло Демко³³¹ та Ендре Крічфалуші-Грабар³³², депутати верхньої палати Петер-Пал Дам'янович³³³ і Кальман Бенда³³⁴. Доля члена верхньої палати Олександра Ільницького³³⁵, депутатів парламенту Бейли Рішка³³⁶, Дьордя Бенце³³⁷,

³³⁰ Др. Степан Фенцик (1892 – 1945) колишній греко-католицький професор богослов'я, автономіст і політик, карпато-руський міністр, депутат, член суддівського комітету.

³³¹ Михайло Демко (1894 – 1946) колишній вчитель, письменник, автономістський політик, радник Міністерства фінансів та комісара Закарпаття з економічних питань, депутат, член комітету економіки, фінансів, оборони, сільського господарства.

³³² Ендре Крічфалуші-Грабар (?–1946) полковник поліції у відставці, в 1943 році поселився в Ужгороді.

³³³ Петер-Пал Дам'янович, в деяких джерелах русинською як Петро Дем'янович (1869 – 1945), житель Рахова, колишній канонік, греко-католицький архидиякон, постійний член верхньої палати угорського парламенту.

³³⁴ Марцинфолві Бенда Калман, житель Берегова, колишній головний інженер-директор Товариства водної регуляції та захисту від повеней комітату Берег.

³³⁵ Олександр Ільницький (1889 – 1947) колишній греко-католицький каноник, настоятель єпископату, з 1939 року головний радник при комісарові Закарпаття.

³³⁶ Бела Рішко, колишній адвокат в селі Драгово, політик-автономіст, в 1923 році разом з Іваном Куртяком – засновник партії АЗС (Автономного землеробського союзу). Під час перших чехословацьких парламентських виборів, що відбулися 16 березня 1924 року, отримав мандат сенатора. 7 липня 1939 за поданням комісара Закарпаття Жігмонда Перені міністр внутрішніх справ призначив його керівником адміністрації повіту Марамуреш.

³³⁷ Дьєрдь Бенце (1885 – ?) господарник, кожум'яка, колишній член земських зборів, центральної ради директорів кредитної спілки в Ужгороді, лідер АЗС, автономістський лідер, після обрання до угорського парламенту міністерський уповноважений Іршавського округу.

Єне Ортутая³³⁸, Дюли Фельдешія³³⁹, Івана Шпака³⁴⁰, Едуарда Жегора³⁴¹ досі невідомі, всі вони не повернулись з таборів ГУЛАГу. Влада не пощадила навіть урядовців у відставці. Золтан Фекешгазі,³⁴² віце-губернатор областей Берег й Угоча, був заарештований навесні 1945 року у віці 64 років, за сфабрикованими звинуваченнями він представ перед військовим судом і був засуджений до каторжних робіт на 10 років. Один з його співкамерників з Берегова згадує, що він помер в ешелоні, що перевозив в'язнів, дець біля Львова, могила його невідома³⁴³.

Вчителька Месарош Шандорне³⁴⁴ з Ужгорода та її сім'я стали жертвою жакливиx переслідувань. Її чоловік, лісничий, був заарештований в 1945 році за безпідставним звинуваченням, засуджений і загинув в донецьких шахтах. Жертвою радянського терору був і її брат Міклош Мурані, секретар греко-католицького єпископа Теодора Ромжі. Її 64-річного батька Івана Муранія, греко-католицького священника, також звів в могилу кровожерливий режим: коли дізнався, що близького друга сім'ї др-а Івана Гарайду, головного редактора журналу «Літературна Неділя» арештували і під час допиту посеред ночі забили до смерті, з ним стався серцевий напад.

У 1945 – 1946 роки сотні угорських, русинських/українських, польських, німецьких громадських діячів були засуджені за безпідставними обвинуваченнями і страчені.

Ужгород:

Бруговш Броніслава Захарівна (Польща, Вигода, 1908 р.н.),
Чолнокі Георгій /Дьєрдь Іванович (1916 р.н., житель Естергома),
Фучко Олександр Васильович (Ужгород, 1916 р.н.),
Тарновський Іван Іванович (Ужгород, 1897 р.н.),
Томчані Бела Едуардович (Ужгород, 1888 р.н.),
Епереші Йозеф Іштванович (Ужгород, 1882 р.н.),
Горшані Михайло Мартинович (Ужгород, 1889 р.н.),
Карапа Йосип/Йозеф Васильович (Ужгород, 1884 р.н.),
Кучмаш Михайло Михайлович (Ужгород, 1910 р.н.),
Кривуш Андрій Андрійович (Ужгород-Радванка, 1897 р.н.),
Мельник Петро Васильович (Львівська область, с. Сидорівка, 1924 р.н.),
Месарош Олександр Кирилович (Чехословаччина, Завидка, 1909 р.н.),
Пекарович Іштван Іштванович (Чехословаччина, Зейтел, 1889 р.н.).

Після виконання вироку страчених поховали таємно в безіменних могилах, в кінці вулиці Капушанської в Ужгороді.

³³⁸ Єне Ортутай (1889 – ?) колишній греко-католицький архidiaкон, радник Святого престолу, головний суддя, згодом мер міста Берегово, політик угорської орієнтації.

³³⁹ Дюла Фельдеші (1875 – ?) колишній ужгородський типограф і видавець, політик-автономіст, депутат, член економічної, аудиторської комісії.

³⁴⁰ Іван Шпак (1900 – ?) колишній журналіст, автономістський політик, з 1933 року відповідальний редактор газети АЗС *Руськіє вісті*, депутат, нотар, засідатель суду, член адміністративної комісії.

³⁴¹ Едуард Жегора (1895 – ?) залізничник, політик-автономіст, депутат, член адміністративної комісії та комісії транспорту.

³⁴² Золтан Фекешгазі (1881 – 1946) колишній юрист, у 1938 – 1942 роках віце-губернатор комітату Берег й Угоча. Див.: Ред.: ЕЛЕМЕР МОДОРАС (ред.): Угорський політичний і адміністративний путівник (1919 – 1939). Будапешт, 1939. 413.

³⁴³ Див.: ДЬЕРДЬ ЧОНАДІ: *Старі берегівчани*. Берегово, 2001.с.15.

³⁴⁴ МЕЙСАРОШ ШАНДОРНЕ: 2000, ц.л. с. 98.

Ужгородський район:

Ігной Павло Андрійович (Ярок, 1894 р.н.),
Фалуді Ласло Ференцович (Чехословаччина, Собранці 1904 р.н), житель м. Чоп,
Тодор Ференц Олександрович (Чоп, 1907 р.н.), житель м. Чоп,
Оноді-Лакатош Йозеф (Чоп, 1891 р.н.),
Сентімері Шандор Дюлович (Баранинці, 1909 р.н.),
Пек Бела Яношович (Анталовці, 1911 р.н.),
Леккі Петро Іванович (Чехословаччина, Земплєн, 1904 р.н.),
Балла Гейза Валентинович (Холмець, 1919 р.н.),
Леврінц Стефан Федорович (Сторожниця, 1899 р.н.).

Берегово, Берегівський район:

Іван/Янош Денеш (Берегово, 1905 р.н.),
Гашпар Гергей Іштванович (Румунія, 1911 р.н.),
Бешеньєї Шандор Георгійович (Берегдейда, 1887 р.н.),
Альберт Андрашович Леврінц (Четфолво, 1905 р.н.),
Карой Фюзеші Іштванович (Великі Береги, 1895 р.н.).

Мукачєво: Шуба Дюла Павлович (Крива, 1900 р.н.).

У 1989 – 1990 роках всі вони були реабілітовані³⁴⁵.

Інші округи, населені пункти:

Карой Енгель (Страбичово, 1891 р.н.),
Йозеф Фогель Яношович (Павшино, 1889 р.н.),
Ліліям Шандор Томашович (Кереченд, 1886 р.н.),
Чакі Лайош Лайошович (Сентеш, 1912 р.н.), житель с. Довге,
Чепрага (Чепрега) Альберт Шандорович (Виноградово, 1897 р.н.),
Переші Йосип Михайлович (Хуст, 1897 р.н.),
Орос Михайло Якубович (Хуст, 1900 р.н.),
Месарош Калман Калманович (Кішуйсаллаш, 1902 р.н.), житель Іршави,
Грубій Георгій Георгієвич (Свалява, 1899 р.н.),
Вані Лайош Жігмондович (Кішар, 1904 р.н.).

У січні 1945 р. перші смертні вирокі виніс місцевий військовий суд Червоної армії. Жертви, що належали до угорської та німецької інтелігенції, були страчені в підвалах МДБ в Ужгороді та поблизу Перечина.

³⁴⁵ Список реабілітованих опубліковано також угорською мовою, див: «*Настали хмури дні...*», ц.л.с. 125-130.

СТВОРЕННЯ ТАБОРІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

1. Військові комендатури

За постановою № 0036 військової ради 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 року, зокрема, в Сваляві, Перечині і Хусті до 17 листопада 1944 потрібно було створити пункти прийому військовополонених (російською мовою: *сборный пункт для военнопленных – СПВ*).

До цього було створено 19 комендатур в наступних населених пунктах: Ужгород, Мукачево, Берегово, Великі Береги, Хуст, Вилок, Виноградovo, Батьовo, Драгово, Перечин, Порошковo, Поляна, Свалява, Середнє, Малий Березний, Великий Березний, Міжгір'я, Тячів, Рахів. Створені комендатури, застосовуючи принципи радянської військової адміністрації, тримали під суворим контролем належні до них населені пункти. 13 листопада 1944 року коменданти вивісили оголошення російською, українською та угорською мовами з наказом військового коменданта № 2, що базується на постанові № 0036. З 14 по 16 листопада 1944 року в цих пунктах вели реєстрацію перших етнічних угорських і німецьких чоловіків. 18 листопада того ж року всіх, хто з'явився для другої реєстрації, вже під конвоєм направляли до регіональних пунктів збору.

2. Регіональні пересильні пункти прийому військовополонених

Станом на 17 листопада 1944 року були організовані тимчасові пункти прийому військовополонених, у яких масовий прийом ув'язнених почався 18-го і закінчився 20 листопада. Серед цих пунктів більш значним був Страбичовський ППВ. Військовополонених з Мукачева, Берегова, Великих Берегів, Вилка спочатку направляли сюди, а потім маршрутом Страбичово – Батьово – Мукачево – Свалява – до СПВ №2.

З Жорнавського ППВ в'язнів направляли в СПВ №3 в м. Турка Львівської області. З таборів СПВ №2 (Новоселиця), СПВ №3 (Сніна), ППВ №90 (Гуменне) і ППВ № 66 (Чергов) в'язнів через Сваляву направляли в Самбір.

З Хустського ППВ направлених сюди в'язнів з Драгова і Виноградова (регіон Верхнього Потисся) під конвоєм маршрутом Виноградovo – Вилок – Берегово – Мукачево етапували до збірного табору СПВ №2 в Сваляві. Цей пункт збору, створений в угорських казармах на в'їзді до Верхнього Потисся, був відомий як «СПВ Хуст», де можна було розмістити майже 2000 чоловік. Його функція полягала в тому, щоб збирати в ньому військовополонених та так званих військовозобов'язаних, а згодом направляти їх в збірний табір в Сваляві³⁴⁶.

³⁴⁶ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л.с. 73.

Список таборів для військовополонених в Закарпатті, Львівській області, Східній Словаччині, які були підпорядковані НКВС, наведені в таблиці 20. В одному з документів Мочалова (направленого його начальнику управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС Кривенку) дізнаємось, що у вересні 1944 року від 1-го Українського фронту передано Самбірський ФППЛ №22, ППВ в Новоселиці №1 і в Сніні №3. Після ліквідації ППВ № 68 замість нього створено СПВ № 2 в Сваляві і № 22 в Самборі.

Таблиця 20.

Відомість про створення пунктів прийому військовополонених у ході реалізації постанови № 0036 (станом на 20 січня 1945 року)

№	Назва табору	Розташування	Місткість	Число в'язнів до 20.01.1945
1.	ФППЛ №22	Самбір**	4 000	5 200
2.	СПВ №1	Новоселиця*	1 500	432
3.	СПВ №2	Свалява	8 000	8 946
4.	СПВ №3	Сніна*	2 000	587
5.	ППВ (позаштатний, тимчасовий)	Перечин	4 000	1 533
6.	ППВ №48 (переноситься)	—	—	—
7.	ППВ №90	Гуменне*	600	11
8.	ППВ №66	Чергов *	700	292
Всього:			20 800	17 001

* Населені пункти в Східній Словаччині;

** Населені пункти в Львівській області (Старий Самбір, Новий Самбір).

Поряд з військовополоненими й інтернованими окремо тримали «заарештованих» т.з. «антирадянських елементів». У Перечинському таборі серед військовополонених угорців відбувалося вербування вояків до Червоної Армії, а також до нової, «демократичної» угорської армії. За клопотанням Івана Туряниці сотням «помилково» заарештованим в'язням було дозволено повернутися додому, їм видавались відповідні довідки про перебування в таборах. Однак, 2 лютого 1945 року майор Мочалов доручив начальникам таборів в Новоселиці №1, в Сніні №3 і в Самборі №22 у подальшому «звільненим інтернованим не видавати ніяких довідок» (№0392). Ймовірно, це було зроблено для того, щоб не залишати письмових слідів від цих таборів.

Ув'язнених, яких утримували в розподільчому таборі в Самборі, відправляли в трудові табори, розташовані в Україні, Росії та інших союзних республіках. З донесення майора держбезпеки Аллахвердієва і Мочалова, направленою гвардії полковнику Єршову, начальнику 4-го відділу управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС в Москві (№0256 від 29.01.45.) дізнаємось, що знесилених і хворих також направляли в трудові табори. В цьому

донесенні Мочалов просив своє керівництво подати запит до головного управління тилом Червоної Армії щодо «*виділення санітарного залізничного ешелону на першу половину лютого цього року для транспортування в тил 1 (однієї) тисячі хворих*».

3. Перечинський пункт прийому військовополонених ППВ

Місто Перечин, що в долині річки Уж, було зайняте 27 жовтня 1944 року 24-ю піхотною дивізією під командуванням генерал-майора Ф.А. Прохорова. Оточені угорські частини ар'єргарду були роззброєні за участю місцевих жителів. Для пункту збору військовополонених були вибрані колишні угорські казарми, де угорська військова адміністрація в 1942 році створила в'язницю для полонених радянських партизанів та українських лівих активістів.³⁴⁷ Створений тут пункт збору військовополонених дозволяв утримувати 1500 – 2500 чоловік. Очевидно, Перечин було вибрано через його географічне положення тому, що маршрутом, який прокладався від Ужгорода через Перечин в Полянну, в'язнів могли провести поміж гір до пункту збору в Сваляві, а більший контингент – через Ужоцький перевал пішою дорогою під конвоем до розподільного табору в Самборі. Табір в Перечині, що пов'язаний з пунктами збору в Сваляві і Самборі, значився під назвою «СПВ Перечин».³⁴⁸ У період з 18 листопада 1944 до 30 травня 1945 року сюди доставляли «заарештованих» в басейні річки Уж, у східній Словаччині та Північній Угорщині угорських та німецьких цивільних і військовополонених. Нагляд над фільтраційними пунктами здійснював СМЕРШ. Тут відбувався попередній допит старших офіцерів, поліцейських, адміністративних чиновників і партійних лідерів. Померлих під час допиту і страчених за вироком військового суду під покровом ночі ховали в дворі казарм і на перечинському кладовищі на пагорбі Гурка в безіменних могилах³⁴⁹. Більшу частину перевірених груп в'язнів направляли через Ужоцький перевал до Самбора пішою дорогою, де їх знову фільтрували, а в кінці завантажували в товарні вагони і транспортували в трудові табори.

Назва Перечинського табору часто зустрічається серед документів НКВС в московських архівах. Станом на 3 січня 1945 року з 296 військовополонених й інтернованих в цьому збірному пункті знаходились 134 угорці, 3 німці, 90 чехів і словаків, 63 русинів й українців, а також 6 осіб іншої національності³⁵⁰. Станом на 7 січня 1944 року в цьому ж таборі число військовополонених було вже 1601 чоловік³⁵¹. У багатьох інструкціях прикомандированого до начальника тилу 4-го Українського фронту майора Мочалова також згадується табір в Перечині. З донесень, надісланих вищому керівництву, відомо, що в Перечині вербували солдат до угорської армії генерала Далнокі, а рекрутованих направляли в першу угорську стрілецьку дивізію, що формувалася в Дебрецені³⁵². Існують документи про збір

³⁴⁷ КУЛАКОВСКИЙ, В. М. (szerk.): *История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область*, Киев, 1982. с. 360.

³⁴⁸ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 73.

³⁴⁹ У 2007 році на пагорбі Гурка в Перечині за ініціати́ви словацького підприємця Стефана Вальо встановлено великий хрест з дуба висотою 9,5 м і побудовано 15 каплиць в пам'ять жертв комунізму.

³⁵⁰ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 76.

³⁵¹ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 81.

³⁵² ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 84.

угорських військовополонених також і в самому Перечині. 2 січня 1945 р. майор Мочалов зауважував (№0014) начальнику СПВ №3 в Сніні капітану Дохіну: *«Я дав доручення відправити в Перечин усіх угорських військовополонених й інтернованих. Це означає, що до особливих розпоряджень нікого з угорців в табори не відправляти. У той же час Ви повідомляєте, що 31 грудня Вами відправлено в табори 1200 чоловік, а в збірному таборі знаходиться 626 чоловік, щоб їх також відправити в табори. Звідки у Вас такий контингент? Мені відомо, що серед 2600 військовополонених близько 2000 угорців і всіх їх потрібно направити в Перечин»*. В іншому дорученні начальнику Перечинського ППВ щодо угорських рекрутів майор Мочалов наказує групу, організовану в ППВ, *«направити пішки в Дебрецен для зарахування в Угорську дивізію добровольців за маршрутом: Перечин, Ужгород, Чоп, Кішварда, Ниредьгаза, Дебрецен. Пайок – на 7 днів, щоденно потрібно пройти 30 км. Прибуття – 24 лютого 1945 р., відпочинок – кожні 10 км, ночівля в теплому приміщенні»*.

4. Свалявський табір для військовополонених СПВ № 2

Це один з найбільших за величиною табір 4-го Українського фронту, його поштова адреса: D-23614³⁵³. Завдяки вигідному географічному розташуванню військова адміністрація створила тут збірний табір для військовополонених і військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття. В книзі реєстрації секретних і суворо секретних документів НКВС за 1944 рік можна прочитати про рапорт заступника начальника управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС (№0857 від 15.11.1944), за яким 15 жовтня 1944 частини НКВС, які контролювали тил на території Закарпаття, зайнятий 4-м Українським фронтом, на базі прикордонного полку № 68 розпочали проектування Свалявського табору при тому, що місто Свалява було «зайнято» русинськими партизанами під керівництвом агентів НКВС лише 24 жовтня 1944 року.

Колишні угорські казарми на околиці міста були вибрані у якості центрального місця прийому військовополонених і на основі проекту табору НКВС тут було заплановано прийом 8 – 10 тисяч чоловік, це місце за архівними військовими документами значиться під кодовою назвою «СПВ-2». В угорському середовищі табір став відомим як «Свалявський табір» (Свалявский лагерь). У листопаді 1944 року начальником табору був капітан Єрмілов, а з лютого 1945-го до його ліквідації – лейтенант Панкін.

За підписом Єрмілова є кілька довідок, що зберегли життя багатьом в'язням, які важко хворими повернулися додому і залишилися в живих. Таку довідку отримав і Єне Янчик з Ужгорода (1918 р.н.), Лайош Грицько (1904 р.н.). В довідці останнього читаємо: *«Пункт збору військовополонених, польова пошта D-23614. 26 січня 1945. ДОВІДКА № 26/145/29. Видана громадянину Лайошу Іштвановичу Грицько, який народився в 1904 році, проживає в м. Ужгороді, як доказ того, що названого звільнено з табору і який направляється додому. Начальник військової частини D 23 614 Т / Р. Підпис, круга печатка, Капітан Єрмілов»*.

Про корумповане начальство, офіцерів Свалявського табору також збереглися записи. Наприклад, черговий ст. лейтенант Салов (він супроводжував в'язнів до

³⁵³ DUPKA – KORSZUN (1997), ц.л с. 16.

табору в Самборі) проміняв провіант для ув'язнених на горілку і був звільнений з органів НКВС. Ст. лейтенант Фоменко, інспектор з обліку в Свалявському таборі, пограбував ув'язнених, за що отримав 10-денну гауптвахту.

Табір у Сваляві став середовищем людських трагедій, через висипний тиф за період з 12 грудня 1944 року по 1 січня 1945 року тут був офіційно оголошений карантин. Відповідно до розпорядження санітарної частини 4-го Українського фронту, госпіталь № 4292 з Мукачева був переведений в Сваляву, але епідемія продовжувала забирати жертви. Госпіталь для в'язнів № 2149 в Самборі для легкопоранених виявився неймовірно переповненим. Все це спричинило серйозне занепокоєння у керівництва збірних та пересильних пунктів. У зв'язку з погіршенням санітарно-епідеміологічної ситуації і зростанням числа смертей, з 20 до 30 грудня 1944 року майор Мочалов направив більше 20 донесень до вищого керівництва НКВС, але це не покращило стан свалявського табору, переповненого військовополоненими й інтернованими.

В січні 1945 року Мочалов зробив запит на санітарний потяг та збільшення раціону для хворих, але це нічого не змінило, ніяких дій не було зроблено для поліпшення ситуації в збірному таборі.

Зі спогадів тих, хто вижив, в таборі помирали тисячі. Вайдафі Г.З.³⁵⁴ з Ужгорода згадує: *«В Свалявському таборі була жахлива ситуація. (...) Тоді спалахнула епідемія тифу. Багато людей захворіли і померли. Особливо ті, хто ослаб та хворіли іншими хворобами. Ми спали на голій землі. Прокидаємося і бачимо, що поруч з нами лежить мертвий. Але цих померлих не видавали родичам. Ми поховали їх тут, в таборі. Карантин тривав довгий час. Люди гинули масово. Особливо від висипного та черевного тифу. Щеплення зі стерилізованою голкою в груди і спину дали мало користі. Навпаки, у багатьох випадках це викликало гнійне запалення, пухлини, що також призводило до смертельних наслідків».*

Єне Нодь, «трупар» в Свалявському таборі, так само згадував масову загибель людей: *«Тут, в Сваляві нас поставили санітарами вже на третій день. Одного разу ми пакували тіла мертвих на підводу, а наступного дня копали ями і ховали».*

Дві кінні упряжки возили трупи безперервно на цвинтар розміром з парк, поряд з табором. В одну яму ми складали більше двадцяти трупів (...) Були деякі, що подавали ознаки життя, коли ми насипали землю. Ми сказали конвоїрам, щоб їх витягнути з ями. Але солдати не хотіли чути про це і зробили кілька попереджувальних пострілів у повітря. (...) Від цього щоденного видовища людина стає зовсім нечутливою, ніщо не мало значення більше. Вона не була здатна ні жаліти, ні плакати. Ми все робили механічно, всі голодували. Ніхто не міг нормально думати. (...) Того, хто помер, просто списали. (...) До тих, хто залишився удома, вже дійшла звістка, в яких нелюдських умовах ми опинились, тому що жінки, які приносили їжу, розповіли про ці сумні новини. (...) Але до кого можна було звернутись по допомогу?»³⁵⁵

³⁵⁴ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.п. с. 46.

³⁵⁵ ЄНЕ НОДЬ (1993), ц.п. с. 17-18.

Крегняк Б.В.³⁵⁶, 1922 року народження, житель Сваляви, колишній офіцер угорської армії, який потрапив до свалявського табору як військовополонений, розповідав, що смерть ув'язнених була викликана різними інфекційними хворобами і недоїданням. Сам табір знаходився на сьогоднішній вулиці Беляєва, на місці військової частини. Тіла військовополонених, які вважалися ворогами, ховали на кладовищі по вулиці Верховинській, де зараз знаходиться АЗС.

Русин П.І., житель Сваляви, колишній охоронець свалявського табору, також підтвердив, що військовополонені й інтерновані масово помирали від інфекційних захворювань. На його думку, в таборі загинуло близько 2000 чоловік. Їхні тіла поховали на кладовищі у братських могилах, що знаходяться на території АЗС по вулиці Верховинській. В результаті облаштування вулиці в 1952 році кладовище частково зруйнували, а в 1962 році під час будівництва АЗС усе кладовище. Під час земляних робіт незначну частину розкопаних залишків перепоховали в могили на вулиці Верховинській біля обеліску загиблим у Першу світову війну³⁵⁷.

Про стан в свалявському таборі під час дії карантину з 14 грудня 1944 року по 1 січня 1945 року майор держбезпеки Мочалов склав офіційний звіт-підтвердження (№ 001242 від 25.12.1944) для начальства і для штабу військ НКВС. Для того, щоб запобігти подальшому поширенню інфекційних захворювань, з 1 січня карантин був продовжений, тому евакуація в тил країни етнічних угорських і німецьких чоловіків, затриманих за постановою № 0036, була призупинена до кінця строку карантину. Про число померлих від хвороби Мочалов не згадує. За зведеннями, в цей час в свалявському таборі *«було скупчено 20000 військовополонених, більшість з яких були інфіковані, спостерігались масові захворювання ентеритом і висипним тифом»*. Тут Мочалов згадує про те, що на його прохання до свалявського табору приєднали госпіталь № 4292, завдяки чому *«вдалося зняти карантин»*. Поряд з цим, він зазначив, що зі свалявського табору *«втік 101 чоловік»*.

Як впливає з документів та спогадів тих, хто вижив, головною причиною трагедій, які сталися в збірному таборі Свалява, були епідемії, дезорганізоване життя, погане харчування, нестача медичної допомоги та ліків, виснажлива робота. У цих умовах військовополонені та інтерновані фактично були приречені на загибель. Командування 4-м Українським фронтом, війська якого в той час не були зайняті в активних бойових діях, не приділяло належної уваги умовам, що склалися в збірному таборі Свалява, щоб врятувати незаконно затриманих цивільних осіб і військовополонених. Архівні документи свідчать про те, що на інших фронтах командування самостійно вирішувало ці питання, незалежно від обставин на фронті: багато ув'язнених було звільнено без того, щоб їх направити в табори у віддалених районах країни. Число звільнених ними осіб оцінюється в 200 тисяч.

21 січня 1945 року, у зв'язку з ліквідацією спалаху епідемії в свалявському таборі, майор Мочалов рапортував генерал-полковнику Мехлісу про те, що в результаті медико-санітарних заходів у 8 корпусах карантин знято, завдяки чому 3443 осіб вдалося відправити з табору.

Свалявський табір було ліквідовано навесні 1945 року. До цього за наказом Мочалова №0572 від 23 березня 1945 року до Чехії, в *«Євішовіце, за 30 км від Ві-*

³⁵⁶ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 66.

³⁵⁷ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 66.

дейовіце», недалеко від австрійського кордону, була направлена оперативна група для перенесення сюди горезвісного табору смерті в Сваляві. На подання Мочалова генерал армії Петров призначив комендантом табору № 42 капітана Єрмілова, колишнього коменданта табору в Сваляві. За заслуги, «в честь взяття Берліна» майор Мочалов «подякував» Єрмілову, на совісті якого загибель багатьох тисяч невинних жителів Закарпаття.

5. Фронтовий приймально-пересильний табір військовополонених ФППЛ в Самборі

Табір був підпорядкований головному управлінню НКВС у справах військовополонених й інтернованих, його комендантом був майор Мкервалідзе. В цьому таборі був організований розподіл військовополонених й інтернованих в товарні вагони для вивезення їх у трудові табори вглиб країни. Більшість ув'язнених прибули сюди змученими і хворими. Ужгородець С.М. Югас так згадує: *«Мене направили в табір в Самборі, де тримали цивільних і військовополонених. Я працював разом з ними на відновленні залізниці. Через деякий час нас, ув'язнених, посадили у вагони, в яких ми подорожували упродовж чотирьох днів. Нам не давали ні пити, ні їсти. Ми дивом доїхали до призначеного місця. Тут ми теж брали участь у відновленні залізничної колії. Від голоду і холоду ми всі опухли. Багато хто замерз під час роботи. Їх поховали в снігу на місці. Цим і завершився похорон. З 500 чоловік, направлених на роботу, лише 350 повернулися в табір. Інші загинули в місцях роботи. Місце, де ми працювали, ми називали «долиною смерті». Лише не знаю, де ми там працювали. Поблизу не було сіл, навколо ліс. Я сам потрапив в лікарню, мої ноги були сильно відморожені. До сих пір не відчуваю пальців ніг. В таборі і в госпіталі ми спали на двоярусних нарах. Між дошками були щілини до 10 см. На нарах була лише одна ковдра й одне простирадло на п'ятьох. Ми тісно притискалися один до одного. Коли один з нас перевертався, всі мали робити те саме. Від цих дощок у нас були такі пролежні, що їх сліди все ще можна побачити. В палатах госпіталю двоповерхові нари були розташовані уздовж стін, де поміщались 14 чоловік. З нижнього ряду, де розмістились 35 чоловік, я один вижив, інші померли. Діарея, дизентерія, виснаженість були причиною смерті».*

Архівні матеріали, що стосуються табору в Самборі, говорять про те, що комендант табору майор Мкервалідзе отримував багато вказівок від начальства. Серед них слід згадати про циркуляр³⁵⁸ майора Мочалова (№00174) про те, що після 20 січня 1945 року нові контингенти, які прибувають до Самбора, слід вважати не інтернованими, а заарештованими і на них вести окремий облік. Групи одного з контингентів, зібрані за постановою № 0036, називались «інтернованими», а зібрані на підставі наказу НКВС СРСР №0016 (від 11 січня 1945 р.) – «заарештованими».

Інтернованих розмістили в окремих зонах, їм були заборонені контакти з будь-ким, кожному належав формуляр ув'язненого, за якими їх контролювали при переміщенні з одного табору в інший. За розпорядженням уповноваженого НКВС СРСР

³⁵⁸ Документ № 343 (ТСУ/556.), джерело: Центр хранения коллекций исторических документов (Москва) ЦХИДК - Ф. 425. - Оп. 1. ед. хр. 11. - с. 59.

генерал-лейтенанта Селіванівського, арештованих направляли зокрема до міста Мостиська.

Як уже згадувалося вище, усіх в'язнів самбірського табору окремими групами щільно розміщували у вагонах і відвозили вглиб Радянського Союзу в трудові табори. Про пересування в'язнів майор Мочалов повідомляв члена військової ради 4-го Українського фронту генерал-полковника Мехліса. За документом, що є в нашому розпорядженні³⁵⁹, з 18 січня 1945 року із залізничної станції Самбір у напрямку Донецького басейну ешеленом №47571 до міста Сталіно було перевезено 2000 військовополонених. Наступний ешелон був заповнений в'язнями, яких привезли в Самбір із закарпатських збірних пунктів.

В самбірському таборі також був складений список звільнених військовою радою фронту. У період з 6 по 20 січня 1945 року звільнили 2536 інтернованих, з яких 674 слов'янської національності, 13 євреїв, понад 1378 угорців віком старших за 45 років, 425 інвалідів-угорців, трьох угорських комуністів, 39 солекопів і трьох спеціалістів з Великобичківського хімкомбінату.

Відповідно до наказу НКВС СРСР № 0016 від 11 січня 1945 року, для прийому затриманих осіб були підготовлені табори в Сваляві та Самборі. За одним з документів від 15 лютого 1945 року, прибула перша партія затриманих, про що був складений протокол прийому³⁶⁰, в якому начальник 2-го відділу табору ФППЛ № 22 Дерibas заявляв, що прийняв від представника головного управління НКВС 4-го Українського фронту майора Скоблякова контингент в'язнів кількістю 2183 чоловіки, на кожного в'язня був складений супровідний формуляр. Протокол скріплений підписами та круглою печаткою, на якому напис: *«Приймально-пересильний табір № 22 фронту головного управління НКВС у справах військовополонених й інтернованих»*.

Майор державної безпеки Мочалов 28 лютого видав вказівки³⁶¹ (документ № 0906) начальнику оперативного підрозділу Самбірського табору стосовно розміщення та забезпечення затриманих, а також повідомив, що через 3 – 5 днів в Самбір прибуває зібраний оперативною групою генерал-лейтенанта Селіванівського контингент кількістю 1000 заарештованих осіб, для забезпечення яких продуктами задіюються вантажівки від генерал-лейтенанта Селіванівського. Запаси харчів, що залишаються після відправки заарештованих, потрібно використати для харчування військовополонених. Майор Мочалов для уникнення переповнення зазначених таборів у своєму звіті звернув увагу генерал-лейтенанта Ковальчука, начальника управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту на те, щоб контингенти заарештованих з формулярами направлялись безпосередньо в Самбір, звідки у вагонах з належною охороною їх можна буде направляти в тиллові трудові табори.

Станом на 22 квітня 1945 року забезпечення таборів СПВ № 2 в Сваляві та ФППЛ № 22 Самборі знизилось до мінімуму: для відправки в'язнів не було достатньої кількості вагонів, виникли проблеми з харчуванням та наявністю необхідних санітарних матеріалів для боротьби з інфекційними захворюваннями. Була також

³⁵⁹ Документ № 345 (ТСУ/ 558-559), джерело: ЦХИДК - Ф. 425. - Оп. 1. - Д. 10. - Л. 69.

³⁶⁰ Документ № 352 (ТСУ/ 572.), джерело: РГВА, - Ф. 32885. - Оп. 1. - Д. 247. - Л. 20.

³⁶¹ Документ № 353 (ТСУ/ 572-573.), джерело: ЦХИДК, -Ф. 425. - Оп. 1. - Д. 11. - Л. 121.

помітна загальна зношеність одягу полонених. На ці проблеми майор Мочалов звертав увагу в багатьох своїх донесеннях вищому керівництву, серед них Кривенку, начальнику головного управління НКВС СРСР у справах військовополонених й інтернованих. Наприклад, обидва табори *«не забезпечені одягом і взуттям з асортименту військовополонених»* та *«не було матеріалів і устаткування, необхідних для ремонту одягу»*.

За записом Мочалова, у період 20 – 22 лютого 1945 року розпочалася підготовка до переселення Самбірського табору, в результаті чого табір СПВ №22 був перенесений в *«село Ольхівці за 2 км від Сянок»*.

6. Етнічний склад в'язнів збірних таборів, організація їхньої відправки

Станом на 3 січня 1945 року про етнічний склад в'язнів в ФППЛ № 22 та в інших збірних таборах 4-го Українського фронту свідчить наступна таблиця.

Таблиця 21/А.

**Розширений звіт НКВС про етнічний склад інтернованих у пунктах
прийому військовополонених в ході виконання постанови
№ 0036 станом на 3 січня 1945 року³⁶²**

Табори	Інтерновані	Німці	Угорці	Чехи і словаки	Румуни	Євреї	Русини	Закарпатські українці	Інших національностей
ФППЛ № 22 Самбір	3 518	-	3 021	471	-	12	14	-	-
СПВ № 2 Свалява	4 969	3	4 042	206	284	130	293	-	11
СПВ № 3 Сніна	314	-	16	282	-	-	16	-	-
ППВ Перечин	199	-	55	86	-	4	-	54	-
ППВ Чергов	60	-	6	41	-	-	-	13	-
Працюючі на відновленні залізниці	2 011	-	1 932	15	50	14	-	-	
Всього:	11 071	3	9 072	1 101	334	160	323	67	11

³⁶² Документ № 337 (ТСУ/ 549-550), джерело: ЦХИДК - Ф. 425. - Оп.1. - Д. 11. - Л. 6.

**Розширений звіт НКВС про етнічний склад інтернованих у пунктах прийому
військовополонених станом на 3 січня 1945 року³⁶³**

Табори	Всього	Німці	Угорці	Австрійці, французи	Поляки	Румуни	Чехи і словаки	українці/русини	Інших національностей
ФППЛ №22 Самбір	6 571	266	5 603	23/10	-	112	418	85	54
СПВ №1 Новоселиця	427	9	17	- / 4	5	10	319	22	41
СПВ №2 Свалява	8 998	58	7 714	- / -	7	310	357	403	149
СПВ №3 Сніна	1 470	8	901	1 / 7	12	71	349	32	89
СПВ №48 Місто Кросно	48	-	6	- / -	1	1	39	-	1
СПВ №90. Гуменне	51	13	1	1 / 1	2	15	4	8	6
СПВ №66	130	1	44	- / -	-	11	43	21	10
ППВ Перечин	290	3	134	- / -	-	-	90	63	-
Всього:	17 985	358	14 420	25/22	27	530	1 619	634	350

Таблиця 21/С.

**Звіт про етнічний склад інтернованих та військовополонених,
які працюють на відновленні залізниці³⁶⁴**

Всього	Угорці	Румуни	Чехи і словаки	Іншої національності
2 741	2 520	180	31	10

Свої звіти майор Мочалов (№00146 від 16.I.1945) готував для начальника військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту генерал-майора Фадєєва. Як доповнення, він зазначав, що станом на 3 січня 1945 року з 18002 військовополонених та інтернованих, які утримуються в інших пунктах прийому 4-го Українського фронту, 8455 – інтерновані. У його доповіді ми також зустрічаємося з подальшим їхнім розподілом. Наприклад, серед 8958 чоловік, які утримуються в Свалявському таборі, 4029 – військовополонені, а 4929 – інтерновані; в Самбірському таборі з 6576 утримуваних 3058 чоловік – військовополонені, 3518 – інтерновані;

³⁶³ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 76.³⁶⁴ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 77.

в реєстрі утримуваних в Новоселицькому таборі – 427 військовополонених, а до 15 січня 1945 року сюди було прийнято 358 інтернованих.

За записом Мочалова від 7 січня 1945 року, в таборах фронтової зони утримувались 20512 військовополонених, у тому числі в селі Горань (ППВ №66) – 198, в Гумennomу (ППВ №66) – 51, в Перечині (ППВ без номера) – 1601, в Сваляві (СПВ № 2) – 10674, в Сніні (СПВ №3) – 1826, в Самборі (ФППЛ №22) – 6162 чоловіки.

З урахування тих, хто працював на відновленні залізниці, можна визначити, що у період від 3 до 15 січня 1945 року в збірних таборах регіону утримувалось понад 23 000 ув'язнених.

Крім угорців (16940 чоловік) та німців (358), серед в'язнів була помітно велика кількість чехів і словаків (1649 чоловік), румунів (710 чоловік), українців/русинів (641 чоловік). Близько половини з числа ув'язнених були захоплені в полон солдати, учасники боїв проти Червоної Армії на території Закарпаття, Мараму-реш-Сигета та Східної Словаччини. Більш точні дані про інтернованих неможливо скласти тому, що поділ за етнічною ознакою для військовополонених і інтернованих робився разом. Зазначені в таблиці № 21 160 євреїв, що повернулись з нацистських таборів смерті, були інтерновані до Свалявського табору разом з угорцями; за наказом Мехліса їх згодом випустили як *«помилково»* арештованих. Частину з майже 700 українців/русинів примусово залучали до колон, що прямували маршрутом до Сваляви та Самбора для *«доповнення до потрібної чисельності»*.

У повідомленні³⁶⁵ від 9 лютого 1945 року (№ 0327) майор Мочалов детально, із зазначенням дат, інформував Воронова, заступника начальника головного управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ), про ув'язнених. Відповідно, станом на 1 січня 1945 року у зазначених вище таборах знаходились 20663 ув'язнених. В середині січня до цього числа було ще додано 6366 чоловік, яких зібрали упродовж цього періоду, так що загальне число складало 27029 чоловік. З них *«відійшли»* (читай: померли) 11938 чоловіків, а у віддалені райони було відправлено 7045 чоловіків. Чехословацькому армійському корпусу було передано 183, Червоній Армії 177, органам розвідки і контррозвідки – 53 особи. З інтернованих, зайнятих на залізничних ремонтних роботах, 241 осіб було звільнено, а 855 осіб направлено в лікарню.

На 1 лютого 1945 року налічувалось 14 091 військовополонених.

До 8 січня 1945 року ешелonom № 48083 в табір № 281 було відправлено 2000 чоловіків (до станції Волковиськ).

До 18 січня 1945 ешелonom № 45571 в табір № 280 було відправлено також 2000 чоловіків (до станції Сталіно).

26 січня 1945 року ешелonom № 47573 в табір № 242 було відправлено 2500 чол. (до станції Горлівка).

З загальної кількості хворих ув'язнених – 545 осіб було доставлено спеціальним потягом до станції Пенза.

Уповільнення відправок військовополонених Мочалов пояснює епідеміями інфекційних захворювань, що вирували в Свалявському таборі. В цьому таборі, що знаходився в карантинному полоні, до 1 січня 1945 року утримували 11163 осіб. Захворювання тифом також були поширені в Самбірському таборі.

³⁶⁵ ДУПКО – КОРСУН (1997), ц.л. с. 78-79.

З 6 по 31 січня 1945 року було звільнено 3382 осіб, з яких понад 907 осіб – етнічні слов'яни, 21 – євреї, угорці старших 45 років – 1795 чоловіків, угорці-інваліди 609 чоловіків, угорські комуністи – 6 чоловік, промислові фахівці – 44 чоловіки.

Майор Мочалов завершив своє повідомлення тим, що уведений через спалах епідемії карантин триває. Серед військовополонених, що знаходились в Свал'явському таборі у січні 1945 року, 280 чоловіків захворіли також на жовтяницю. Їхня кількість на 1 лютого 1945 року складала 155 осіб.

7. НКВС-перевірки в збірних таборах військовополонених

Керівник відділу у справах військовополонених й інтернованих майор Мочалов багато разів доповідав своєму начальству про нелюдські умови перебування військовополонених й інтернованих, які погіршувалися внаслідок поширення інфекційних захворювань та жорстокої експлуатації на так званих *«відновлювальних роботах»*. 4 січня 1945 року Мочалов доповідав полковнику Воронову, заступнику начальника головного управління НКВС у справах військовополонених й інтернованих, що для використання на роботах по відновленню залізниці Воловець – Мукачево 45 і 46 бригадам залізничних військ 19 листопада 1944 року було надано з СПВ № 2 Свал'ява 5430 чоловік військовополонених й інтернованих.

Через 6 тижнів біля 3 тис. військовополонених було повернено до табору в надмірно виснаженому стані, у рваному одязі, непридатному для носіння взутті. Серед військовополонених, які використовуються на роботах, спостерігалась висока смертність.

Факти:

«1. 4 грудня 1944. Із залізничної бригади № 46 повернули 594 осіб, з яких 373 хворі, 209 надзвичайно виснажені, з лихоманкою 5 осіб, 25 – з ентеритом, 32 – з коростою, у 102 чоловік натерті ноги, 150 чоловік повернулись босоніж.

2. 19 грудня 1944 року начальник конвою 45-ї залізничної будівельної бригади, капітан Боровський супроводжував потяг до залізничної станції Самбір для здачі в ФППЛ № 22 військовополонених й інтернованих чисельністю понад 600 чол. На шляху прямування померло 6 чоловік, тіла яких були викинуті на залізничне полотно. З 610 чоловік, привезених в табір, 15 чол. померло біля воріт і 9 чол. померло в день здачі в спецгоспіталь № 2149, 180 хворих відразу ж поміщено в лазарет. Всі інші виснажені і фізично ослаблені, відновлення їх фізичного стану до норми для відправки в тил триватиме до 2 місяців.

3. 27 грудня 1944 року залізничним будівельним батальйоном був доставлений етап, в складі якого померло 13 чол., 89 осіб з різними хворобами здані в спецгоспіталь №2149, 96 чоловік у край виснаженому стані були прийняті в табір. У складі двох етапів виявилось 43 обморожених».

Мочалов зазначав, що ці явища – наслідки грубого порушення правил утримання військовополонених і їхнього трудового використання з боку керівництва головного відділу воєнно-відновлювальних робіт.

«Недоїдання, відсутність санітарних заходів і медичної допомоги залучених на роботу 2500 військовополонених привело до того, – продовжував Мочалов, – що в майбутньому їх також не можна буде використовувати в якості робочої сили. Госпіталь табору та госпіталі, призначені сануправлінням фронту, були переповнені хворими і виснаженими військовополоненими, які поверталися з робіт. На лікуванні знаходилось в цілому близько трьох тисяч чоловік.

Прошу Вас:

1. *Поставити перед головним управлінням тилу Червоної Армії необхідність забезпечення в січні та лютому три тисячі пайків для фізичного відновлення ослаблених і виснажених осіб, що належать до мережі 4-го Українського фронту.*

2. *З метою розвантаження госпіталів фронту від поранених і хворих військовополонених, перед штабом тилу Червоної Армії поставити питання про надання 2-х санітарних поїздів на 800 – 900 осіб кожний у другій половині січня 1945 р.»*

У донесенні № 0127 від 14 січня 1945 року гвардії полковнику санітарної служби Єршову, начальнику 4-го відділу НКВС, Мочалов ще докладніше описує ситуацію на 27 грудня 1944 року:

«27 грудня 1944 з 1000 військовополонених 200 чоловік були відправлені назад до табору, оскільки вони були нездатні до фізичної праці. З них 96 чоловік повернулися у табір, в тому числі 11 хворих на дистрофію, 43 чоловік з обмороженими частинами тіла, 5 чоловік з шлунково-кишковими скаргами, 38 чоловік з іншими скаргами. 89 чоловік повинні бути госпіталізовані, 15 померло по дорозі. За цей період 22 особи загинули на роботі.

1 січня 1945 року. Від 45-ї залізничної бригади прибув етап з 127 чоловік. По дорозі 12 осіб померли, 79 чоловік знаходяться в лікарні, 35 осіб розмістили в таборі.

4 січня 1945 року. Від 45-ї залізничної бригади прибув етап з 704 чоловік. Серед 350 осіб з різними ступенями обмороження, ентеритом хворіють 63 осіб, 36 страждають від інших захворювань, 71 дистрофічний. Крім того агонізують 34 особи, з яких 12 чоловік померли після того, як були зняті з потяга, а 13 чоловіків – у перші дні, коли опинились в таборі.

Від залізничних бригад № 46 і № 1429 з листопада 1944 р. по 22 грудня до збірного табору в № 2 Сваляві прибуло 1330 осіб. Серед них 585 дистрофічних хворих, 48 виснажених, 82 – з ентеритом, 12 хворих лихоманкою.

Причини: безвідповідальне ставлення командирів до ув'язнених, які не забезпечують належних умов (в'язні знаходяться під відкритим небом, як правило, їх розміщували в неопалюваному приміщенні); в'язням не надають медичну допомогу, навіть якщо військам і були надані лікарські засоби для цих цілей; військовополонені були використані для важкої праці; харчування для них було за нормою».

Неважко уявити реальний стан інтернованих і хворих, коли сам майор Мочалов так критично оцінює його в доповідній центру.

Шокуючі подробиці можна знайти в доповідній № 0434 майора Мочалова від 27 грудня 1944 року для керівництва головного управління у справах військовополонених і інтернованих. В цій доповідній він згадує серед іншого номери ешелонів, що перевозили військовополонених й інтернованих вглиб країни, а також повідомляє, як були одягнені військовополонені й інтерновані: *«ешелон № 48054 – 1001 чоловік, 81 особа без головних уборів, 9 осіб без солдатських шинелей, 176 осіб без взуття; ешелон № 48050 – 1440 чоловіків. Взуттям забезпечені 25 відсотків (тобто всього 380 чоловік), солдатськими шинелями 45 відсотків (тобто 648 осіб), нижньою білизною 20 відсотків (тобто 288 осіб); ешелон № 4805 – 1500 чоловіків, з них 30 відсотків без білизни, солдатськими шинелями забезпечені тільки 40 відсотків».*

У зв'язку з цим виникає підозра, що перед відправкою від ув'язнених забирали взуття та одяг. Насправді сталося інше. В доповідній № 0576 від 23 березня

1945 року Мочалов характеризує санітарно-епідеміологічну ситуацію, що склалася в перші дні після арешту закарпатських угорців і німців в мережі фронтових установ для прийому військовополонених. У своїй доповідній він доповідає генерал-лейтенанту Петрову, заступнику начальника ГУПВІ НКВС: «В Свалявському СПВ № 2 на 10 грудня 1945 року утримувалися близько шести тисяч ув'язнених та інтернованих осіб без взуття і зимового одягу. У госпіталях збірного табору знаходилось біля 700 хворих. (...) Робота по прийому проходила в несприятливих санітарно-епідеміологічних умовах. Інтерновані прибули до табору напіводягненими, хворими та змученими. Часто прибували й такі, що страждали висипним або черевним тифом. Серед інтернованих багато з них були із захворюваннями легенів, нирок, серця та судин. Ситуація також ускладнюється тим, що більше шести тисяч військовополонених й інтернованих були направлені на важку роботу, на відновлення прифронтових залізничних ділянок, звідки вони повертались в збірні табори та госпіталі виснаженими або з лихоманкою...»

У доповідній, направлений в квітні 1945 року начальнику ГУПВІ, Мочалов зокрема звертає увагу на те, чому не було взуття і одягу в інтернованих і військовополонених: «а/ Для ув'язнених в Самбірському СПВ № 22 і збірному таборі для військовополонених не було запасного одягу і взуття; б/ прифронтові збірні й пересильні табори, а також збірні табори для військовополонених не мали ні матеріалів, ні обладнання, необхідних для ремонту одягу і взуття».

Значну частину закарпатських військовозобов'язаних і військовополонених з Сваляви та Самбору направили в так званий «зелений» табір № 183, розташований біля міста Новий Борисів Мінської області. Комендант табору майор держбезпеки Носов про місцеві умови в доповідній № 1/1037 від 21 квітня 1945 року пише так:

«Табір складається з двох частин, який може вмістити 11000 осіб. Водопостачання табору № 1 здійснюється так, що воду з річки Березина набирають в бочках і возять в'язні. (...)»

Упродовж першого кварталу поточного року табір не отримав жодної картоплини, ні овочів. Ще більше труднощів в постачанні хворим м'яса, цукру і молочних продуктів. (...) У січні прибуло 2434 особи. Чисельність їх зменшилася на 413 осіб, померло 405 осіб. Протягом кварталу прибули 3547 осіб, вибуло 169 осіб, померло 2262 осіб. Увесь контингент, що прибув у цьому кварталі, завошивлений. Починаючи з січня, овочі замінила крупа. Оскільки немає пшеничного борошна, дистрофічні пацієнти отримували білий хліб тільки з березня. (...) Прибулі контингенти дуже виснажені, на в'язнях немає слідів харчування. У кожного хворого є матрац і подушка, важкі хворі, крім ковдри і простирадла, забезпечуються на додаток іншими речами, чим вони більш-менш задоволені. Переважна більшість прибулих контингентів ослаблена через важку діарею і т.п. Табір не має належного медичного персоналу, а більшість його – без освіти. (...). У зв'язку з висипним тифом табір постійно дезінфікують (...). Оскільки табір не прикріплений до спеціального військового госпіталю, немає ніякої можливості відправити хворих до лікарні, в таборі немає можливості отримати ефективну медичну допомогу всім серйозно хворим. За весь квартал сталися три втечі з табору за участю чотирьох етнічних угорських військовополонених.

Кожна втеча сталася в лісі, під час рубки. Усіх втікачів піймали, один з них загинув в результаті переслідування. За квартал норма за планом складала 52500 трудоднів, з яких виконано 36864. Хоча за кількістю відпрацьованих трудоднів план не виконано, загальний об'єм виробництва близький до запланованого ...».

8. Недоліки, виявлені в збірних і пересильних таборах

Офіцери НКВС періодично перевіряли стан інтернованих і військовополонених. У відповідних звітах можна знайти критичні зауваження про посадовців табірної адміністрації, про безвідповідальну поведінку персоналу, про їхнє неприйнятне ставлення до ув'язнених, про крадіжки з їх боку, вимагання. Про точку зору майора Мочалова за результатами перевірки дізнаємося з його листа капітану Єрмілову, коменданту Свалявського збірного табору від 13 січня 1945 року (№ 18 ПР): *«За повідомленням інспекції Управління військового постачання (УВП) НКВС СРСР особисто Вами і підлеглим Вам постачальницьким апаратом дуже мало уваги приділяється організації харчування військовополонених. Наявна хлібопекарня використовується не на всю виробничу потужність. Замість 5 тонн хліба, які щодня може дати пекарня, випаєється часто не більш 3 тонн на добу. 9 січня хліб військовополоненим не видавався, натомість на забезпечення хліба було виписано борошно. Ви всі факти недопостачання військовополонених продовжуєте пояснювати надходженням великої кількості посилок. Тільки увагу короткозорої людини можуть затулити посилки. Посилки – це не система, це випадковість, яка в деякій мірі доповнює харчування окремих інтернованих.*

Вам треба розуміти, що на пункті є до 5 тисяч військовополонених, які не отримують посилок, і що не всі інтерновані такі посилки отримують. Як би ви не говорили, що військовополонені, які не доїдають хліб і частину його викидають, від цього кількість виснажених не знижується. Вимагаю від Вас:

- 1. Доводити до кожного військовополоненого й інтернованого повну норму продовольства.*
- 2. Забезпечити випічку хліба в межах повної потреби. Не допускати видачу борошна замість хліба.*
- 3. Встановити такий порядок, за яким окремі особи, які отримують посилки, щоб хліб не викидали, а передавали тим військовополоненим, фізичний стан яких ослаблений.*
- 4. Особисто і більш зосереджено контролювати роботу всього постачальницького апарату.*

Врахуйте, що до зауважень представників інспекції УВП НКВС СРСР з питань матеріального забезпечення військовополонених слід ставитися серйозніше. У перший час вони з міркувань такту можуть обмежитися зауваженнями, порадами, а потім вони оцінять, як реагують на їхні зауваження і можуть поставити питання про притягнення до відповідальності осіб, які своєю халатністю зривають нормальне забезпечення військовополонених».

Як бачимо, Мочалов, в основному, був стурбований тактом, а не масовою загибеллю в'язнів.

Не тільки капітан Єрмілов відреагував так на зауваження ревізорів НКВС. Зауваження в наказі № 081 Мочалова від 31 травня 1945 свідчать про те, що в Самбірському СПВ № 22, до якого належав Свалявський табір СПВ № 2, часто траплялись недопустимі випадки в постачанні продовольства військовополоненим й інтернованим: *«Коли в березні 1945 року інспекція по продовольству НКВС перевіряла продовольчий стан в ФППЛ № 22 в Самборі, було звернено увагу коменданта табору майора Гробового і майора Юдаєва, заступника коменданта по продовольству, на те, що в таборі роздають менші пайки, ніж потрібно».*

27 квітня 1945 року військовий прокурор 4-го Українського фронту також звернув увагу коменданта табору № 22 на те, що ув'язнені отримують необґрунтовано малий пайок продовольства. Інспекція НКВС по продовольству провела повторну перевірку 27 травня 1945 року, яка показала, що з 13 до 25 травня 1945 року ув'язнені отримали на 9936 кг м'яса, 2077 кг жиру, 346 кг ковбаси, 249 кг цукру, 33 638 кг картоплі менше норми, тобто на 70 відсотків менше м'яса і жиру, на 8 відсотків менше цукру і на 21 відсотків менше картоплі й овочів. Хоча через безвідповідальне ставлення Гробового і Юдаєва багато військовополонених захворіли і померли, за наказом Мочалова за усі порушення вони отримали десятиденну гауптвахту та зменшення наполовину місячної зарплати.

Накази Мочалова про притягнення до відповідальності винних у жорстокому поводженні з військовополоненими й інтернованими чітко показують, що життя ув'язнених не варте було ламаного гроша.

26 лютого Мочалов видав наступний наказ № 0018: *«Комендант Свальявського СПВ № 2 лейтенант Панкін (капітана Єрмілова, який показав себе «з хорошого боку», начальник тилу 4-го Українського фронту призначив комендантом аналогічного збірного табору в польському населеному пункті Явешовіце) направив 700 ув'язнених в табір № 22 в Ольхівцях, а на 200-кілометровий маршрут замість провіанту на 8 днів видав тільки на чотири дні. Військовополонені без провізії захворіли й ослабли. Комендант збірного табору військовополонених № 1 капітан Фомін часом незаконно привласнював продукти харчування для військовополонених. В результаті з 13 по 23 лютого померло 13 осіб. Обох потрібно заарештувати на десять днів і зменшити наполовину їх основну зарплатню».*

Покарання обох комендантів також було умовним.

Наказ Мочалова № 047 від 10 квітня 1945 року: *«Ст. лейтенант Салов в якості чергового зловживав службовим становищем. У грудні 1944 року при перевезенні військовополонених до м. Борисова Мінської області як супроводжуючий замінив провіант для ув'язнених на алкогольні напої. Він не піклувався харчуванням військовополонених, вагони не опалювалися. В результаті цього по дорозі 430 військовополонених захворіли, а 70 померли. Після переміщення в табір № 3 він продовжував шантажувати військовополонених, забирав від них цінні речі і продовжував пиячити з персоналом. Покарання Салова: домашній арешт на двадцять днів, відрахування половини денного пайка упродовж всього терміну арешту (тобто, не зарплати). З органів НКВС його потрібно звільнити».*

З доставлених із Свальявського збірного табору та табору СПВ № 2 в грудні 1944 року ув'язнених до так званого *«зеленого табору»* в Новому Борисові ніхто не залишився в живих, знайдено тільки декілька карток з історією хвороби ув'язнених, які померли після короткого лікування.

Інші подібні приклади також з наказів Мочалова: *«Ст. лейтенанта тилу Фоменка, який був інспектором обліку Свальявського СПВ № 2, направили в Хуст до начальника тимчасового пункту постачання, де в результаті обшуку інтернованих забрав їхню валюту, коштовності (годинники, кільця). Про це не підготував вчасно протокол прийому, тому його халатність привела до крадіжок і обміну цінностями».*

Покарання Фоменка: десять днів тюремного ув'язнення, утримання половини основної щомісячної платні.

«Помічник військового лікаря санчастини табору № 22, лаборант, зловживаючи службовим положенням, шантажував ув'язнених».

Покарання: 15-денне ув'язнення з відрахуванням половини місячної платні.

У двох випадках було більш серйозне покарання. Андрій Костянтинович Воловенко, черговий офіцер табору № 22, був засуджений до семи років позбавлення волі за систематичну конфіскацію особистих цінних речей військовополонених.

Григорія Миколайовича Спиридонова, охоронника табору № 3 СПВ № 22, на два місяці було переведено до штрафного батальйону через те, що він регулярно відбирав від військовополонених речі: два годинники, дві ковдри, три метри тканини, підодіяльник, три наволочки, дві пари панчо, жіноче плаття, один шарф, одна пара жіночих трикотажних рейтузів, дитяча сорочка, 44 мотки пряжі, 13 метрів стрічки, 16 предметів із золота, іноземна валюта.

9. Виправдання «помилково» заарештованих

У своїх доповідних начальству майор Мочалов послідовно називав закарпатських цивільних *«заарештованими»* або *«військовополоненими»* та *«інтернованими»*, *«які були затримані за наказом військової ради фронту»* й знаходились в збірних таборах для військовополонених. Цим він несвідомо вказував на реальних ініціаторів акції.

Для того, щоб краще зрозуміти ситуацію, важливо нагадати про визначення *«помилково»* заарештованих, запущеного в обіг Мехлісом. (До цього за наказом НКВС № 0016 від 11 січня 1945 року затриманих слід було називати заарештованими.) На жаль, запізніле визнання не мало ніякого значення для тих, кого направили в безкрайні табори ГУЛАГу і які там загинули; як і для родичів і близьких. Проте, для тих, які страждали в таборах 4-го Українського фронту, особливо в Свалявському збірному таборі, визнання Мехліса було синонімом життя. Більше того, Мехліс, один з ініціаторів арештів в листопаді 1944 року угорських і німецьких чоловіків і практично співавтор наказу 0036, наказав звільнити *«помилково заарештованих військами охорони тилу 4-го Українського фронту»*.

Доповідна майора Мочалова генерал-лейтенанту Петрову дає досить повне уявлення про те, кого і скільки людей звільнили з *«помилково»* заарештованих: *«За вказівкою члена військової ради генерал-полковника Мехліса з прифронтових приймальних, пересильних і збірних таборів звільняють тих громадян Карпатської України, які були помилково заарештовані і відправлені до таборів військами охорони тилу 4-го Українського фронту»*.

За розпорядженням Мехліса звільнити було потрібно етнічних слов'ян, євреїв, угорців старших за 45 років, комуністів і деяких спеціалістів промислових компаній Закарпатської України.

З доповіді Мочалова випливає, що вище військове командування вперше визнало, що занадто старанні загони НКВС направляли в табори також і слов'янське населення.

У справі *«звільнення помилково заарештованих й інтернованих груп жителів Закарпаття»* Мочалов направив листа (01.01.1945) капітану Ермілову, коменданту Свалявського табору, і доручив йому організувати повернення додому осіб

русинської, української, чеської, словацької, єврейської національностей, де підкреслив, що звільнити потрібно тільки тих, хто не служив в поліції, жандармерії чи в будь-яких інших органах правопорядку і не мав звання угорського офіцера. Незалежно від етнічної приналежності, звільняються інтерновані, старші за 45 років, й ті, які за медичним висновком визнані інвалідами. Відпустили додому також угорських комуністів, за умови, що ЦК Компартії Закарпатської України видасть їм довідку про приналежність до компартії. Довідки, видані капітаном Голодухіним про звільнення, отримали також 43 етнічні угорці – солекопи з Солотвинського солерудника. Про осіб, що належать до перелічених категорій, до 4 січня 1944 року потрібно було скласти відомість, а до тих пір відокремити їх в продезинфіковану частину табору, куди хворим з лихоманкою доступ заборонений. Їхнє звільнення дозволяється тільки під суворим контролем на підставі списків, в тому числі ув'язнених, які не підозрюються в антирадянській діяльності.

Про «помилково» заарештованих ув'язнених слов'янської національності майор Мочалов підготував і направив доповідну генерал-полковнику Мехлісу: *«Станом на 5 січня 1945 року в Свалявському таборі СПВ № 2 утримуються ув'язнені слов'янських національностей: русинів – 412, словаків – 336, євреїв – 140 осіб».*

Комісія продовжувала свою роботу по пошуку «помилково» заарештованих під пильним наглядом майора Мочалова і генерал-полковника Мехліса. У зв'язку з цим варті уваги інструкції Мочалова від 2 січня 1945 роки (№0014) для капітана Єрмілова, коменданта збірного табору в Сваляві: *«Відповідно до наказу члена військової ради фронту генерал-полковника Мехліса, групи інтернованих (помилково заарештованих): особи старші за 45 років будь-якої національності, які здатні переміщуватись в тил, не мали офіцерського чину, не служили в жандармерії, поліції та інших правоохоронних органах. Пропоную негайно відокремити цих осіб від інших військовополонених. При можливості, з моменту їх переміщення, для них створити окрему зону і карантин».*

Того ж дня Мочалов направив наказ (№0013) коменданту табору в Самборі, майору М.К. Мкервалідзе: *«Негайно звільнити з правом відправки додому таких інтернованих осіб: Бела Сабо, Петер Беркас, Сайтур Беркас (очевидно: Артур – Д.Д.), Янош Кілзай, Берталон Рейваз (Ревес – Д.Д.), Дюла Роман, Дюла Ковач, Андраш Педрук. Усі зазначені особи прибули до Вас з Перечина останнім етапом».* Прізвища деяких звільнених спотворені, але це не головне, важливо, що вони здобули свободу і зможуть спокійно померти в оточенні своїх родичів, бо всі вони були надзвичайно виснажені, важко хворі.

В доповідній №0269 від 31 січня 1945 майор Мочалов поінформував генерал-лейтенанта Петрова про *«звільнення незаконно заарештованих загонами охорони тилу 4-го Українського фронту закарпатських українських громадян, за наказом генерал-полковника Мехліса, яких утримують в таборах ФППЛ та інших збірних пунктах».*

Мочалов перерахував категорії й етнічний склад звільнених інтернованих: перша група з 6 по 30 січня 1945 року – 3382 чоловіки, з яких 907 – слов'янських національностей, 21 євреїв, 1795 угорців віком за 45 років, 609 інвалідів, 6 угорських комуністів, 41 фахівець з солерудника, 3 фахівці з хімічного заводу в Великому Бичкові.

Водночас направив доповідну, що містить аналогічну інформацію (№ 0327 від 02.09.1945) також Воронову, заступнику начальника ГУПВІ НКВС СРСР. Можна припустити, що число 3382 звільнених осіб, яких «помилково» заарештували, означає загальне число звільнених.

Цікаво, що з 140 євреїв звільнили тільки 21 особу, подальша доля 119 осіб залишається невідомою. Від тих, хто вижив, відомо, що до угорських євреїв, які повернулися з нацистських таборів смерті та з угорських робочих батальйонів, ставилися дуже недовіриливо, з них багато хто потрапив до списків інтернованих.

За логікою радянської контррозвідки, в таборах смерті могли вижити тільки ті, хто був на службі у нацистських агентів, та інформатори. Від Бели Губерта, одного з відомих лідерів угорських євреїв Закарпаття, дізнаємося, що деякі колишні в'язні таборів смерті були депортовані лише тому, що НКВС облюбував собі їхні будинки. В Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Виноградіві, Хусті й в інших населених пунктах в порожніх і насильно звільнених єврейських квартирах й особняках поселились високопосадові радянські офіцери, партійні функціонери, чиновники і члени їхніх сімей, або ж в них відкрились адвокатські контори. Культові будівлі, нерухомість і майно було націоналізовано.

10. Різні типи таборів

За проаналізованими вище документами і спогадами, військовополонені та військовозобов'язані цивільні, яких інтернували в Закарпатті, були відправлені в різні типи таборів³⁶⁶. Офіційно визнаних військовополоненими³⁶⁷ солдатів й офіцерів німецької та угорської армій спочатку направили до прифронтових «пунктів прийому» (Перечин, Хуст, Жорнава), а потім в «збірні пункти» (Свалява) та «фронтові приймально-пересильні табори» (Самбір, Санок, Фокшани).

До угорських та німецьких солдат, що потрапили в полон в Закарпатті, в східній частині Словаччини і на сході Угорщини, були також приєднані і далі розглядалися як інтерновані, цивільні особи³⁶⁸ – угорські й німецькі чоловіки віком 18 – 50

³⁶⁶ До важливих типів таборів слід віднести *фільтраційні табори*, де близько 6 мільйонів захоплених в полон колишніх радянських солдатів, офіцерів, які в період з 1945 по 1947 рік повернулися з таборів і пройшли через табірне сито офіцерів-слідчих НКВД, які намагались довідатись, чи не завербували їх для шпигунської діяльності, чи не скоїли злочин. В Перечині був створений подібний табір, що був підпорядкований 4-му Українському фронту. Для противників колгоспів були створені куркульські табори, де збирали закарпатських куркулів. Ці табори ліквідували тільки після смерті Сталіна.

³⁶⁷ Див. режим військовополонених в Радянському Союзі: указом Ради Народних Комісарів СРСР № 1798-800 від 1 липня 1941 року вступило в силу положення про військовополонених, де частково була врахована Гаазька конвенція 1907 року та Женевська конвенція 1929 року. На відміну від Женевської конвенції, що складалася з 97 пунктів, в цьому указі в 31 пунктах формулюються положення про військовополонених. Під час Другої світової війни до квітня 1954 року до мільйонів іноземних військовополонених цією постановою керувалась Червона Армія та НКВС/МВС в якості базових положень, на основі яких приймалися виконавчі розпорядження. Указ діяв до тих пір, поки на території СРСР знаходились військовополонені. Джерело: Документ № 4. (ЗУН / 38-39.) джерело: ЦХІДК.- Ф. 425 л.-Оп. 1. Спр. 1. Арк. 140 Копія. Машинопис.

³⁶⁸ Див. Інтерновані як військовополонені в Радянському Союзі: Рада Народних Комісарів СРСР 1 липня 1941 року прийняла постанову № 1798-800 про військовополонених, де йдеться також і про інтернованих. Найважливішим є те, що цивільні інтерновані особи розглядаються як військовополонені. В постанові прямо говориться, що «військовополоненими вважаються»:

років, яких інтернували на підставі постанови № 0036 Військової ради 4-го Українського фронту.

Потрапили до табору в Сваляві також заарештовані на підставі постанови НКВС СРСР № 0016³⁶⁹ від 11 січня 1945 року громадяни, кваліфіковані як антирадянські елементи, які в своїх країнах займали різні керівні посади (державного і приватного секторів).

Серед в'язнів названих категорій офіцери НКВС та військової контррозвідки СМЕРШ відфільтрували ворогів народу і радянського режиму, які постали перед військовим судом.

Деякі з них – військові злочинці, а також інші особи, були засуджені до смертної кари, або ж страчені в Ужгородській в'язниці. Решта були засуджені на різні строки ув'язнення від 5 до 25 років, і вони як політичні в'язні потрапили в систему таборів ГУЛАГу.

«Профільтованих» військовополонених і військовозобов'язаних інтернованих з табору в Самборі Львівської області та з інших приймально-пересильних таборів перевозили в товарних вагонах в трудові табори ГУПВІ НКВС під конвоєм.

10.1. Табори ГУПВІ

Метою цього дослідження не є історія військовополонених, однак для правильного бачення важливо прояснити деякі питання.

По-перше, згідно з вивченими документами, під наглядом ГУПВІ НКВС в Радянському Союзі було близько 500 центральних таборів військовополонених і тисячі номерних табірних пунктів (відділень).

Територія союзних республік й областей РРФСР була всяяна трудовими таборами ГУПВІ, більшість з них – в рівнинних регіонах Сибіру та на Далекому Сході. Згідно з вивченими документами за 1941 – 1953 роки, угорських військовополонених та інтернованих з Карпатського регіону утримували в 181 центральному таборі, 35 філіях таборів³⁷⁰. В таборах цього типу розміщувались інтерновані за постановою № 0036 Військової ради 4-го Українського фронту, а також угорські й німецькі військовозобов'язані цивільні чоловіки. За зведенням³⁷¹ ГУПВІ МВД, що відображає контингенти у 5 – 10 і більше тисяч осіб, станом на 8 квітня

а) всі особи, які належать до збройних сил держав, що знаходяться в стані війни з Радянським Союзом і які потрапили в полон в ході військових дій, а також цивільні цих країн, інтерновані на території Радянського Союзу,

б) члени збройних частин, які не належать до збройних сил противника, якщо відкрито носять зброю,

в) цивільні особи, які супроводжують армію та військово-морський флот противника з відповідним дозволом (кореспонденти, постачальники і т.д.), якщо вони взяті в полон в ході військових операцій. Джерело: Угорські військовополонені в Радянському Союзі. т. ж. с. 55 . (угор.).

³⁶⁹ Джерело: див. доповідна Берії, документ № 29 (ЗУН/83-85.), джерело: ГАРФ, - Ф. 9401.-Оп. 2. Спр. 95. Арк. 253-255. Особлива папка. N-1-1. Копія. Машинопис.

³⁷⁰ Офіційний список таборів НКВС, де були ув'язнені угорці, джерело: РГВА, - Ф. 1. –п. 1. В: *Венгерские военнопленные в СССР: Документы 1941–1953 годов*. ц.л. с. 411-416.

³⁷¹ Див. доповідна генерал-лейтенанта Кривенко: 87. Головного управління у справах військовополонених й інтернованих Міністерства внутрішніх справ СРСР «Зведення про угорських військовополонених в таборах Міністерства внутрішніх справ станом на 8 квітня 1946 р.» В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі ц.л.с. 351- 354.

1946 року, угорські військовополонені й інтерновані знаходились в різних регіонах РРФСР, зокрема, в Іванівській (5836), Ленінградській (5597), Сталінградській (Волгоградській) (6309), Ростовській (7758), Челябінській (5194), Свердловській (14083) областях, в Краснодарському краї (13102) та в Кримській області (12654). Серед союзних республік угорці масово знаходились в Українській РСР, а саме в Одеській (5904), Сталінській (Донецькій) (16209), в Ворошиловградській (Луганській) (13045), Київській областях (12225), а також в таборах в населених пунктах Грузинської РСР (5709).

Ті, що повернулися, згадують, що через суворі умови утримання запам'яталися «зелені табори» в Мінській області Білоруської РСР (3597), табори в Азербайджанській РСР (4093), в Карело-Фінській РСР (3276) і Молдавській РСР (3284). В переповненій табірній системі ГУПВІ смертність була надзвичайно високою. Це пояснюється тим, що керівництво НКВС намагалося максимально використати безоплатну робочу силу і не забезпечуючи при цьому достатньої кількості продуктів харчування, одягу та санітарно-медичних умов.

По-друге, порядок утримання військовополонених в таборах ГУПВІ під наглядом НКВС/МВС, їхній облік та інші пов'язані питання регулювались інструкціями³⁷² НКВС, прийнятими 7 серпня 1941 року. Для реєстрації в'язнів в НКВС були введені різні форми обліку, книги, папки і т.д. Призначеним реєстраторам та слідчим офіцерам було суворо регламентовано п'ять форм запису даних³⁷³, які постійно оновлювались. На їхній основі готувались різні статистичні рапорти про в'язнів, які направлялись вищому командуванню.

³⁷² Див.: накази генерал-майора Сопруненка: документ № 5 (ЗУН/40-47), оригінальне джерело: РГВА Ф. 1п. Оп. 5є. Д. 2. Л. 20б. 10 об. 95. Типографський екз. Опубліковано: *Военнопленные в СССР 1939-1956. С. 159-168.: Венгерские военнопленные в СССР: Документы 1941-1953 годов.* ц.л. с. 58-70.

³⁷³ Див. формуляри з групами даних:

I. *Список етапу* – список групи військовополонених й інтернованих цивільних осіб.

У верхній частині листа знаходиться запис пункту відправлення та призначення. Стовпчики таблиці складалися з наступних позицій: 1. Номер 2. Прізвище, власне ім'я, по батькові, 3. Національність, 4. Рік та місце народження, 5. Власний номер, 6. Військове звання, 7. Службові примітки.

II. *Реєстраційна книга* – містить дані прибулих до табору в'язнів: 1. Номер 2. Дата заїзду в табір 3. Прізвище, власне ім'я, по батькові, 4. Рік та місце народження, 5. Власний номер, 6. Військове звання, 7. Дата й місце полонення 8. Службові примітки.

III. *Облікова справа (Учетное дело)*: містить всі документи, відомості про військовополоненого (інтернованого). Слідчий офіцер задавав 41 питання, відповіді на які занотував. На титульній сторінці зазначений номер справи, інформація про табір, дата прибуття, прізвище, ім'я, по батькові, дата і причини закриття справи. На внутрішній сторінці приведені різні дані про документи, форму допиту, інші документи та інформацію, в разі смерті протокол, свідоцтво про поховання і т.ін. Також в справі зазначається дата звільнення та виїзду в'язня, місце призначення.

IV. *Картка військовополоненого № 2*. На титульній сторінці, з лівого боку записувалось прізвище, ім'я, по батькові ув'язненого, дата народження та місце проживання до призову в армію. Крім того, зайнятість, освіта, членство в політичній партії, етнічна приналежність, національність, громадянство, остання посада в армії чи іншій організації, останнє звання. З правого боку зазначався номер табору, дата переміщення з одного табору в інший, номер справи, дата полонення. На останній сторінці зазначається місце полонення, номер військової частини, а також дані, пов'язані з етапуванням. Внизу: прізвище працівника, який заповнив картку, дату зповнення.

V. *Сукупне щоденне зведення про рух військовополонених*. В зазначених тут графах деталізується рух в'язня, відстеження, звідки прибув, куди направлений. Зведений звіт за підписом начальника табору і командира другого дивізіону табору.

В одному з московських архівів пощастило добути Облікову справу³⁷⁴ на одного з моїх дядьків, якого інтернували 18 листопада 1944 року, колишнього студента-медика в Будапешті, Елека Дупко (Бобове, 1923 р.н.), який томився в неволі в центральному таборі № 207 біля Солікамська Молотовської (Пермської) області³⁷⁵ до 11 жовтня 1945 року і щасливо повернувся додому. На п'яти сторінках слідчий офіцер власноручно записав відповіді на 41 питання разом з коментарем, звідки стало відомо, що в нашому селі його захопили в полон через угорське походження й інтернували до табору в Солікамську, де він трудився на лісоповалі.

Під час уральської дослідницької експедиції³⁷⁶ за моєю участю з 27 червня по 15 липня 2012 року довелося проїхати територію колишнього «*зеленого табору*» біля Солікамська, на березі річки Азлас, де багато місяців мій дядько разом з побратимами по нещастю з Угочі та Угорщини були його «гостями». Янош Ровжаш³⁷⁷ разом майже зі ста призовниками теж перебував в цьому таборі, де багато молодих хлопців померли від дистрофії.

По-третє, став відомим порядок запису померлих військовополонених, інструкції НКВС про складання документів реєстрації в'язнів³⁷⁸. 24 серпня 1944 були видані нові директиви – іноземцям було дозволено відвідувати кладовища – про єдиний порядок визначення місця поховання військовополонених, розміри могил, ведення книг обліку поховань.³⁷⁹

За реєстраційними документами, розробленими в 1943 – 1953 роках, протоколами про смерть та записами поховань і т.д. нашої дослідній експедиції разом з російськими та українськими істориками в Донецьку та на Уралі поталанило виявити біля 200 місць поховань військовополонених. Результати досліджень показали, що з 600 – 700 тисяч угорських військовополонених і мирних жителів, серед яких 200 – 250 тисяч поховані в чужій землі, є більше 10 тисяч закарпатців.

³⁷⁴ Див. копію облікової справи Елека Дупко в додатку.

³⁷⁵ Центральний табір № 207/0 був збудований в лісовому масиві біля Солікамська, його координати: GPS довгота: 59.6333, широта 67.7667.

³⁷⁶ ДЬЕРДЬ ДУПКО: «Скажи мені, де квіти ...» ц.л. с. 54-56.

³⁷⁷ Див.: ЯНОШ РОВЖАШ: ГУЛАГ- енциклопедія. Видавництво Пішкі, Будапешт, 2000. Ця книга розповідає про біографії і долю понад 30 побратимів, які томилися в солікамському полоні чи померли там.

³⁷⁸ Див: наказ генерал-полковника Круглова: 4. Директиви № 413 Народного комісара внутрішніх справ СРСР про порядок реєстрації померлих військовополонених. Див. також: інструкції генерал-лейтенанта Петрова та майора тилу Денисова по складанню особових документів для військовополонених, померлих в госпіталях для військовополонених. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі. ц.л. с. 76- 80.

³⁷⁹ Джерело: Інструкції генерал-полковника Чернишова. Папка № 7 (ЗУН / 47-48.), оригінальне джерело: РГВА Ф. Гл. Оп. 5е. Д. 2 Л. 116 об. 117 Друкарський екз. Опубліковано вперше в серії *Военнопленные в СССР 1939-1956*, том 1 на стор. 462-463. Звідси взято редакцією книги Угорські військовополонені в Радянському Союзі (головний редактор – Єва Марія Варга). На основі цієї директиви була розроблена база даних, яку ми також використовуємо в пошуках місць поховань померлих в таборах для військовополонених. Див. також: Дьєрдь Дупко: «Скажи мені, де квіти ...» т.ж. с. 203-204.

Варіант в Архиві: <http://www.haboruseresoszolgalat.hu/?id=6#id=7&t=23&page=45> (2012).

**Таблиця про найважливіші табори, підпорядковані ГУПВІ НКВС,
де загинуло багато угорських військовополонених й інтернованих,
які поховані на кладовищах місцевих таборів «не раніше, ніж в 1949 році»³⁸⁰**

Республіка, область, край	Номер табору, табірної ділянки, робочого батальйону (ОРБ, РБ), де створено кладовища для військовополонених	Кількість похованих військово- полонених	Кількість похованих інтернованих
1	2	3	4
Азербайджанська РСР	223, 328, 429, 442, 498, 468 (ОРБ)	389	9
Вірменська РСР	115	227	-
Білоруська РСР	56, 168, 183, 271, 281, 284, 311, 401, 410	828	952
Грузинська РСР	146, 181, 236, 518	494	(10)
Естонська РСР	135, 286	42	-
Казахська РСР	29, 39, 40, 99, 330	140	13
Карело-Фінська РСР	120, 166, 447	436	11
Латвійська РСР	350	6	1
Литовська РСР	296, 390, 184	6	-
Молдавська РСР	103, 104, 198	409	31
Узбецька РСР	26, 387.	4	-
Башкирська АРСР	Ділянки УПВІ МВД, 130, 319, 1701 (РБ)	136	30
Дагестанська АРСР	379	17	-
Кримська область	299, 241, 417	1419	35
Марійська АРСР	171	1	-
Мордовська АРСР	58	204	-
Північно-Осетинська АРСР	228, 424, 496 (ОРБ), 1087 (РБ)	19	101
Татарська АРСР	97,119	197	8
Удмуртська АРСР	75, 371	188	1
Чуваська АРСР	3064 госпіталь	57	-
Краснодарський край	148	542	(13)
Ставропольський край	147, 424	105	-
Астраханська область	204	560	-
Архангельська обл.	211	408	-

³⁸⁰ Джерело: 2. Список кладовищ по республіках, областях, краях. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор.) ц.п.с. 491-520. Зазначена вище таблиця складена мною з використанням документа «Загальний список похованих на території республік, автономних республік, країв та областей військовополонених та інтернованих» (архівне джерело: РГВА Ф. Гл. Оп. 1е. Д. 96 і 96а), що не вважається повною статистикою угорських втрат за період 1941 – 1953 років, кількість фактично померлих перевищує сто тисяч.

1	2	3	4
Воронежська область	82, 95, 169	51	-
Володимирська обл.	190	126	-
Волгоградська обл.	150, 158, 193, 437	438	24
Горьківська область	74, 117, 469	678	-
Ізмаїльська область	38	338	-
Калінінська область	216, 384	28	1
Калужська область	107 (МВС), 321 (ОРБ)	23	1
Кемеровська область	503, 525	102	24
Кіровська область	101, 307	1082	-
Куйбишевська обл.	234	200	-
Курська область	145, 395	396	-
Ленінградська обл.	157, 213, 219, 254, 339, 393	518	16
Молотовська (Пермська) область	207, 366, 1751 РБ	70	9
Московська область	УПВІ МВС табірна ділянка, 27, 59, 156, 388, 395, 401, 435, 453, 465, 467 (МВС), 463 (ОРБ).	421	2
Новгородська область	270	197	4
Орловська область	263, 406	83	29
Пензенська область	399	60	-
Ростовська область	182, 251, 356, 430, 475, 1601 (РБ), 1602 (РБ), 1603 (РБ), 1605 (РБ)	1453	306
Рязанська область	35, 128, 454 (МВС), 325 (ОРБ)	55	1
Саратовська область	137, 238, 368, 370	1063	35
Свердловська	84, 153, 200, 245, 313, 314, 318, 376, 377, 504, 523, 531, 1801 (РБ)	1455	376
Смоленська область	218, 401	47	2
Сталінградська область	108, 123, 163, 361, 362, MVSZ 2102. OR.	813	409
Тамбовська область	64, МВС 444 ОРВ, 188.	3802	2
Тульська область	53, 323	772	-
Ульяновська область	215	1	-
Челябінська область	Ділянки УПВІ МВС, 1080 (РБ), 1651 (РБ), 1652 (РБ)	126	20
Чкаловська (Оренбурзька) обл.	235, 260, 1901 (РБ), 1902 (РБ)	385	5
Ярославська область	276	29	-
Новосибірська обл.	199	73	30
Українська РСР		7377	4661
Всього:			7146

Дані, наведені вище, я розглядаю лише як *«реєстр кладовищ, складений за оцінками ГУПВІ в 1949 році»*, який *«містить 39000 померлих»* ³⁸¹.

З цієї таблиці можна також довідатися, що в таборах РРФСР, серед них в окремих таборах Тамбовської (3802/2)³⁸², Свердловської (1455/376), Ростовської (1453/306), Кримської (1419), Кіровської (1082) областей, порівняно з іншими, смертність військовополонених й інтернованих була вища.

В частині реєстру по союзних республіках вбачається, що в трудових таборах України (7476/4661) і Білорусії (828/922) чиновники НКВС записали серйозні втрати серед військовополонених й інтернованих. На основі багатьох рапортів НКВС і протоколів можна стверджувати, що причиною цього було повне виснаження від голоду, епідемічні хвороби, відсутність медичної допомоги, продуктів харчування, внаслідок чого тисячі людей назавжди покидали життя.

У більшості переповнених таборів панували жахливі умови перебування, де охорону праці та повагу до неї корумповані і безвідповідальні командири не могли організувати попри накази НКВС, ба, і не намагались, людські жертви списували без усяких докорів совісті, а брак робочих рук поповнювали – було з чого.

Ще один коментар до таблиці у час прибуття до визначеного табору: серед в'язнів та інтернованих помирала значна кількість людей, особливо на марші, під час транспортування в неопалюваних вагонах. Про смерті статистичні звіти складались рідко або ж взагалі не складались, реєстрації підлягали тільки в'язні, що прибули до табору призначення.

По-четверте, поліпшення медико-санітарної допомоги військовополоненим, збереження фізичного стану ув'язнених, запобігання його подальшого погіршення, захворюваності та смертності санітарна частина³⁸³ ГУПВІ НКВС та інші органи час від часу регулювали низкою розпоряджень, втіленням яких на місцях начальники таборів особливо не переймалися, в результаті чого доля сотень тисяч в'язнів наражалась на смертельну небезпеку.

Загальним негативним явищем слід вважати також той факт, що в таборах бракувало безперервного забезпечення лікарськими засобами. Відсутність підготовлених лікарів, добре обладнаних госпіталів для військовополонених призводило до спалаху епідемій інфекційних хвороб, які не завжди вчасно локалізувалися, що призводило до масової загибелі в'язнів.³⁸⁴

³⁸¹ Варга Єва Марія, Тархова Нонна Сергіївна: Примітки редактора: В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі ... ц.л.с. 47-48.

³⁸² Перше число відноситься до похованих військовополонених, а друге - до інтернованих

³⁸³ Див. витяг доповідної підполковника медичної служби Калмановича та підполковника медичної служби Карона про заходи по запобіганню смертності та захворювань серед військовополонених: Угорські військовополонені в Радянському Союзі ... ц.л.с. 184-185.

³⁸⁴ Див. найбільш поширені захворювання серед ув'язнених: дистрофія, пелагія, черевний тиф, висипний тиф і т.ін., водянка від голоду – все це від недоїдання. Авітаміноз – більш важка форма недостатності вітаміну А. Дизентерія, тиф черевний і висипний і т.д. Повне виснаження призвело до загибелі тисяч хворих в'язнів.

1) В якості постійно діючих санітарних органів в таборах діяли комісії по визначенню працездатності, які групували ув'язнених за цим показником, зокрема оздоровчих команд. Зазвичай до цієї категорії комісія відносила тих в'язнів, які були непрацездатні, але не госпіталізовані.

2.) У великих таборах проти глистів, вошей, кліщів, що розносили інфекційні захворювання, встановлювали дезінфекційні камери. До відомих гігієнічних засобів відносилось каустичне мило «К» проти вошей та бліх.

По-п'яте, у нормах продуктів харчування й одягу також було багато недоліків, неодноразово змінювалася розрахована норма харчування на в'язня³⁸⁵, на ділянках зі значними фізичними навантаженнями спостерігалось повне знесилення, смерть в'язнів. В таборах не забезпечувались постійне випікання хліба, калорійна гаряча їжа. Прогрес відбувся з оголошенням 18 жовтня 1944 року наказу Круглова, який, на відміну від попередньої практики, для всіх категорій ув'язнених встановив норму, прив'язану до виконання певної роботи.³⁸⁶ Середньодобова норма хліба для військовополонених з 400 грамів збільшувалася до 600 – 650 грамів. Втім, на думку російських дослідників, ув'язнені не отримували навіть половини добового пайка, його розкрадала адміністрація табору.

Цього харчування для 10 – 12 годинного робочого дня було замало. Багато ув'язнених поступово слабіли, помирали від недоїдання. Один з жителів Закарпаття, що повернувся з таборів, придумав дещо особливе, чим іноді можна було заповнити шлунок:

«Буде не відчутно, коли на обід з'їсти півлітра юшки, 20 грамів хліба, 20 грамів каші. Ми – бригада угорців з одинадцяти осіб – придумали, що один з нас з'їсть порцію за трьох. Тобто, впродовж двох днів не їстиме. Ми два дні не їли, зате наш товариш з'їдав за трьох і відчує, що дещо поїв. Це настільки всім сподобалось, що так почали робити й інші в'язні»³⁸⁷.

10.2. Окремі робочі батальйони та роти (ОРБ, РБ)

За постановою Державного комітету оборони СРСР № 7161 від 16 грудня 1944 року, мобілізовані з території Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Югославії, Прусії, Верхньої Сілезії і Закарпаття на обов'язкові репараційні роботи, *«маленькі роботи»*, контингенти у кілька тисяч чоловік, в першу чергу, були направлені в трудові табори – вугільні шахти Донецького басейну, і, по-друге, в промислову зону Уральського регіону.

За даними 2-го відділу ГУПВІ НКВС СРСР, на початок лютого 1946 року в 26 областях у 80 робочих батальйонах було зареєстровано 72364 інтернованих. З них за етнічною ознакою 53 081 чоловік німецької національності, 1419 угорської, 1139 австрійців, 200 румунів з Трансільванії, 15086 невідомої національності (ймовірно, які живуть на територіях, відокремлених від Угорщини і які втратили угорське громадянство: із Закарпаття, Фелвідейка, Трансільванії, з Південної провінції, і т.д.).³⁸⁸

Офіційно їх розглядали в якості *«мобілізованих»*, *«арештованих»* або як *«вилучених»* німців чи то угорців з даної території, які виконували різні роботи з метою

³⁸⁵ Див. диференційовану норму пайка: Під час Другої світової війни за розпорядженням НКВС для ув'язненого в середньому норма хліба становила 400 грамів у день, в госпіталях для в'язнів 500, для учасників маршу 600 грамів. Ці норми призвели до знесилення багатьох тисяч в'язнів і стали причиною їхньої смерті.

³⁸⁶ Див: наказ генерал-полковника Круглова, папка № 7 (ЗУН / 49-52), джерело: РГВА Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 127-129. Друкарський екз. Опубліковано: *Военнопленные в СССР 1939 – 1956. С. 370-372: Венгерские военнопленные в СССР: Документы 1941 – 1953 годов*. Ц.п.с. 123-127.

³⁸⁷ ДЮЛА ГУЯШ – ЯНОШ ГУЯШ: Маленький робот. Кіносоціографія. Видавництво Сазодвейг, Будапешт, 1990. с. 22.

³⁸⁸ Див: рапорт майора Макова, згодом полковника, начальника 2-го відділу ГУПВІ НКВС: Відомість 2-го відділу Головного управління у справах військовополонених та інтернованих Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР про реєстрацію військовополонених, які знаходяться в робочих батальйонах Народного комісаріату оборони. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор.) с. 350-351.

відновлення народного господарства Радянського Союзу. Сліди контингентів у декілька тисяч осіб можемо знайти в районах, які також сильно постраждали в ході війни. Їх організовували в окремі робочі батальйони по 250 – 600 чоловік.

З пам'ятки Круглова³⁸⁹ від 1 серпня 1946 року випливає, що крім частини угорських військовополонених, які направлялися додому, близько 200000 чоловік цієї національності знаходились в таборах МВС, госпіталах та в робочих батальйонах. Серед працездатних 34100 чоловік працювали у вугільній промисловості, 36100 – на будівництві в населених пунктах та на промислових об'єктах, 58800 – на виробництві міністерства промисловості і в лісгосподарствах, 6800 чоловік – на підприємствах кольорової металургії.

Близько 41300 чоловік були задіяні на відновленні залізниць і будівництві, а 41233 чоловіки були зайняті на інших роботах. В іншій пам'ятці Круглова від 6 березня 1947 року³⁹⁰ йдеться про 20189 інтернованих угорських громадян, які знаходились в робочих батальйонах в різних районах Радянського Союзу. Серед них етнічні угорці, які стали громадянами Румунії (7179), Чехословаччини (3287), Югославії (1438), Німеччини (465) та інших країн. Серед них і 129 осіб із Закарпаття. Серед не угорської національності, але громадян Угорщини, – 4508 німців, 110 євреїв, 39 румунів, 14 чехів і словаків.

За різними і часом суперечливими даними НКВС, проблема виникає в тому, що вони не дають повної картини і стосуються певного періоду часу та стану, в багатьох місцях свідомо змішувались дані військовополонених й цивільних інтернованих, а серед даних, що стосуються відокремлених від Угорщини територій, спостерігається звична плутанина – колишніх громадян Угорщини приписують до інших країн.

Крім усього іншого, у відомості ГУПВІ від 8 квітня 1946 року³⁹¹ з усіх угорських військовополонених (232 879 чоловік) в робочих батальйонах МВС – 1768 чоловік, від 9 січня 1947 року³⁹² в робочих батальйонах МВС згадується 937 чоловік. Від 6 березня 1947 року³⁹³ названо 20189 «інтернованих угорських громадян»; від 1 квітня 1947 року³⁹⁴ – 12783 цивільних особи (які були видалені з реєстру військовополонених і включені до реєстру інтернованих).

На кількох сторінках нові записи: *«Інтерновані: надійшло – 32 915 осіб, з них відійшли у період з січня 1945 року по 1 квітня 1947 року – 13 622 особи. Серед них: а) відпущені додому – 8593 чоловіки, б) померло – 4766 осіб, в) відійшли іншим способом (втеча, арештований і т.д.) – 263 особи»*.

³⁸⁹ Див: пам'ятка генерал-полковника Круглова. Папка №88. Пам'ятка Міністра внутрішніх справ Круглова Голові Ради Міністрів В.М. Молотову про угорських військовополонених, які знаходяться в таборах МВС, спеціальних госпіталах та робочих батальйонах Міністерства збройних сил станом на 1 серпня 1946 року. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор.) с. 355- 356.р.

³⁹⁰ Див: пам'ятку генерал-полковника Круглова. Папка №92. Пам'ятка міністра внутрішніх справ Н. Круглова заст. міністра зовнішніх справ Я. Вишинському про чисельність угорських військовополонених, які знаходяться в таборах МВС, спеціальних госпіталах та робочих батальйонах. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор) с. 364- 365.

³⁹¹ Див: відомість начальника ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенанта Кривенка в папці № 86. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор) с. 352..

³⁹² Див: відомість начальника ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенанта Кривенка в папці № 90. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор) с. 357.

³⁹³ Див: пам'ятку міністра внутрішніх справ С. Круглова в папці №92 В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор.) с. 364.

³⁹⁴ Див: відомість генерал-лейтенанта Філіппова, начальника ГУПВІ МВС СРСР, папка № 93. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор.) с. 366.

Ще один яскравий приклад – відомість, де без будь-яких роз'яснень: «*прийнято з контингенту німецької армії*» 1270 «*українців Закарпаття*»³⁹⁵ як військово-полонених.

Заслугує на увагу відомість начальника ГУПВІ НКВС СРСР³⁹⁶, за якою станом на 1 квітня 1947 року інтерновано 19 293 чоловік, з яких 11822 чоловіки, 471 жінка. На території РФ знаходилось 7 3854 (чоловіків – 2212, жінок – 1642), з них більшість працювали в Ростовській області (2225), в Башкирії (528), Грозненській області (291), Московській області (242), Свердловській області (178). В Грузії зареєстровано 1452 (чоловіки/жінки 1188/264).

В Східній Україні, переважно в таборах-шахтах, працювали 13983 чоловіки.

Таблиця.

Розподіл інтернованих по областях України ³⁹⁷
(станом на 1 квітня 1947 року)

Область	Всього	Чоловіків	Жінок
Ворошиловградська	4 909	3 121	1 788
Дніпропетровська	920	546	374
Запорізька	96	93	3
Сталінська	7 995	4 596	3 399
Харківська	63	62	1
Всього:	13 983	8 418	5 565

Під час збору даних виявлено, наприклад, що розміщення 25 робочих батальйонів, організованих на Уралі територіально і чисельно наступне: в Свердловській області – 4, в Челябінській області – 6, Пермській області – 4, Оренбурзькій області – 3, Башкортостані – 2, Курганській області – 1³⁹⁸.

У таборах Уральського регіону для захисту від холоду в'язнів розмістили в повністю або наполовину вкопаних в землю бараках у формі корита (довжиною 80 м, завширшки 8 м на 300 осіб з дощатими нарами), які будували самі в'язні. Охорона і табірна комендатура також були розміщені у вкопаних в землю будівлях. Для великих мас ув'язнених (1000 – 1500 чоловіків) бараки будувалися з цегли. Чоловіки і жінки розміщувались окремо. Крім розбудованих таборів, використовувались інші, переобладнані під табори, будівлі (монастирі, собори, заводські цехи, склади, сараї і т.п.).

³⁹⁵ Див: відомість генерал-лейтенанта Петрова, заст. начальника ГУПВІ МВС СРСР. В. Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор.) с. 347.

³⁹⁶ Див: відомість генерал-лейтенанта Філіппова, начальника ГУПВІ МВС СРСР, папка № 93. В: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор) «Зведення про угорських військовополонених 1 інтернованих станом на 1 квітня 1947 р.». Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор) с. 369-370.

³⁹⁷ Там же: Угорські військовополонені в Радянському Союзі (угор) с. 369.

³⁹⁸ Див. детально відповідну частину Уральської енциклопедії: <http://www.ural.ru/spec/encyclopedia-9-809.html> (2012)

На території табору було кілька інших господарських будівель: адміністративна, лазарет, склад, морг, пекарня, їдальня, банний флігель, будівля для дезінфекції, вбиральні, карцер та ін.

В робочих таборах ОРБ і РБ не застосовувалися правила, типові для таборів ГУПВІ, тут охорона була менш сувора, а найголовніше: в робочих батальйонах був значно нижчий рівень смертності тому, що тут були незрівнянно кращі умови роботи. Втім, аналізуючи список втрат в робочих батальйонах, смертність і тут була досить високою.

За даними за 1949 рік, в Сталінській (Донецькій) області поховано 2472 інтернованих, в Макіївці 117, в Новому Донбасі 313, в Сніжанському районі 315, Мічуринську 136 знайшли вічний спокій угорські шахтарські раби. У Ворошиловградській (Луганській) області в аваріях на шахтах загинуло 1872 цивільні особи. Велика частина їх похована на кладовищах навколо ОРБ і РБ в Кадіївці (118), Криворіжжі (259), Лисичанську (201), Криштальному (105), Красному Лучі (166), Голубівці (201), Алмазній (421), Лозова-Павлівці (169).

10.3. Табори ГУЛАГу

Період радянських репресій я ретельно вивчав як член Закарпатської обласної реабілітаційної комісії, і на цей період мною опубліковано декілька робіт, а також виконано ряд досліджень за матеріалами українських і російських істориків. Тому тема таборів ГУЛАГу стосується тільки переслідування закарпатських угорців в 1944 – 1955 роках.

Перші удари від радянського тоталітарного режиму закарпатці отримали в 1938 – 1941 роках, у період угорської окупації Закарпаття, коли близько 10 тисяч молодих людей різних національностей під впливом радянської пропаганди втекли в Радянський Союз³⁹⁹. Втім, вони глибоко розчарувалися, бо їх не зустрічали з розпростертими обіймами, а звинуватили в порушенні кордону і шпигунстві, а Особлива нарада НКВС засуджувала їх до позбавлення волі на три-, п'яти-, десятирічні строки у виправно-трудових таборах системи ГУЛАГ НКВС СРСР на Уралі і в Сибіру.

Після окупації Закарпаття в листопаді 1944 року радянський військовий трибунал, а з січня 1945 року – Спеціальний Суд Закарпатської України та інші судові органи в 1944 – 1953 роках в період радянзації краю засудили сотні затриманих громадян⁴⁰⁰.

У переважній більшості, за статтею 58 радянського Кримінального кодексу (в УРСР – ст. 54)⁴⁰¹ будь-кого можна було засудити на 5 – 10, 20 – 25 років і на-

³⁹⁹ О.ДОВГАНІЧ (1997): *Вони втікали в Радянський Союз. Їх подальша доля*. В: Книга пам'яті. України, ц.п.с. 38-39.

⁴⁰⁰ Див: Д.Дупко (редактор і упорядник), 1993: «Настали хмури дні...» ц.п.

⁴⁰¹ Див: Детальний опис пунктів сумнозвісної статті 58 Кримінального кодексу РРСФР та статті 54 Кримінального кодексу УРСР, що з нею співпадає, з джерел, як зазначено нижче:

1/а. однозначно пряма зрада; 1/б. зрада, ослаблення комуністичного режиму; 2 збройне повстання проти режиму; 3. підтримка противника; 4. підтримка противника агітацією; 5. сприяння нападу на Радянський Союз; 6. шпигунство; 7. нанесення шкоди на промисловості, в торгівлі, на транспорті та в фінансах; 8. здійснення терористичних актів; 9. диверсія (руйнування); 10. антирадянська пропаганда; 11. антирадянська групова агітація, пропаганда; 12. недонесення політичного злочину; 13. служба при царському режимі; 14. саботаж, економічна контрреволюція. В: Д. Дупко (редактор і укладач.), 1993: «Настали хмури дні...» с. 13-32.

віль до смертної кари. Саме цим можна було постійно забезпечувати рабський труд в таборах ГУЛАГу⁴⁰². За цією статтею кілька сот закарпатців угорської, русинської/української, німецької та інших національностей, священиків різних конфесій померли в таборах або ж були страчені. Закарпатці знаходились в неволі, переважно, в глибині РРФСР у виправно-трудовах таборах Сибіру, в тому числі в Пермі, Воркуті, Салехарді, Єкатеринбурзі, Челябінську, Уфі, Норильську, Омську, Караганді, Ново-сибірську, Красноярську, Тайшеті, Іркутську, Свободному, Комсомольську-на-Амурі, Хабаровську, Владивостоці, Якутську, Магадані й в інших зонах.

З трагічних подій в таборах ГУЛАГу слід згадати два випадки повстання в'язнів, серед організаторів і жертв яких були й угорці. Одне з них вибухнуло на території Казахської РСР, воно охопило табори в Кенгірі, Руднику, Жезди і особливо в Джезказгані. Повстання, яке спалахнуло в травні 1954 року і тривало 40 днів, було подавлено танками, в результаті чого було близько 500 вбитих, в тому числі колишній греко-католицький парох із с. Тур'я Ремета Віктор Дулішкович, якого поранило в живіт. В системі таборів ГУЛАГу це було перше великомасштабне повстання за участю більше 5200 в'язнів⁴⁰³.

Друге повстання сталося на шахтах Воркути Ненецького автономного округу, де десятки тисяч в'язнів були на примусових роботах. Через суворі табірні умови воно спалахнуло першого серпня 1953 року, одним з головних його організаторів був лейтенант Ференц Априлі⁴⁰⁴. Іштван Григорович, греко-католицький парох з Щербовця, якого було засуджено на 25 років, в своєму листі описує події так: «...Усі табори застрайкували, цілий тиждень в'язні не виходили на роботу. Інші табори припинили страйк і повернулися до роботи через тиждень, проте наш табір № 10 стояв вперто. Але восьмий день закінчився трагічно, тому що нас оточили армією і відкрили вогонь – в результаті 60 загинулих, 200 поранених – і табір припинив При цьому був убитий ченець Янош Чейпеш, закарпатський греко-католицький священик. Кров змивали пожежними шлангами, мертвих забрали. В госпіталі три дні і ночі оперували поранених, виймаючи з їх тіл кулі. Після цього тих, хто залишився живим, розсіяли по інших таборах. Я зламав ногу, і коли одужав, був переведений в 7-й і потім 14-й табір, звідки потім мене звільнили»⁴⁰⁵.

Парох др. Елемер Ортутай, професор богослов'я, також потрапив у Воркуту разом з кількома греко- і римо-католицькими священиками. В своїх мемуарах він згадує своїх олтарних братів Йожефа Галамбоша, Лайоша Гудру, Міклоша Бобіту, Яноша Ороса, Іштвана Петенка, Дюлу Желтвая, Яноша Скибу. Далі пише: «італійський єзуїтський ченець П. Леоні, два литовські священики й один з Галичини, отець Данило, адвокат д-р Янош Гозої, циганський прімаш Шута (або Шата) з Дебрецена, молодий січовик Василь Біляк з Горінчова та Шандор Берец, лютеранський священник, вижили... Наш циганський товариш залишився там, а ми всі повернулися додому»⁴⁰⁶.

⁴⁰² З 1949 року в тисячах таборів, 425 поселеннях, 2000 спеціальних комендатурах 53 управліннях «архіпелагу» ГУЛАГ кількість ув'язнених збільшилася до 2356685 чоловік. Навіть після амністії, пов'язаної зі смертю Сталіна, і навіть ще в 1956 році число політичних в'язнів досягало одного мільйона. За офіційними даними в 1932 – 1956 роках в таборах ГУЛАГу загинули 1606742 чоловіки.

⁴⁰³ ІШТВАН БЕНДАС – ДАНИІЛ БЕНДАС: Вистояти і свідчити. Постраждали за віру священики Мукачівської греко-католицької єпархії. (угор) Галерея-Екритур, Ужгород-Будапешт, 1994, с. 31-32.

⁴⁰⁴ ЯНОШ РОЖАШ: Енциклопедія ГУЛАГу, с. 15.

⁴⁰⁵ ІШТВАН БЕНДАС – ДАНИІЛ БЕНДАС: Вистояти і свідчити. ц.л. 41.

⁴⁰⁶ ДР. ЕЛЕМЕР ОРТУТАЙ «...І завтра встане сонце». Спогади. Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 1993. с.43-44.

В Закарпатті були оголошені «ворогами» радянського народу і засуджені з конфіскацією майна та поразкою в правах 129 греко-католицьких, понад 20 протестантських і римо-католицьких священників, з них на 25 років ув'язнення – до 115 чол. За словами очевидців, в таборах колишні атеїсти теж забажали «втішання у вірі і релігії». Про страждання закарпатців на просторах ГУЛАГу особливо повно написав греко-католицький парох з Великої Копані Іштван Бендас⁴⁰⁷.

В таборах ГУЛАГу тримали також політично засуджених жінок і дівчат з Угорщини і Закарпаття. Засуджена Ержебет Мандрик⁴⁰⁸, 14-річна проста селянська дівчина з Вишкова (російський офіцер намагався її згвалтувати, а її батько забив офіцера до смерті, а сам втік, через що МДБ засудив дівчину на 25 років), Мейсарош Шандорне⁴⁰⁹, педагог з Ужгорода, та інші в окремих книгах поділилися спогадами про боротьбу за виживання в таборах.

Серед жіночих таборів виділялись *табори для жінок – зрадників батьківщини*. Один з них (російською мовою ОЛЖИР, Особый лагерь для жен изменников родины) був створений біля Актюбінська в Казахстані. Одон Баркасі, який відвідав у травні 2014 року Казахстан, розповідав, що в Актюбінському ОЛЖИРі створено меморіальний музей, де в списку ув'язнених, що зберігається, він знайшов прізвища угорських жінок: Іро Марія Степанівна, Келен-Фрід Йоланта Людвігівна, Кун Тереза Альбертівна, Мадяр Єлизавета Карлівна, Маєргофер Маргарита Марцелівна, Пепер Ірина Йосипівна, Рейк Магда Йосипівна. Моє припущення про те, що крім жінок російських «зрадників» сюди привозили й політично засуджених жінок зі Східної Європи, було підтверджено.

З Мукачівської греко-католицької єпархії багато священників, які не зрадили вірі і постраждали за це, пройшли через уральські табори ГУЛАГу. Василь Похіл, парох з Великого Бичкова, працював на примусових роботах на будівництві електростанції на річці Кама в Овряті біля Пермі. Згодом, до звільнення, на лісоповалі під Єктеринбургом. В таборах ГУЛАГу в сусідній Комі АРСР, на березі річки Лемва біля заснованого в 1918 році міста Азбест (інша назва Акалія), в таборах ГУЛАГу в Інті і Воркуті знаходились в'язні Бобик Михайло-Мефодій (Негровець), Михайло Деметер (Плоске), Дюла Іванов (Веряця), Янош Лелекач (Люта), Дьердь Матеча (Шаланки), Янош Сокол (Бобовище), Петер Васько (Лохово). Ці в'язні працювали у вугільних і мідних шахтах, на лісоповалі, будівництві і повернулися додому інвалідами.

Серед греко-католицьких парохів у виправному трудовому таборі в Азбесті померли Єне Петрик (Ляхівці), Микола Русинко (Хуст), Тівадар Когутич (Ужгород). Серед мучеників значиться ім'я Єне Ортутая (Ужгород), пароха Ужгородської Цегольнянської церкви, члена угорського парламенту. З 129 невинно постраждалих греко-католицьких священників 30 загинули в таборах. Ті, що залишилися в живих, за загальною амністією в Радянському Союзі в 1955 – 1956 роках були звільнені, хоча деяких них, як Олександр Хіра (Вільхівці, 1897 р.н. – Караганда, 1983), висвячений єпископ, довічно тримали у вигнанні⁴¹⁰. У 1945 році в Закарпатті серед 48 священників латинського обряду 18 осіб було ізольовано до таборів на приму-

⁴⁰⁷ ІШТВАН БЕНДАС: *П'ять років за колючим дротом: закарпатський священник в таборах ГУЛАГу*. Оболігет, Лампаш, 2000.

⁴⁰⁸ ЕРЖЕБЕТ МАНДРИК: *В тенетах аду*. Вишківська селянка в сталінських таборах. Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 1994.

⁴⁰⁹ ШАНДОРЕ МЕСАРОШ: *Вкрадені роки в ГУЛАГу*. Спогади. Інтермікс, Ужгород-Будапешт, 2000.

⁴¹⁰ ЙОЖЕФ БОТЛІК: *Греко-католицькі мученики в Карпатському басейні 1914 – 1976*. Будапешт, 2010. с.50-101.

сову працю. Їх головний пастор Ференц Пастор (Ужгород, 14.I.1880 р.н. – Тайшет 15.X.1951), архідиякон з Берегова, вікарій єпископа Закарпаття, помер в Сибіру⁴¹¹. За дослідженням Аніти Сендреї, кінцевим місцем його спочинку було визначено табір № 20 поблизу Тайшета⁴¹². Не повернувся додому і Шандор Гоклик (Берегово, 19.XII.1893 р.н. – 1950 р.), рукоположений в 1916 році, який був парафіяльним священиком сіл Вилока і Ратівців.

З 20 закарпатських реформатської пасторів, що потрапили в сибірські трудові табори в 1952 році, троє не повернулися додому: Шандор Балог з Есеня (1891 р.н. – 1948, Свердловська область, Керчень), Імре Норончик з с. Бене (Чаллокезараньош, 1904 р.н. – Іркутськ, 1947) і Єне Сутор (Szutor)⁴¹³ з Берегова (Керче, 18.III. 1890 р.н. – Львів, або Іркутськ, 1951 р.?)⁴¹⁴. Четвертий мученик, Ендре Гече⁴¹⁵ (1907 – 1959), заарештований в 1958 році і поміщений у в'язницю в Ужгороді, був забитий до смерті під час допиту. Серед в'язнів-священників – поет і художник Пал Форгон⁴¹⁶ з Вишкова і Лайош Гулачі⁴¹⁷ з Мукачева – протестантські священики опублікували мемуари про страждання своїх побратимів в таборах. Про Йожефа Зімані, який в нелюдських умовах трудився в Дудинці і Норильську, Арпад Харгіта написав книгу за нотатками пастора⁴¹⁸.

За однастайною думкою дослідників ГУЛАГу, табори в Мордовії, на Колимі, Воркуті і Казахстані належали до найбільш горезвісних. Розбудована політичними в'язнями система таборів в Мордовії була переповнена⁴¹⁹. На Потьму і Дубровлаг,

⁴¹¹ МАРІАННА РІШКО: *Францісканці в Виноградіві*. П'ятсот років в часі і просторі. Уй ембер, Будапешт, 2007, с. 109-110.

⁴¹² АНИТА СЕНДРЕЙ: *До історії римсько-католицької церкви в Берегові (1938 – 1963)*, с. 31-35., [http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Szendrey%20Anita%20-%20Adal%C3%A9kok%20a%20beregsz%C3%A1rszi%20r%C3%B3mai%20katolikus%20egyh%C3%A1z%20t%C3%B3rt%C3%A9net%C3%A9hez%20\(1938-1963\).pdf](http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Szendrey%20Anita%20-%20Adal%C3%A9kok%20a%20beregsz%C3%A1rszi%20r%C3%B3mai%20katolikus%20egyh%C3%A1z%20t%C3%B3rt%C3%A9net%C3%A9hez%20(1938-1963).pdf) (2012)

⁴¹³ ДОЖА: Хто відновив згорілу церкву. (угор) В: Карпатолой, 9 січня 2009р.

⁴¹⁴ ШАНДОР БАЛОГ: Гонимі долею. Ужгород, вид-во Галерія, 1992.

⁴¹⁵ Він був хорошим пастором. Спогади. В пам'ять закарпатського мученика преподобного Ендре Гече. Склала: Еркебет Гортваї. Вид-во Інтермікс, 2003.

⁴¹⁶ Пал Форгон: Я був там, де найкрасивіші квіти квітують. Закарпатський Угорський протестантський пастор в ГУЛАГу. Будапешт, Кальвін, 1992, там же: Від Абеля до Антипа. Інтерпретація Біблії у віршах. Труни, похорони, могили в світі Біблії. Вид-во Інтермікс, 1994 Пал Форгон (Серне, 7.I.1913. - Ніредьгаза, 2004). З 12 січня 1978 упродовж 16 років – єпископ Закарпатського округу протестантської церкви.

⁴¹⁷ ЛАЙОШ ГУЛАЧІ: *З глибини до висот*. Свідчення про минуле. Берегово. 2009. <http://mek.niif.hu/03500/03531/html/index.htm>

⁴¹⁸ АРПАД ГАРГІТА: *З твоїм вогняним стовпом поміж льодяних гір*. Життєвий шлях Йожефа Зімані. Фонд Фундаментум, Будапешт, 1995.

⁴¹⁹ В Явасі в Мордовії (табір №7) страждали в неволі багато закарпатської молоді. Вони саме були тими, котрі, реагуючи на угорську революцію 1956 року, організували підпільні організації, розповсюджували антирадянські листівки та розклеювали плакати. З ужгородської підпільної організації сюди потрапили Шандор Беняк, Вінце Орловські, Янош Кулчар, Тібор Янош, з виноградівської Йожеф Ілеш (Дяково), Янош Варга (Чорнотисів), Золтан Ковач (Виноградів), Іштван Дудаш (Виноградів), з косинської Шандор Сечі (Мезевкосонь), Іштван Ормош (Мезевкосонь), далі окремі месники, ужгородці Володимир Маргітич та Єне Мельник, мукачівець Янош Дорі. Як радянський солдат угорського походження, відмовилися воювати проти своїх угорських братів мукачівець Матяш Лукач та Йожеф Бучелла з Фанчікова. Лукач перебував у неволі 4 роки, а останній 35. Під час облоги Будапешта Йожеф Бучелла приєднався до повстанців, так що радянський військовий трибунал засудив його до смертної кари. Неймовірно, але він вижив після виконання вироку: кулю, яка застрягла в кістці черепа, видалили, після одужання його засудили повторно. Побував він і в Мордовії, в таборі № 7, а згодом на довільному засланні в Сибіру. Після того, як на рубежі тисячоліття він повернувся додому, в своїх спогадах пише: «Комуністи вкрали п'ятдесят років мого життя, тому що я був угорцем, і не хотів братися за зброю в 1956 році проти свого роду».

групу таборів в південно-західній частині автономної республіки Мордовія, звернули увагу навіть французькі дослідники. Два паризькі історики Жоель Котек і П'єр Рігуло для своєї книги⁴²⁰ використали девіз, який може бути притаманний всій радянській системі таборів: «*Табори придумали для того, щоб знищувати людей*».

Група таборів Карлагу поблизу Караганди в Казахстані відома як одне з найбільших місць радянської ізоляції. Серед в'язнів таборів Джезказган-Рудник та Джезказган-Кенгір було багато угорців. Найвідоміший серед них, засуджений за антирадянську діяльність на 15 років (з яких 10 відсидів), Пал Бородлої⁴²¹ (Секешфехервар, 1920 р.н.), який був шкільним вчителем і повернувся додому 26 листопада 1953. Про свою табірну долю він написав автобіографічний роман, в якому також згадує і закарпатця Лайоша Гулачі, протестантського пастора, свідків Єгови коваля Пала Тафі і Ференца Ковача. Доля останніх двох ув'язнених невідома. В епілозі до своєї книги пише:

«Кілька ув'язнених, які добрались додому, своє виживання приписують надзвичайній витривалості організму, трохи – сліпій удачі, але найбільше долі, яка управляє нашим життям. Nemo sua contentur – ніхто не може уникнути своєї долі. Стара мудрість діє і сьогодні. Потреба в охоронних руках долі була дуже велика. Тому, що нас, засуджених, крім неї, нічого не захищало. Ми повністю залежали від свавілля тиранічної влади. Якщо назвати поіменно тяготи табірнього життя, які ми відчували безпосередньо на «власній шкірі», то слід згадати таке: як фізичний біль – це голод і холод, як душевний біль – відчай. (...) Після смерті Сталіна нас направили до більш просторого табору під назвою Угорщина. Цей табір припинив своє існування в 1990 році»⁴²².

До інших таборів ГУЛАГу можна віднести також місця примусової праці без озброєної охорони, куди керівництво країни і партія також мобілізували дешеву робочу силу. Наприклад, виселені «депортовані» із Закарпаття німецькі сім'ї за «*принципом колективного покарання*», які знаходились під постійним наглядом з боку НКВС, переселили в Сибір, в Тюменську область для роботи на лісопозаводах. Такі ж поселення були в Казахстані, в центральній і далекосхідній частинах РРФСР.

Поряд з цим, тисячі «призовників» 1927 – 1932 років народження німецької, угорської, русинської, української, румунської та інших національностей Закарпаття були зайняті в гірничодобувній промисловості та металургії Донбасу.

⁴²⁰ ЖОЕЛЬ КОТЕК – П'ЄР РІГУЛО: *Століття таборів*. Видавництво Нодьвілар, 2005. Див. також: http://frankaegom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_11/taborok_evszazada/a_taborok_evszazada.htm (2012)

⁴²¹ Пал Бородлої: *Я, 835-й*. Автобіографічний роман. Друкарня ТОВ ФСП Літератор, Будапешт, 1993.

⁴²² Пал Бородлої: *Я, 835-й*, ц.л. с. 211-212.

В ОЧІКУВАННІ ПОВЕРНЕННЯ. ШЛЯХ ДОДОМУ

1. Заяви, клопотання, листи про повернення інтернованих закарпатських угорців та німців з радянських таборів

На конференції пам'яті, яка відбулася в Берегові 18 листопада 1989 року, у своїх виступах берегівські архівісти Дьердь Чотарі⁴²³ і Йозеф Борат⁴²⁴ розповіли, що впродовж 1945 року були складені офіційні відомості про місцезнаходження чоловіків – жителів сіл, інтернованих радянськими органами у 1944 році. Крім того, населення цих сіл «бомбардувало» різними клопотаннями окружне і обласне керівництво про необхідність звільнення людей, тому що в селах, громадах, сім'ях гостро бракувало чоловічої робочої сили.

Архівіст з Ніредьгази др. Жігмонд Дьормоті⁴²⁵ в своїй доповіді проаналізував документи про депортації угорських громадян з «обрізаної» області Берег та Ніредьгаза й задунайського регіону, які були знайдені в архівах області Саболч-Сотмар-Берег й опубліковані в «Саболч-Сотмарських відомостях» (*Szabolcs-Szatmári Szemle*).

Ним вивчені також відповіді на листи голови тимчасового ревізійного комітету в Дебрецені, в яких Надзвичайний і Повноважний посол Пушкін повідомляв, що уряд Радянського Союзу не має наміру затримувати вивезених в табори осіб, які з часом усі повернуться додому до своїх сімей.

Д-р Дьормоті також згадував жінок, котрі звертались з листами до Народної Ради Закарпаття про повернення своїх чоловіків, та закарпатських комуністів, які відігравали роль посередників, шантажуючи їх тим, що саме вони обіцяли заступитися за їхніх чоловіків, «... якщо вони вступають в Берегові в комуністичну партію. Родичі намагалися дещо вирішити в цьому питанні, надсилаючи свої листи в Ужгород до Народної Ради Карпатської України».

Д-р Арпад Фозекош⁴²⁶, архівіст з Ніредьгази, процитував лист заступника префекта Ендре Томпа від 23 червня 1945 року, який ним був направлений міністру соціального забезпечення: «На початку листопада минулого року частини Червоної Армії, яка наступала по території Угорщини, з невідомих причин і мети вивезли багатьох угорських громадян з нашої підзаконної території. З міста Ніредьгаза біля двох тисяч людей зазнали цієї долі. Хочу зазначити, що при ви-

⁴²³ Доповідь Дьердя Чотарі (1989). В: ДУПКО (редактор й укладач). Єдина наша вина, що ми були угорцями, ц. л. с. 203-206.

⁴²⁴ Доповідь ЙОЖЕФА БОРАТА, ц. л. с. 207-209.

⁴²⁵ Доповідь д-р ЖІГМОНДА ДЬОРМОТІ, ц. л. с. 210-211.

⁴²⁶ Доповідь д-р АРПАДА ФОЗЕКОША, ц. л. с. 225.

везенні не було застосовано жодних політичних чи інших мотивів. Ми втратили навіть багатьох громадян лівих політичних переконань якраз у період національного відродження».

2. Офіційні клопотання про повернення інтернованих осіб

У період з грудня 1944-го і упродовж 1945 року з'явилися перші такі офіційні клопотання на ім'я окружних (районних) народних комітетів, в яких було прохання відпустити вивезених у Сваляву лівацьки налаштованих угорців та комуністів⁴²⁷. Варто згадати клопотання народного комітету села Великі Береги, в якому перелічені «ліваки» й одночасно прохання про повернення вивезених в Свалявський та Самбірський табори комуністів, викладене в 6 пунктах:

1. Військові частини потребують людей для будівництва мостів поблизу села.

2. Їхні зусилля потрібні для відновлення зруйнованих фашистами будівель.

3. Потрібні люди для заготівлі деревини з розташованих поблизу села лісів.

4. Ми не можемо без них виконати наші військові зобов'язання, немає кому виготовляти запасні частини до підвод.

5. На території села є млин, який працює на п'ять сіл. В даний час в ньому немає хорошого мельника.

6. Прийде час, коли не вистачатиме рук для роботи на полях, восени ми не сіяли і тепер теж не зможемо. Це буде великий збиток як для держави, так і для нас.

Якщо наше клопотання приймуть, ми змогли б самі виконати всі перелічені завдання. Для виконання наших прохань підкреслимо, що від нас забрали багато людей, не звертаючи уваги, що ці люди були простими хліборобами і дроворубами. У нашому селі вже давно багато комуністів, яких також просимо повернути. Під час фашистського режиму вони були чесними і сумлінними громадянами села. Ні в чому не підтримували ворога і лише випадково потрапили в табори...»⁴²⁸.

Від імені дружин, матерів, родичів, які були у відчаї, секретар сільського комітету Вузлового пише в клопотанні до народного комітету Берегова:

«Заявляю, що населення, яке відноситься до районного комітету Батьове, постійно звертається з проханнями написати клопотання за людей, яких вивезли в трудові табори в листопаді 1944 року. Я звернувся до коменданта міста, який запросив їх до себе. Їх повідомили, що будь які клопотання писати заборонено, тому що тих, кого забрали, відпустять тільки в кінці війни. У зв'язку з цим, я не посмів писати будь-яке клопотання начальству трудових таборів. Сумним є факт, що з жінками, які є членами народного комітету, не можна розмовляти. Вони говорять, що усі нотаріуси району вже писали такі самі клопотання і, як наслідок, багато людей відпустили додому. Мене звинуватили в тому, що я

⁴²⁷ В колекції документів № 19 Закарпатського обласного державного архіву можна знайти документи з клопотаннями про повернення вивезених та реєстр цивільних осіб, які потрапили до трудових таборів.

⁴²⁸ ДЬЕРДЬ ЧОТАРІ: *Вигнання 1944 року в світлі матеріалів обласного державного архіву* (угор.). В: Річні кільця '90. Літературний, мистецький й суспільно-аналітичний випуск (угор.). Видавництво Карпати, Ужгород, 1991. с. 80.

не шкодую людей і не бажаю, щоб вони повернулися, а їх повернення залежить тільки від мене.

До районного комітету кожний день звертаються сотні жінок. Родичі вивезених, коли бачать, що я не хочу писати заяву, кричать і плачуть. Прошу якомога швидше вирішити це питання і повідомити мене про результат. Ми не можемо працювати, коли всі вони постійно тут і не бажають залишати контору навіть коли пояснюю їм, що не могу виконати їх прохання. Лютий 1945 року. Батьове».⁴²⁹

Можна згадати десятки листів подібного змісту, на які керівництво району та воєначальники, замість того, щоб заспокоїти людей, дають ухильні відповіді: «Народна Рада Карпатської України розгляне клопотання і передасть його». Або: «Цивільне населення, відправлене в табори, вже не відноситься до компетенції Народної Ради» і т.д.

9 травня 1945 року був оприлюднений наказ Сталіна Червоної Армії і Військово-морського флоту, в якому оголошено: «8 травня 1945 року в Берліні представники німецького командування підписали документ про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил». У зв'язку з цим 9 травня «в День Перемоги о 22 годині столиця нашої країни Москва від імені Батьківщини 30 залпами з 1000 гармат вітатиме героїчні війська Червоної Армії і кораблі Військово-морського флоту, які вибороли цю яскраву перемогу».

Скориставшись урочистим випадком і знаючи, що для відновлення потрібна робоча сила, голова Народної Ради Закарпатської України, секретар ЦК Компартії Закарпатської України Іван Туряниця звернувся з листом до Хрущова⁴³⁰, в якому просив сприяти у справі «звільнення закарпатських громадян». За розрахунком Народної Ради, до таборів для військовополонених з різних причин потрапило 60 тисяч закарпатських чоловіків. У своєму листі Туряниця посилався на те, що цих фізично сильних чоловіків угорська влада насильно мобілізувала до угорської армії і на примусові роботи, а політично ненадійних запроторила в концентраційні табори. У роки війни і в кінці всі вони потрапили в радянський полон, і багатьох з тих, хто залишався вдома, також відправили в табори. Їхнє звільнення він мотивував тим, що «Закарпаття назавжди з'єдналось з Радянською Україною, і цим увійшло у склад великого Радянського Союзу». З метою зміцнення радянської влади, від імені згаданих членів сімей, в черговий раз просив «Микиту Сергійовича підняти це питання перед вищим командуванням Червоної Армії СРСР, щоб звільнити кожного робочого громадянина Карпатської України і відправити на свою батьківщину».

За вказівкою Туряниці окружні (районні) комітети видали циркуляр для голів і секретарів підпорядкованих місцевих народних рад, у якому вимагалось скласти відомість про місцезнаходження чоловічого населення сіл⁴³¹. Представник окружної влади в Берегові направив наступний циркуляр до сільських народних рад сіл Запсонь, Попове, Галабор і т.д.:

⁴²⁹ ДЬЕРДЬ ЧОТАРІ: Вигнання 1944 року в світлі матеріалів обласного державного архіву. ц. л.

⁴³⁰ ДАЗО, - Ф. 4. - Оп. 1. спр. 82. арк. Див. також документ № 376 у випуску: Тернистий шлях до України, ц.л.с. 618-619.

⁴³¹ ДЬЕРДЬ ЧОТАРІ: Вигнання 1944 року в світлі матеріалів обласного державного архіву. ц.л.с. 79-81.

«Предмет: Список осіб, які знаходяться в таборах для військовополонених. Вимагаю упродовж 2-х днів надіслати кур'єром списки осіб, які знаходяться в таборах для військовополонених у 2-х примірниках до Березівської окружної ради народних комітетів. До списку додати наступні дані: місце і дата народження, компетенція і місцезнаходження табору, де перебуває особа. Берегово, 2 липня 1945 року».

В архіві можна знайти звіти про місцезнаходження чоловічого населення чи не з кожного села і на основі цього майже точно визначити число відсутніх військовозобов'язаних на період з 2 до 10 липня 1944 року. На жаль, точна адреса таборів не завжди була зазначена або відома. Що стосується останнього, прийнятим поясненням може бути те, що члени сімей ще й досі не знали, куди відвезли їхніх родичів. Як уже зазначалося, в більшості сіл представники компетентних органів склали списки №1 і №2. До списку № 1 увійшли ті, яких мобілізували до угорської армії для служби на фронті, а відомості про них були отримані з населених пунктів чи військових таборів. До списку № 2 потрапили ті, які опинилися у збірних таборах у Сваляві та Самборі. Обидва списки базуються на усній інформації родичів, тому точне розташування таборів, прив'язаних до певного прізвища в списку, в багатьох випадках взагалі було неможливо ідентифікувати. Попри усе, Туряниця і його оточення цими списками та інформацією в них, як достовірними доказами, намагалися переконати представників центральних радянських органів у тому, що чоловіки у віці 18 – 50 років не знаходяться у своїх населених пунктах, а утримуються в таборах для військовополонених.

Завдяки Хрущову, заявою Івана Туряниці займались вже 2 – 7 липня в союзній контрольній комісії. В результаті з'явилося так зване «Спецповідомлення» Берії⁴³² (№830 / б. 12 липня 1945 р.), направлене наркому закордонних справ СРСР Молотову у зв'язку з тим, що голова Народної Ради Закарпатської України Іван Туряниця в клопотанні просив звільнити українців і русинів Закарпаття з таборів для військовополонених 2-го і 3-го Українських фронтів. Від імені НКВС СРСР він повідомляв Молотова про те, що 10 липня 1945 року в прифронтових і внутрішніх таборах НКВС знаходяться 3787 в'язнів русинського походження, з них 1831 особа в прифронтових таборах і 1875 – в таборах внутрішніх районів, в госпіталях 81 особа; крім того, 2793 закарпатських українців, з яких 1564 особи перебували у прифронтових і 669 осіб в таборах внутрішніх районів, а також 560 в госпіталях.

Про долю закарпатських угорців, німців не повідомлялося, хоча Туряниця просив «звільнити усіх громадян-робочих». Серед звільнених в'язнів багато хто помер вдома від хвороб, придбаних в таборах.

Про долю закарпатських угорських чоловіків військовозобов'язаного віку вперше офіційно повідомив Ласло Шандор у 1946 році в угорському посольстві в Москві, про що дізнаємося з його мемуарів, коли він мав намір зустрітися з генеральними послом Дьюлою Сегфю у своїй справі по переселенню до Угорщини. Але посол якраз знаходився в Будапешті, тому його прийняв заступник Імре Горват, якому він розповів: *«яким шокуючим для населення Закарпаття було вивезення військовозобов'язаних угорських чоловіків всередину країни.*

⁴³² Документ № 391 (ТСУ/ 666.), джерело: ГАРФ, -Ф. 9401. -Оп. 2. Д. 103. Л. 259.

*Він відкрито заявив, що головним розчаруванням було те, що їх оголосили військовими злочинцями, хоча в щонайменшій мірі вони не винні у тому, що Угорщина вступила у війну проти Радянського Союзу».*⁴³³ Цілком ймовірно, що запис розмови з Ласло Шандором в посольстві дійшов до Будапешта.

3. Повернення з таборів

У телеграмі від 29 грудня 1945 року на адресу радянського уряду Матяш Ракоші звернув увагу на той факт, що військовополонені, які повернулися в Угорщину з Радянського Союзу, «ослаблені, з них 20 – 25 відсотків помирають в госпіталях та в таборах прийому ув'язнених».

У відповіді на лист Ракоші, складений генерал-полковником Кругловим для комісара закордонних справ Молотова, останній цинічно, нетактовно, але цілком щиро дав зрозуміти, що радянські керівники від Єрмілова до Молотова вважали військовополонених дармовою робочою силою, яких, незважаючи на міжнародні норми і військові традиції, можна було безжально використовувати. «...Було відправлено додому 174900 угорських військовополонених», відповів Молотов 3 січня 1946 року, серед яких безпосередньо з госпіталів – близько п'яти тисяч хворих і поранених. Крім того, додому з прифронтових таборів і таборів НКВС з глибинних районів країни відправлені хворі, поранені, інваліди та інші знесилені та непрацездатні, загалом 47965 осіб.

Про повернення додому першої групи інтернованих та військовополонених у вересні 1945 року серед місцевих друкованих видань угорською мовою вперше повідомила читачів газета *Munkás Újság* (Робітнича газета) як «найщасливішу новину», яка, крім місцевого угорського населення, чутливо торкалася постраждалого русинського і німецького/швабського населення: «Завдяки втручання Народної Ради Закарпатської України (...) всіх військовополонених, які служили в угорській армії, жителів Закарпатської України, відпускають додому»⁴³⁴.

Повернення таких ув'язнених було безперервним, але про це газета *Munkás Újság* вже не повідомляла, тому що 37-й і разом з цим її останній номер вийшов 4 грудня 1945 року. Ужгородські партійні ідеологи позбавили угорське населення краю такого лівацького угорського видання, «угорської дружньої редакції», яке мало стати рупором, посередником і розповсюджувачем у розгортанні місцевої культури рідною мовою⁴³⁵. Його місце зайняла газета *Kárpáti Igaz Szó* (Закарпатська правда), перекладена з українського видання закарпатської комуністичної партії, пояснюючи це тим, що «угорське населення більш детально зможе ознайомитись з проблемами будівництва соціалістичного суспільства і, отже, братиме активну участь у відновленні нашої країни»⁴³⁶.

⁴³³ Ласло Шандор: Я був громадянином трьох країн. Спогади півстоліття життя. 1909-1993 (угор.). Модач-Пазоніум, 2009. с.100.

⁴³⁴ В Ужгород прибула перша група військовополонених. В: *Munkás Újság* (Робітнича газета) (угор.) 6 вересня 1945 р.

⁴³⁵ Дьердь ДУПКО (1988): Перший «заспокоїливий» документ у житті місцевих угорців. (Ужгородська *Munkás Újság* (Робітнича газета) 1945). (угор.), в: *Évgyűrlék '88*, с. 85-90.

⁴³⁶ *Munkás Újság* (Робітнича газета) 4 грудня 1945 р.

Під час комуністичної диктатури за підозрюваними особами не припинялися стеження й арешти. У період між постановою від 18 грудня 1944 року і смертю Сталіна в 1953 році в Закарпатті вважався винним кожен, хто за часів Чехословацької республіки, Карпатської України й особливо при Угорському Королівстві та режиму Салаші в будь-якій формі належав до влади, церкви і т.п. До таборів були відправлені священники римо- і греко-католицької церков, протестантські священники, депутати парламентів, лідери дружньої до Угорщини русинської інтелігенції та ін. Хвилі арештів не припинялись і під час колективізації, сотні людей були позбавлені свого майна, багатьох заслали в Сибір.

Поки в таборах помирали тисячі «ворогів» народу, серед яких і закарпатські угорці, вдома будувався тріумфальним поступом «сталінський соціалізм», «ура-патріоти» вигукували тиради, бажаючи перекричати один одного, вихваляючи і поклоняючись великому Сталіну, найжорстокішому людоїду XX століття. Серед них був і Ласло Бако (Балла), в збірці віршів якого *«Zengj hangosabban!»* («Співай голосніше!») (1951) угорською мовою можемо прочитати й таке: *«Співаймо подяку від всього серця / великому Сталіну, / партії. / Нехай лунає все наше щастя в пісні, / відгомоном голосніше!»*

У виданні «В молитві до Бога ...» (1992), що містить листи і молитви у віршах, складених у 1944 – 1955 роках відомими й невідомими авторами, поширюваних з вуст в уста, навпаки, в *Табірних баладах*, замість осанни звучали прокляття на голову великого вождя: *«Йошка Сталін, ти дикий кат, / обертайся в своїй могилі, / прокляття хай б'є по твоїх ребрах / і ніколи не знай спокою. // Підступні твої слова, брехлива твоя мова, / багато людей ти обдурих, / постраждали від твого панування / й невинні угорці»*.

Останні групи інтернованих, депортованих і політичних в'язнів, засуджених на показових судах, змогли повернутись після смерті Сталіна за амністією у 1955 – 1956 роках. Ті, що залишилися в живих, були залякані, мусили мовчати про те, що з ними трапилося. Загартовані табірним життям, багато років поспіль вони не сміли розповідати про свої табірні враження. Окремі з них тримали в голові рядки, які склали у віршах в таборах. Карой Берта з Косина склав у 1944 році щоденник у віршах з 534 рядків: *«... щоб наші сини і дочки, їхні онуки змогли ознайомитися з багатьма повчальними скорботними табірними історіями, передавали їх від покоління до покоління...»*.

Про долю угорських військовополонених, цивільних інтернованих, особливо про вивезених на *«маленький робот»*, про їхнє повернення – за партійним дозволом зверху – газета *Kárpáti Igaz Szó* (Карпаті igaz szó) (угор.) не мала права писати. Лише через десять років після смерті Сталіна і падіння самої системи сталінізму, від якої постраждала й місцева угорська громада, після XX з'їзду, який розвінчав культ особи, ситуація почала дещо змінюватися на краще.

4. Угорські втрати в Карпатському басейні

За опублікованою досі спеціальною літературою угорською мовою та за збірником архівних документів російською мовою,⁴³⁷ після Другої світової війни близько 600 – 800 тисяч угорських військовополонених й інтернованих цивільних осіб

⁴³⁷ Венгерские военнопленные в СССР. ц. л.

були в'язнями радянських виправно-трудових таборів (за висновками деяких дослідників, кількість інтернованих цивільних осіб перевищувала 200000 осіб). З них тисячі ніколи не повернулися додому.

Проблематиці військовополонених присвячено багато літератури. Відомі угорські дослідники цієї теми Томаш Штарк⁴³⁸, Єва Марія Варга⁴³⁹, Золан Богнар⁴⁴⁰ дають різні дані про кількість депортованих в СРСР угорських військовополонених, про число тих, хто повернувся додому, загиблих в таборах і цивільних жертв. У таборах, що належали до системи створеного після закінчення Другої світової війни Управління у справах військовополонених й інтернованих (УПВІ), в'язні були зайняті на лісозаготівлі, в лісопильному виробництві, на будівельних майданчиках (будинки, залізничні дороги, шляхи, газо- і нафтопроводи, гідроелектростанції, теплові електростанції), в залізничних шахтах, в металургійному виробництві, на машинобудівних заводах, на видобуванні торфу і т.п. Багато з них померли через виснажливу працю, погане постачання, різні захворювання, обмороження, від безнадії і розпачу.

Товариство «Военные мемориалы»⁴⁴¹ в Росії володіє обробленими даними 66 тисяч військовополонених й інтернованих цивільних осіб, які були передані в Бюро у справах військових поховань при Міністерстві оборони⁴⁴², з яким вони співпрацюють. На думку директора Центрального архіву Воєнно-історичного інституту та музею д-ра Яноша Буша: *«історики оцінюють кількість зниклих безвісти та померлих військовополонених угорських солдатів та цивільних громадян на території колишнього Радянського Союзу у 200 – 300 тисяч чоловік. В отриманих російських реєстрах значиться всього 65170 осіб. З них 29168 були визначені на основі інформації, що міститься в угорському реєстрі. Пошукова база даних (переписана з кирилиці угорська версія) отримана з російського оригіналу і містить інформацію про угорців, які загинули в таборах для військовополонених в колишньому Радянському Союзі»*.⁴⁴³

З 2001 року в Бюро у справах військових поховань оброблені дані про померлих угорців у таборах для військовополонених в колишньому Радянському Союзі з 65170 карток, які вели офіцери НКВС (згодом співробітники КДБ) в таборах, переважно після 1944 року. В даний час, з використанням найсучасніших ІТ-засобів і методів аналізу, можна здійснювати пошук на сайті бази даних про військовополонених. В потрібне вікно необхідно ввести прізвище розшукуваної особи, ім'я, рік народження⁴⁴⁴.

⁴³⁸ ТОМАШ ШТАРК: Угорські в'язні в Радянському Союзі. ц. л. 2006.

⁴³⁹ ЄВА МАРИЯ ВАРГА: Угорські військовополонені та інтерновані в Радянському Союзі в світлі російських архівних джерел. (1941–1956). Будапешт, 2008., ц. л.

⁴⁴⁰ ЗОЛАН БОГНАР: Полонені угорці в Угорщині. 2010. ц. л.

⁴⁴¹ Повна назва: Асоціація міжнародного воєнно-меморіального співробітництва «Военные мемориалы», web-сайт: <http://www.voennie-memorialy.ru/> (2012).

⁴⁴² Див їх сайт: <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/index> (2012). Записи з російських архівів про угорських солдатів та цивільних осіб, померлих в таборах для військовополонених колишнього Радянського Союзу.

⁴⁴³ Д-р ЯНОШ БУШ: *Військовополонені в Радянському Союзі*. Реєстри II Світової війни Центрального архіву та Бюро у справах військових поховань - Воєнно-історичного інституту та музею. в: <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/page6> (2012).

⁴⁴⁴ Див: IQSYS – Військовополонені – База даних: <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/page6> (2012).

За даними товариства «Военные мемориалы», в 46 областях Росії встановлено 370 пам'ятних знаків в пам'ять про угорських військовополонених, було ексгумовано 28300 останків військовополонених й інтернованих цивільних і здійснене їхнє перепоховання. Із сайту Служби військового пошуку під керівництвом др. Яноша Говоші⁴⁴⁵ з залученням відповідних спеціалістів з 1 січня 2007 року проводяться безпосередні дослідження, пошуки, збір даних і їхня передача про осіб, які в результаті воєнних дій XX століття пропали безвісти та померли, серед них угорські солдати, цивільні особи та особи інших національностей, які мали відношення до Угорщини як воюючої сторони. Служба військового пошуку опублікувала також список таборів для військовополонених в Радянському Союзі⁴⁴⁶. У графі «Наша історія» описані цвинтарі військовополонених, відновлені в 1997 – 2003 роках на кошти угорських платників податків, і маршрути їхнього розшуку на території Російської Федерації.

За різними оцінками зазначених вище спеціалістів, до радянського полону та в трудові табори потрапило близько 700 тисяч військовополонених й інтернованих цивільних осіб – угорських громадян, з яких лише близько 400 тисяч осіб повернулися додому. В результаті інтернування в трудових таборах загинули, або їхня доля залишилася невідомою, близько 200 – 300 тисяч угорських громадян, з яких до 10 тисяч чоловік загинули в штрафних таборах. До таборів ГУЛАГу потрапили ті ув'язнені, яких засудили радянські військові трибунали частково за сприяння угорської влади, або без відома угорських судових органів, з подачі НКВС або СМЕРШу (*радянської контррозвідки СМЕРШ – «Смерть шпионам» – Д.Д.*), зі звинуваченням у скоєнні військових злочинів, часто безпідставно.

Поряд з цим, більшість з 500 тисяч угорських солдатів та інтернованих цивільних осіб потрапили до системи таборів для військовополонених та інтернованих створеного в 1939 році ГУПВІ (Головне управління військовополонених й інтернованих), згодом УПВІ (Управління у справах військовополонених і інтернованих, ОПВІ (Відділ у справах військовополонених та інтернованих при органах внутрішніх справ). Угорські в'язні були розкидані по 2000 таборах на окремих табірних ділянках і в трудових батальйонах, ротах.

Переважна більшість засуджених цивільних осіб і військовополонених повернулися додому в 1947 – 1955 роках: *«Хоча при відправці, на словах, їх реабілітували, вдома вони вважались судимими. Стан де-факто нібито був узаконений радянсько-угорською угодою, укладеною в 1958 році про правову допомогу. Після цього не судимим вважався тільки той, якого за окремою заявою Верховний суд Радянського Союзу виправдав. Зазвичай свідоцтва про реабілітацію надходили, але для 200 тисяч угорців, які померли в радянських таборах, виправдання було занадто запізнлим»*⁴⁴⁷.

⁴⁴⁵ <http://www.haboruskeresoszolgalat.hu/#id=&t=164&page=> (2012).

⁴⁴⁶ Джерело: Угорські військовополонені в Радянському Союзі, Москва, голов. ред. Єва Марія Варга ц. л.

⁴⁴⁷ Томаш Штарк: *Угорські жінки в ГУЛАГу (угор.)*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-03/ch04.html> (2012).

5. Перелік втрат та інші дані про закарпатців, вивезених в табори

Постанову 4-го Українського фронту № 0036 від 13 листопада 1944 року загони НКВС в Закарпатті повністю виконали і навіть перевиконали. Було заарештовано й інтерновано значно більше, ніж 22951 особа угорської і німецької національності, як зазначено в їхніх донесеннях. Це підтверджується в рапорті генерал-лейтенанта Проніна, начальника політвідділу 4-го Українського фронту, адресованого начальнику Головного Політуправління Червоної Армії (10 липня 1945), в якому повідомлялося про різні політичні аспекти радянізації Закарпаття, серед них про те, що органами безпеки армії «*близько 30 тисяч військовозобов'язаних угорців були «вилучені» й «ізолювані» в табори для військовополонених НКВС. За його висновком, після цієї операції велика частина місцевих угорців почала негативно ставитися до росіян та висловлювати своє невдоволення. Пізніше він переконався в цьому вже під час агітації проти Маніфесту.*

Іван Туряниця після того, як просив Хрущова посприяти справі звільнення вивезених в табори для військовополонених 60000 громадян Закарпаття, в липні 1945 року наказав переписати всіх осіб, які не знаходяться в населених пунктах. Керівники місцевих народних комітетів угорських населених пунктів зареєстрували 30194 прізвища, про яких частково було відомо, в яких таборах вони знаходяться, а про інших інформації не було. Висновки Томаша Штарка: «*Відомостей про точну кількість осіб, які загинули в системі таборів, немає. Третина з приблизно шістсот тисяч ув'язнених з території Угорщини в часи війни не повернулася на батьківщину. Якщо у такій же пропорції складають втрати вивезених в радянські табори жителів Закарпаття, то в радянських таборах померли від десяти до шістнадцяти тисяч угорців*»⁴⁴⁸.

Кількість закарпатських добровольців (українських/русинських, угорців, словаків та ін.), які воювали на боці советів і загинули, становить 7233 чоловіки.

Через відсутність детальної інформації повну кількість втрат не можна з'ясувати, але якщо порівняти дані перепису 1941 і 1946 років, то втрати угорців, порівняно з місцевими німцями, будуть більшими. У 1941 році, наприклад, кількість угорців Закарпаття складала 245286 осіб, а у 1946 році 134558 осіб, тобто зниження на 110728 осіб, що становить 45%. Кількість німців у 1941 році складала 13244 чол., а в 1946 році 2398 осіб, зниження на 10846 осіб, або на 81%. Більш значне зменшення населення було у випадку депортації нацистами євреїв: у 1941 році – 78272 особи, у 1946 році – 6998 осіб. Скорочення на 71 274 чоловіки, тобто на 91%.

У розділі «Книги пам'яті України. Закарпатська область» про загиблих у роки війни мешканців краю, крім померлих угорців і німців, нараховується всього 93091 особа єврейської, української, русинської і словацької національностей, серед яких в нацистських таборах померло 87305 осіб, в угорській армії – 3104 особи, в радянських таборах – 2069, у військових операціях – 386 та в інших випадках

⁴⁴⁸ ТОМАШ ШТАРК (2010): «По захист звернулись в Будапешт...» В: Закарпаття 1919 – 2009. Історія, політика, культура. (угор.) Голов. ред. ЧІЛЛА ФЕДИНЕЦЬ, МИКОЛА ВЕГЕШ. Аргументум. Інститут етнічних досліджень нацменшин, Будапешт, с.251.

227 осіб. Загалом, за відомими джерелами, на Закарпатті кількість жертв нацизму (29106) і сталінізму разом склала 119093 особи.

Загальна чисельність населення Закарпаття в 1941 році складала 868394 чол., а в 1946 році 710696 чол. Зниження чисельності за 5 років складає 157 698 осіб, або 18,2%. Якщо відминувати 119093 чоловік жертв Другої світової війни, залишок складатиме 38 605 осіб. *Імовірно, це кількість втікачів в інші країни, особи, які були репатрійовані чи безслідно зникли.*

Ондраш Ш. Бенедек⁴⁴⁹ вважає надмірною кількість угорського населення Закарпаття у 245000 чоловік в 1941 році, оскільки, на його думку, серед них було багато німців, євреїв та представників інших національностей, які добре розмовляли угорською мовою. За його розрахунками, на початку 1940-х років тут проживало всього 126000 етнічних угорців (в тому числі в доданих пізніше 12 населених пунктах Ужгородщини). Осіб, які займалися військовою справою (тут і далі йдеться тільки про угорське населення), було не більше 7000 чоловік, включаючи і допризовників молодіжної організації «Левенте». Серед вивезених 5000 чоловік не повернулися (*Тут посилання на опубліковані результати нашого опитування 1993 року*⁴⁵⁰ – Д. Д.). Число осіб, які покинули Закарпаття (керівники державних підприємств, чиновники, залізничники, вчителі, представники буржуазного середнього класу і т.д.) оцінювалось у 5000 чоловік. Вікові групи угорського населення, яких торкались «триденні роботи», складали 28 – 30 тисяч чоловік. За висновком О. Бенедека, можна говорити про щонайменше 25000 чоловік, вивезених в табори закарпатських угорців та німців.

Втім, він зазначив, що під час опитування 1993 року «... тільки дані, отримані в населених пунктах компактного проживання угорського населення та з міст і населених пунктів з угорською діаспорою не вивчені (...). Кількість безпосередньо вивезених хоча і менше 40000 (...), але психологічно сприймати все це було важко (...). Інші дані відносно угорського населення. За першим радянським переписом 1959 року серед угорськомовного населення було на 9000 чоловік менше чоловіків, ніж жінок. Таким чином, з чоловічої сторони втрати угорців були відчутні».

У 1941 році, за нашими розрахунками, угорське населення Закарпаття складало не 245286 осіб, а близько 193000, а в 1946 році 134558 осіб. Різниця між цими періодами даних складає 52286 осіб, враховуючи у цій кількості угорськомовних євреїв, німців, русинів і циганів. Спад за п'ять років складає 58442 особи (193000 мінус 134558), з яких 7000 осіб складають угорські жертви сталінізму. З решти 51142 осіб 25568 чоловік втікали від радянського фронту, частина з яких зникла безслідно. Число угорців, які змінили свою угорську національність, у 1944 – 1946 роках, ідентифікували себе так: 12000 чол. назвали себе русинами, 6000 – словаками, 4000 – циганами і 1000 чол. – євреями.

⁴⁴⁹ ОНДРАШ Ш. БЕНЕДЕК: *Вплив вивезення угорців в Закарпатті на демографічний стан*. Виступ на II Меморіальній конференції 26 листопада 1994 року в Берегові. Опубліковано: Закарпатський Огляд (угор.), 1995, № 1-2. с. 22-23.

⁴⁵⁰ Ю. ДУПКО (ред. й упорядник) (1993), *Книга пам'яті...*, ц.л. с. 172-176.

Таблиця 23

Людські втрати Закарпаття у Другій світовій війні, в тому числі під час його окупації (1939 – 1945) і в таборах для військовополонених в Радянському Союзі⁴⁵¹

№	Адміністративна одиниця	Всього втрат	В нацистських таборах, в гетто	В угорській армії	В радянських таборах для військово-полонених	Під час воєнних дій	Інше
1	Берегово	4 892	4 733	121	17	5	16
2	Берегівський округ	3 437	2 074	333	1 013	8	9
3	Чоп	373	280	3	2	88	-
4	Хуст	4 477	4 411	45	4	8	9
5	Хустський округ	5 626	5 335	239	31	21	-
6	Іршавський округ	4 527	4 279	213	19	11	5
7	Мукачево	11 064	10 884	119	7	27	27
8	Мукачівський округ	4 035	3 722	261	20	21	11
9	Великобerezнянський округ	2 603	2 459	124	4	3	13
10	Виноградівський округ	3 051	2 193	546	283	17	12
11	Воловський округ	5 969	5 817	132	4	2	14
12	Перечинський округ	1 940	1 783	138	3	15	1
13	Рахівський округ	6 195	6 109	38	1	35	12
14	Свалявський округ	5 198	4 922	212	6	18	40
15	Тячівський округ	12 985	12 521	228	198	21	17
16	Ужгородський округ	6 354	5 655	203	453	31	12
17	Ужгород	8 417	8 264	82	-	50	21
18	Воловецький округ	1 948	1 864	67	4	5	8
Всього:		93 091	87 305	3 104	2 069	386	227

Примітки до таблиці 23:

1. Серед зазначеного у колонці **«Всього втрат»** серед числа жертв у 93091 особу не вказані вивезені на «триденні роботи» угорські й німецькі мешканці краю, а також жертви сталінських показових процесів та загиблі в Червоній Армії й чехословацькому корпусі закарпатські угорці.

2. У колонці **«В нацистських таборах і гетто»** зазначена кількість знищених нацистами євреїв (87305 осіб), але є серед них українські / русинські комуністичні агенти і партизани. Спеціалісти вважають, що це не повний список, але складена українськими істориками одинадцятитомна збірка, яка містить список євреїв по населених пунктах, вважається піонерською роботою.

3. У колонці **«В угорській армії»** зазначені євреї, які загинули на фронті в робочих батальйонах

⁴⁵¹ Джерело: Книга скорботи, Україна, Закарпатська область. Том IX (додатковий). Іршавський район, Міжгірський район, Мукачівський район, Перечинський район, Рахівський район, Свалявський район, Тячівський район, Ужгородський район, Хустський район. Голова редколегії ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2011, с. 532.

угорської армії, солдати із закарпатських угорців і русинів (3104 чол.), які загинули у ході військових операцій Червоної Армії.

4. У колонці **«В радянських таборах для військовополонених»** фігурують в основному *«втікачі»* через угорсько-радянський кордон у 1939 – 1941 роках (2069 чол.). Усі вони були затримані радянськими прикордонниками і за вказівкою НКВС вважались порушниками кордону і навіть угорськими чи німецькими агентами, яких судили на строки від 3 до 5 років позбавлення волі у сибірських таборах ГУЛАГу, де вони знаходились в нелюдських умовах, багато з них померли від голоду, холоду та від різних хвороб. Більшість жертв – представники русинської/української, єврейської та угорської національностей, які через радянську пропаганду про краще життя перетнули кордон, а єврейська молодь попросила захисту через переслідування з боку нацистів, але замість свободи їх останнім домом були радянські табори смерті.

5. У колонці **«Під час воєнних дій»** вказані дані про тих мирних закарпатських громадян (386 чол.), які у роки Другої світової війни загинули під час різних військових операцій (наприклад, під час штурму Чопа), при бомбардуванні, від вибухів снарядів, мін і т.п., які померли від поранень.

6. У колонці **«Інше»** приведені дані про жертви (227), які діяли у підпіллі і яких після розкриття було страчено, інша група – це мирні громадяни, які були вбиті удома, біля населеного пункту через помсту.

Таблиця 24/А.

Зведення про інтернованих, арештованих, вивезених в табори для військовополонених, засуджених і страчених осіб упродовж 1944 – 1946 років.

№	Джерело даних	Угорців, німців
1.	Рапорт НКВС (17 грудня 1944 р.)	22 951
2.	Доповідна Туряниці (9 травня 1945р.)	60 000
3.	Доповідна Проніна (10 липня 1945р.)	30 000
4.	За списком родин т.зв. військовозобов'язаних чоловіків, місцевих органів влади і опитування, складеним відповідно до циркуляру Народної Ради щодо осіб, які не знаходяться за місцем проживання (1 – 7 липня 1945 р.)	30 194
5.	За розрахунками Ондраша Ш. Бенедека	25 000 – 28 000 – 30 000, з них померло 8 – 9 000
6.	За даними закарпатських дослідників ГУЛАГу	Менше 40 тисяч
7.	За даними дослідника Олександра Малеця (2004)	70 000 угорців потрапили в полон, з них 25000 інтернованих, 10000 було засуджено спеціальними судами
8.	За даними українського історика Романа Офіцинського	25 000
9.	За даними історика Томаша Штарка	30000 – 50000, з них кількість жертв 10000 – 16 000
10.	За власними розрахунками	25 – 29 тисяч, з них число жертв 8 – 9 тисяч

а / Основні причини масового інтернування і депортації угорців і німців:

- дискримінаційна політика радянських органів проти угорців і німців Закарпаття: угорці були на шляху радянських і чехословацьких територіальних домагань;
- загальний попит робочої сили на примусові роботи в СРСР;
- ослаблення угорського етносу шляхом залякування, заселення краю українцями і русинами;

- етнічні чистки, намагання представників радянської влади змінити угорський характер регіону;
- принцип колективного покарання угорців і німців за участь у війні проти СРСР;

- примусова явка на «відновлювальні роботи»;
- доноси антирадянських елементів, підозра у шпигунстві, приховуванні зброї, тероризмі та інші наклепи на осіб, яких вважали фашистами;

б / Кого звільняли від інтернування:

- хто добровільно ідентифікував себе як особа іншої (слов'янської) національності;

- хто визнав себе православним або греко-католиком;

- хто зі Свалявського збірного табору чи Самбірського пересильного табору при мінімальному знанні чеської чи словацької мови вступив до чехословацького корпусу;

- хто як угорець при мінімальному володінні слов'янською мовою вступив добровольцем в Червону Армію;

- хто підтверджено виявив ліві настрої чи був комуністом або ж був активістом, готувався до вступу до місцевої партійної організації.

6. Особиста участь автора у складі дослідницької групи з вивчення місць розташування колишніх таборів для військовополонених й інтернованих осіб

З 2008 року я беру участь у роботі дослідницької групи по збору даних щодо місць розташування колишніх збірних таборів в Угорщині, Трансильванії, Фелвідейку, Воєводині та в Львівській, Донецькій, Луганській областях України, а також в окремих регіонах Російської Федерації (Пермська, Свердловська, Челябінська області, Башкирська АРСР, Чеченська АРСР), окремі райони Грузії та Азербайджану, керівником якої є доктор Золан Богнар, видатний експерт у питаннях військовополонених. Головним організатором пам'ятних поїздок німців з угорського міста Печ є організація «Німецьке коло» з області Печ-Баранья.

Зокрема, сліди вивезених в Радянський Союз (трудові табори, кладовища в'язнів і т.д.) вперше досліджувалися з 26 червня по 4 липня 2009 року в Донецькій і Луганській областях, де ми подолали понад тисячу кілометрів доріг і відвідали міста *Донецьк (Сталіно), Макіївка, Іловайськ-Широкине (Спартак); Зугрес; Шахтарськ (Катик), Кантарна; Горлівка; Луганськ (Ворошиловград), Стаханов (Кадіївка), Лутугіне; Успенка; Перевальськ (Паркомунa), Красний Луч; Новий Донбас*. За допомогою місцевих свідків були виявлені й задокументовані⁴⁵² розташування колишніх трудових таборів та місця поховання в'язнів. Про паломницький шлях знято й показано по телебаченню документальний фільм, виготовлено фотоальбоми та ін.⁴⁵³

⁴⁵² Шандор Бакура, Юрій Дупко, Ержебет Ковач, Ержебет Д. Молнар, Жужанна Товт: *«Дома і слюзи солодкі», 1944-1945, Слідами закарпатських угорців і німців, вивезених в Донецький басейн*. ц.л. с. 104.

Архівний варіант: http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=212

Архівний варіант: <http://mek.oszk.hu/11000/11023/11023.pdf>

⁴⁵³ Архівний варіант: <http://www.haboruskeresoszolgalat.hu/#id=&t=103&page=2> (2009)

Інша подорож, що запам'яталася, відбулася на Урал. Уральська науково-дослідна група⁴⁵⁴ з 20 чоловік в період з 27 червня по 15 липня 2012 року подолала маршрут туди й назад від Москви через Перм, Нижній Тагіл, Єкатеринбург (Свердловськ), Челябінськ й Уфу більше 10000 км літаком, потягом, автобусом і пішки. Наша група побувала в уральських Пермській, Свердловській і Челябінській областях, в Башкирській автономній республіці, де ми ідентифікували й задокументували розміщення колишніх місць трудових таборів й місць поховань військовополонених періоду Другої світової війни. Відбулися зустрічі з нащадками колишніх військовополонених, інтернованих цивільних осіб та насильно переміщених сімей – місцевими російськими громадянами. Довелося бачити знищені, забудовані кладовища угорських військовополонених та інтернованих осіб (м. Октябрьськ).

Про нашу успішну роботу представники угорських засобів масової інформації зняли декілька репортажів та документальних фільмів, крім того, в пресі з'явилися аналітичні статті про це дослідження⁴⁵⁵.

Висновок з двох дослідницьких експедицій: про жертви нацизму відомо багато, проте про жертви комунізму, зокрема про незаконно вивезених сталінським режимом угорських громадян, трагічну долю жінок і чоловіків, ми до цих пір знаємо надзвичайно мало. Наша мета полягала в тому, щоб привернути увагу угорської громадськості до угорських і німецьких жертв сталінізму і комунізму, до забутих кладовищ та знищених могил військовополонених та інтернованих.

Що стосується майбутнього продовження науково-дослідницької роботи, то є надія, що цьому сприятиме рішення угорського парламенту від 2012 року про оголошення 25 листопада *Днем пам'яті насильно вивезених в Радянський Союз*. Цей день неодмінно впишеться в ряд традиційних заходів по вшануванню загиблих співвітчизників, упорядкуванню місць їхнього поховання та проведення відповідних панахид біля їхніх могил.

⁴⁵⁴ Членами уральської експедиції були: від знімальної групи угорського телебачення др. Янош Говш, головний співробітник Фонду підтримки медійних послуг (MTBA) й одночасно керівник Служби воєнного пошуку, Янош Юркович, Алла Сабо, Арон Матей, головний співробітник Будинку терору в Будапешті; Жужа Зінгер, дослідник ГУЛАГу; Вальтерне Мюллер Юдіт, заст. директора музею міста Печ, Йозеф Чегіль, представник русинського самоуправління; від Німецького кола м. Печ голова Елеонора Матькович-Крец, Антал Шмідт, віце-голова, Ілона Бан, Ференц Мігальне Гак, Беата Маркуш, Акош Шмідт, Балінт Штумпф, Балінтне Штумпф і Сендене Каталін Арнольд; від Закарпаття Юрій Дупко, дослідник ГУЛАГу, відповідальний секретар комісії Сваявського меморіального парку, Андрея Фукс, член кола швабських/німецьких друзів, Олексій Корсун, полковник у відставці, воєнний історик, керівник видавничої групи редакційної колегії Закарпатської книги «Реабілітовані історією».

⁴⁵⁵ ЮРІЙ ДУПКО: «Скажи мені, де квіти ...» Подорож у часі на Урал слідами угорських і німецьких в'язнів (1941-1955) ц.л.с. 224. Архівний варіант: http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=409 (2012),

Архівний варіант: <http://mek.oszk.hu/11300/11392/> (2012)

ЗАКЛЮЧНИЙ ВИСНОВОК

У цій монографії узагальнені результати 25-річної дослідницької роботи по відновленню історичної правди про причини та трагічні наслідки політичних переслідувань радянськими каральними органами широких верств населення Закарпаття у перші дні і роки перебування краю під радянськими режимом. Отримані в ході дослідження і викладені тут результати, без сумніву, є плодами співпраці з широким колом угорських, українських, російських науковців, в'язнів таборів, що вижили, родичів осіб, які покійся в табірних могилах. Від них я отримав моральну підтримку, заохочення, професійну допомогу і, що найбільш важливо, – цінну інформацію, яка досі у вигляді потужної бази даних не публікувалась угорською мовою. У роботі, посилаючись на достовірні архівні документи, названі конкретні закарпатські виконавці жажливих злочинів сталінської диктатури. За даними останніх досліджень, серед німецького й угорського населення краю, що постраждало, обвинуваченого сталіністами в колективній провині, немає ніякого бажання помсти, однак, документально розвідані і підтверджені звірства люди досі не можуть збагнути, зрозуміти та пояснити їхні причини.

Як дослідник я проводив професійні дискусії з прихильниками партійної диктатури (угорськими і не угорськими її представниками), які до зміни режиму в радянській державі, а також й після нього перешкоджали розкриттю й оприлюдненню конкретних фактів політичного переслідування краян. Названі особи у цьому інтелектуальному змаганні зазнали моральної поразки.

У той же час, з новітніми українськими учасниками, що вийшли на арену російської історіографії, національними і ліберальними розвідниками історії продовжується протистояння, особливо з тими, хто замовчує і викривляє незручні питання історії.

Наприклад, в закарпатських підручниках з історії та краєзнавчій літературі бракує розділу, який би дав всебічну, об'єктивну і реалістичну оцінку проблеми закарпатських угорців і німців, які в листопаді 1944 року стали першими жертвами сталінських переслідувань, зокрема за національною ознакою. Такий же стан і з науково-документальною літературою, що не сприяє позбавленню все ще існуючих білих плям в нашій історії.

1) Найбільш важливим науковим результатом дослідження вважаю те, що у вітчизняній і міжнародній спеціальній літературі це, на нашу думку, перша спроба узагальнити у вигляді монографії документальний матеріал про інтернування закарпатських угорців, німців в кінці листопада 1944 року, організоване командуванням 4-го Українського фронту.

В монографії розглянуті численні українські та російські архівні джерела, які дають можливість всебічно дослідити проблеми інтернування та інші репресивні акції, звернути увагу на структурні особливості таборів для військовополонених та інтернованих, включаючи табори ГУЛАГу, їхні місця розташування (в Донецькому басейні, на Уралі і т.п.). Водночас вони сприяють кращому розумінню загарбницьких устремлінь радянського військового і партійного керівництва під час Другої світової війни, більш повному розкриттю процесу радянзації Закарпаття, що супроводжувалася етнічними чистками й численними людськими жертвами.

2) Загалом, важливо підкреслити, що тут детально розглянуті чистки, виконані силами НКВС, операції інтернування та депортації населення, про окремі моменти

яких можна вперше дізнатись в цій монографії на основі джерел. У подальшому робота вимагає дослідження додаткових архівних матеріалів з особистими досьє інтернованих через призму нелюдських умов різних розподільно-пересильних пунктів, таборів військовополонених, трудових таборів, що, однак, вже перевищує рамки цієї монографії.

3) Працюючи над монографією, я вперше отримав відповіді на питання, які десятиліттями свідомо замовчувалися радянським режимом. Були встановлені конкретні особи – радянські політики, партійні функціонери, генерали, офіцери, які організовували і здійснювали репресії проти угорської, німецької, русинської та інших етнічних громад краю. Їхня вина як прямих виконавців доведена конкретними фактами вчинених ними злочинів, що призвели до неймовірно високої смертності серед інтернованих цивільних осіб. Мої висновки базуються на достовірних списках втрат в населених пунктах, які виразно свідчать, що навіть на фронті загинуло значно менше мешканців Закарпаття, ніж в радянських таборах.

4) Одним із помітних досягнень досліджень за 25 років було створення за нашою ініціативою Свалявського меморіального парку, на території якого поховані в'язні колишнього збірного табору пункту СПВ-2. На меморіальній стіні парку у вигляді півкола викарбувані імена тисячі угорських і німецьких чоловіків, вивезених з угорських населених пунктів Закарпаття, загинувших в сталінських таборах. В Каплиці жертв парку діє постійна експозиція окремих документів, пов'язаних з *«маленький робот»*. За цей період Меморіальний парк став одним з місць вшанування пам'яті і паломництва угорців з усього Карпатського басейну. Подібні пам'ятники були відкриті практично у всіх селах і містах Закарпаття, населених угорцями і німцями.

5) Достовірна фактажна інформація монографії сприяє виправленню неточностей, історичних викривлень, дезавуванню неправдивих фактів, що зустрічаються в існуючих дослідженнях та публікаціях, просякнутих різними ідеологіями, лукавий зміст яких цілеспрямовано «вкорінювали» в суспільну свідомість, що заважало об'єктивному сприйняттю історичних фактів. Монографія вказує на шкідливу суть двох нелюдських ідеологій: нацизму і комунізму. Кількість жертв обох тоталітарних диктатур в регіоні досягає декількох тисяч, а на європейському рівні кілька мільйонів. Цим дослідженням бажаю долучитися до загальноєвропейської акції, за якою історики і ті групи, які заперечують Голокост, *«маленький робот»* та ГУЛАГ, в рівній мірі змогли оцінити звірства нацистської і комуністичної диктатур.

6) З огляду на великі групи угорців, які проживають за межами своєї батьківщини, непросту історію угорсько-українських та угорсько-російських відносин у першій половині XX століття, а також враховуючи професійний інтерес до теми, яка висвітлюється у монографії, моєю метою є подальше опрацювання зібраних в ній матеріалів для публікації іншими європейськими мовами.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДОВГАНИЧ, О.: *До Бузулука через табори ГУЛАГу*. Видавництво «Гражда», Ужгород, 2009.

ДОВГАНИЧ, О. Д.: *Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі*. Істори-ко-краєзнавчі статті і нариси. Виробничо-видавничий комбінат «Патент», Ужгород, 1995.

ДОВГАНИЧ, О. Д.: *У сутінках забуття*. Репресовані делегати першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Вид-во В. Падяка, Ужгород, 2000.

ДУПКО, ЮРІЙ – КОРСУН, ОЛЕКСІЙ: *Закарпатський острів архіпелагу ГУЛАГ, або Молитва, складена за дротом*. In: Новини Закарпаття, 3 серпня 1991 р.

ДУПКО, Ю.: *Про мого товариша, яким я його знаю. Срібна Земля*, 8 червня 1996 р.

ДУПКО ЮРІЙ: *Сталінські депортації угорців. – Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення*. – Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.). Національна академія наук України, Інститут історії України, Київ, 2006.

Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. Уклад.: МАГОЧІЙ, ПАВЛО РОБЕРТ, ПОП, ІВАН. Вид-во В. Падяка, Ужгород, 2010.

Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. Під ред. ВЕГЕШ МИКОЛА, ФЕДИНЕЦЬ ЧІЛЛА. Поліграфцентр «Ліра», Ужгород, 2010.

Закарпатская область. Справочник административно-территориального деления. Издательство «Карпати», Ужгород, 1968.

Закарпатська область. Довідник адміністративно-територіального поділу. Видавництво «Радянське Закарпаття», Ужгород, 1983.

Из мемуаров НИКИТЫ СЕРГЕЕВИЧА ХРУЩЕВА. In: *Вопросы истории*, Москва, 1991.

История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Главная редакция украинской советской энциклопедии, Киев, 1982.

КОРСУН, О.: *Логіка і практика комуністичної системи правосуддя*. In: «Sötét napok jötték...» Konceptiók perek magyar elíteltjeinek emlékkönyve 1944 – 1955. Intermix Kiadó. 1993.

КОРСУН, О.: *3 нагоди 50-річчя з дня проведення акції по так званому затриманню та інтернуванню угорського і німецького населення Закарпаття*. Новини Закарпаття, 15 листоп. 1994 р.

КОРСУН, О.: *Захистимо потоптану честь безвинних людей*. Новини Закарпаття, 7-10 груд. 1996 р.

КОРСУН, О.: *Трагедія, яка замовчувалась півроку*. In: DUPKA GYÖRGY – KORSZUN, OLEKSZIJ: *A «malenykij robot» dokumentumokban*. Intermix Kiadó, 1997.

КОРСУН, О.: *Невідомі гуманісти чи відомі злочинці*. Новини Закарпаття, 11 жовт. 1997 р.

КОРСУН, О.: *Осінь 1944 року: трагічні сторінки*. Новини Закарпаття, 12 листоп. 1999 р.

КОРСУН, О.: *Жертви постанови №0036 від 13 листопада 1944 року*. Новини Закарпаття, 27 трав. 2000 р.

КОРСУН, О.: *«Виключити усяку можливість залишення на цій території хоча б одного німця...»*. Новини Закарпаття, 6-13 груд. 2003 р.

КОРСУН, О.: «Залікувати незаживаючі душевні рани можна лише сказавши правду...». *Новини Закарпаття*, – 27 листоп. 2004 р.

КОРСУН, О.: «Ставка Верховного Головного Командування в останній раз попереджає генерала армії Петрова ... Й. Сталін, А. Антонов». *Новини Закарпаття*, 10, 17, 24 черв. 2006 р.

КОРСУН, О.: *Возз'єднавчий рух в Закарпатті у 1944 – 1945 рр. у світлі нових архівних документів*. Ужгородський національний університет, Ужгород, 2006. р.

КОРСУН, О.: *Щодо процесу реабілітації Андрія Бродія та Августина Волошина як колишніх політичних в'язнів Радянського Союзу*. In: *Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. // A magyar–ukrán közös múlt és jelen: összekötő és elválasztó «fehér foltok»*. Beregszász – Ungvár, 2011.

КОРСУН, ОЛЕКСІЙ: Завдяки Юрієві Дупко в нашій історії стало менше «білих плям». In: *Новини Закарпаття*, 21 травня 2012. N-44-45.

КОРОЛЬ ІВАН: *Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів*. Міністерство освіти і науки України, Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права. Вид-во В. Падяка, Ужгород, 2002.

Крізь пекло ГУЛАГів. Документи, спогади, нариси. Закарпатська обласна державна адміністрація. Редакційна колегія: ПРИХОДЬКО, В. О., ДОВГАНІЧ, О. Д., ДЕЛЕГАН, М. В., ХЛАНТА, О. В., ЧОРІ, Ю. С. БАТ «Патент», Ужгород, 2006.

«Криваві тіні Кремлю». Літературна творчість репресованих закарпатців. ПОПОВИЧ, М. А., ДОВГАНІЧ, О. Д. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 2006.

МАЗУРОК, О., ПАВЛЕНКО, Г., СИТНИК, О.: *Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії Закарпаття (1939-1959.)* In: *Carpatica – Карпатика*, Випуск 4: *Німці на Закарпатті (X – XX ст.)*. Ужгород, 1995.

МАЛАКОВ, ДМИТРО: *Ніби й не було війни ... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка)*. Вид-во Грані-Т, Київ, 2009.

МАЛЕЦЬ, О. О.: *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40 – 80-х рр. XX ст.* Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, Ужгород, 2004.

Нариси історії Закарпаття. Том I (1918 – 1945). Редакційна колегія: ГРАНЧАК, І., БАЛАГУРІ Е., ГРИЦАК, І., ІЛЬКО, В., ПОП І. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 1995.

Нариси історії Закарпаття. Том III (1946 – 1991). Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації. Голова редакційної колегії: РІЗАК, І. М. Ужгород, 2003.

ПАВЛЕНКО, Г. В.: *Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944 – 1946 рр.* // *Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті»*. Ужгород, 1997.

ПОП, ІВАН: *Подкарпатська Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljai terület – Закарпатська Україна (1938 – 1945 гг.)* Ужгород, 2004.

ПОП, ІВАН: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Карпато-русский Этнологический Исследовательский Центр США, ред. рус. текста ШАБАК, М. Изд-во В. Падяка, Ужгород, 2001.

Репресії в Україні (1917 – 1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик

Автори-упорядники: БАБИЧ, Є. К., ПАТОКА. В. В. СМОЛОСКИП, Київ, 2007.

Опубліковані архівні документи

Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941 – 1953 годов. Составители: БОРИСОВ, Д. И., ВАРГА Е. М., ВОРОНЦОВ, В. Л., КОРОТАЕВ, В. И., ПЫЛОВА, Л. А., ТАРХОВА Н. С. Российская политическая энциклопедия, Москва, 2005.

Возз'єднання. Збірник архівних документів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Ужгород, 1999 р.

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Том I. Упорядкування: ДОВГАНІЧ, О. Д., КОРСУН О. М. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 2009.

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Том II. Упорядкування: ФЕДАКА. С. Д. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 2010.

Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр. XX століття». Упорядник: ДОВГАНІЧ, О. Д. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 2007.

Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1945 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник О. М. КОРСУН. Редакційна колегія: З.М. КІЗМАН, Ю.Ю. ДУПКО, А.М. ФУКС. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012.

Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і БУЗУЛУК до рідних Карпат. 1939 – 1949. Архівні документи і матеріали. Упорядники КОРСУН, О. М., ПАГІРЯ, О. М. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2011.

Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Т. 1. (1917–1923 рр.) Ужгород, 1957.

Шляхом Жовтня. Т. 2. (1924 – 1929 рр.) Ужгород, 1961.

Шляхом Жовтня. Т. 3. (1930 – 1933 рр.) Ужгород, 1962.

Шляхом Жовтня. Т. 4. (1934 – 1938 рр.) Ужгород, 1964.

Шляхом Жовтня. Т. 5. (1938 – 1944 рр.) Ужгород, 1967.

Шляхом Жовтня. Т. 6. (VIII.1944 – I. 1946 рр.) Ужгород, 1965.

Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів комуністів у Чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921–1938 рр.) Ужгород, 1959.

Книги зі списками померлих у Другій світовій війні

Книга пам'яті України. Закарпатська область. I том. Вид-во «Карпати», Ужгород, 1995.

Книга пам'яті України. Закарпатська область. II том. Ужгород, 1998.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том I. м. Ужгород, м. Берегово, м. Мукачево, м. Хуст. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Видавництво «Карпати», Ужгород, 2002.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том II. м. Ужгород, м. Берегово, м. Мукачево, м. Хуст, м. Чоп. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2004.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том III. Березівський район, Великоберезнянський район, Виноградівський район, Воловецький район. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2005.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том IV. Іршавський район, Міжгірський район, Мукачівський район. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2006.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том V. Перечинський район, Рахівський район, Свалявський район. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2007.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том VI. Тячівський район. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2008.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том VII. Ужгородський район, Хустський район. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2009.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том VIII (додатковий). Міста обласного підпорядкування: Ужгород, Берегове, Мукачево, Хуст, Чоп. Райони: Берегівський, Великоберезнянський, Виноградівський, Воловецький. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2010.

Книга скорботи України. Закарпатська область. Том IX (додатковий). Іршавський район, Міжгірський район, Мукачівський район, Перечинський район, Рахівський район, Свалявський район, Тячівський район, Ужгородський район, Хустський район. Голова редколегії: ГЕРАСИМОВ, І. О. Ужгород, 2011.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗС	Автономно-землеробський союз
арк.	аркуш
АССР	Автономная Советская Социалистическая Республика
б/п	беспартийный
ВА	Воздушная Армия
ВВ	внутрішні війська
ВЭО	военно-эксплуатационный отдел (отделение)
Верхсуд УССР	Верховный Суд УССР
ВКП /б/	Всесоюзная Коммунистическая партия /большовиков/
ВМН	высшая мера наказания
ВОСО	военные сообщения
в пр.пр.ст.	в преступлении, предусмотренном статьей
ВТ	Військовий трибунал
ВТТ	виправно-трудоуловий табір
г.	город, год
ГАРФ	Государственный Архив Российской Федерации
ГБ	государственная безопасность
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГИЦ	Главный информационный центр
ГКО, ГОКО СССР	Государственный Комитет Оборона СССР
ГЛР	госпиталь для легко раненых
гор.	город, горожанська школа (неповна середня школа за часів Чехословаччини)
г.р.	год рождения
гр.	грам
ГРУ	Главное разведывательное управление
ГСД	горнострелковая дивизия
ГСК	горнострелковый корпус
ГУВ	Главное Управление войск
ГУББ	Главное Управление по борьбе с бандитизмом
ГУГБ	Главное Управление государственной безопасности
ГУКР «Смерш»	Главное Управление военной контрразведки «Смерш» НКО СССР
ГУЛАГ	Главное Управление лагерей ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД СССР
ГУПВИ	Главное Управление по делам военнопленных и интернированных
ДА	Действующая Армия
ДАЗО	Державний архів Закарпатської області
ДБЗУ	Державна безпека Закарпатської України
ДКО СРСР	Державний Комітет Оборони СРСР
док.	документ
др.	другие
ж-д., жел. дор.	железная дорога
зам.	заместитель
ЗЗ	Збірник законів
ЗО	Закарпатська область
ЗУ	Закарпатська Україна, Західна Україна
исп.	исполнитель
ИТЛ	исправительно-трудоуловий лагерь
КА	Красная Армия
КВ	конвойные войска
КГБ	Комитет государственной безопасности

КК	Краснодарский край
КК УРСР	Карний Кодекс Української РСР
Коминтерн	коммунистический интернационал
КП	Комуністична партія
КП/б/У	Коммунистическая партия /большевиков/ Украины
КПЗУ	Комуністична партія Закарпатської України
кпк	Кримінально-процесуальний Кодекс
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
кпч	Комуністична партія Чехословаччини
КРО «Смерш»	контрразведывательный отдел «Смерш»
КРУ	контрразведывательное управление
КУ	Карпатська Україна
л/пункт	лагерный пункт, лагпункт
л-т	лейтенант
м.	місто
МВД	Министерство внутренних дел СССР
МГБ	Министерство государственной безопасности
МДБ	Міністерство державної безпеки
МИД СССР	Министерство иностранных дел СССР
мл.	младший
МНК	міський народний комітет
надр.	надруковано
нарз.	народний засідатель
Нарком внутдел	Народный Комиссариат Внутренних Дел
НДР	Німецька Демократична Республіка
НКВД	Народный Комиссариат внутренних дел
НКВД СССР	Народный Комиссариат внутренних дел СССР
НКВС СССР	Народний Комісаріат внутрішніх справ СРСР
НКГБ СССР	Народный Комиссариат государственной безопасности СССР
НКВД, НКІС	Народний Комісаріат іноземних справ
НКО СССР	Народный Комиссариат обороны СССР
НКЗдрав.	Народный Комиссариат здравоохранения
НКПС	Народный Комиссариат путей сообщений
НКЧМ	Народный Комиссариат черной металлургии
но, н-р	номер
НРЗУ	Народна Рада Закарпатської України
ОББ	отдел борьбы с бандитизмом
обв.	обвиняемый
облвиконком	обласний виконавчий комітет
ОГПУ	Объединенное государственное политическое управление
од. зб.	одиниця зберігання
ОЗС	окопная звукопередающая станция
ОК	оздоровительные команды
ОКР «Смерш»	отдел контрразведки «Смерш»
ОВД	отдел внутренних дел,
ОКВ	отдельный конвойный батальон
ОМГ	оперативно-маневровая группа
онк	окружний народний комітет
оо	окружной отдел, особый отдел
ООН	Організація Об'єднаних Націй
оп.	опис
опви	отдел /отделение/ по делам военнопленных и интернированных
опер	оперативний работник

ОСП	отдел специальных поселений
ОТ	охрана тыла
отд.	отдел /отделение/
ОУВС	отдел управления вещевого снабжения
п.	пункт
п/п	позапартійний
ПБ	Политбюро
ПВ	пограничные войска
ПВС СССР	Президиум Верховного Совета СССР
ПВВ	приемный пункт военнопленных
ППШ	пистолет-пулемет Шпагина (назва автомата)
птт	поправно-трудоуловий табір
ПУ	Политическое Управление
р.н.	рік народження
РВК	резерв военного командования
РГАСПИ	Российский Государственный архив социально-политической истории
РГВА	Российский Государственный военный архив
РККА	Рабоче-крестьянская Красная Армия
РНАП	Руська національна аграрна партія
РП	ручної пулемет
РПГ	разведывательно-поисковая группа
рр.	роки
РО	районный отдел (отделение)
РОА	Российская освободительная армия
РСФСР	Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика
РСЧА	Робітничо-селянська Червона Армія
руб.	рубль
РФ	Российская Федерация
с.	сего, село
САНО	санитарный отдел
СБ	стрелковый батальон
с.г.	сего года
СК	Ставропольський край
СКК	(Международная) Союзная контрольная комиссия
СМ	Совет Министров
СМЗУ	Союз молодежи Закарпатской Украины
с/н	сільський народний (комітет)
СНК	Совнарком, Совет Народных Комиссаров, сільський народний комітет
сов.	советский
СПВ	сборный пункт военнопленных
спец.	специальный
спр.	справа
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СССР	Союз Советских Социалистических Республик
ст.	старший, станция
т.к.	так как
т., тов.	товариш
УББ	Управление по борьбе с бандитизмом
УВВР	Управление военно-восстановительных работ
УВД	Управление внутренних дел
УВО	Українська Військова Організація
УГБ	Управление государственной безопасности
УВД	Управление внутренних дел

УДБ	Управління державної безпеки
УДБЗУ	Управління державної безпеки Закарпатської України
УК РСФСР	Уголовный Кодекс Российской Советской Федеративной Социалистической Республики
УК	Уголовный Кодекс
УКР «Смерш»	Управление (военной) контрразведки «Смерш»
УМГБ ЗО	Управление Министерства государственной безопасности Закарпатской области
УНКВД	Управление Народного Комиссариата внутренних дел
УНКВС	Управління Народного Комісаріату внутрішніх справ
УНКГБ	Управление Народного Комиссариата государственной безопасности
УНКДБ	Управління Народного Комісаріату державної безпеки
УНО	Українське Національне Об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
УПВИ	Управление по делам военнопленных и интернированных
УП ВОСО	Управление военных сообщений
УПВС	Указ Президиума Верховного Совета
УПК	Уголовно-процессуальный Кодекс
Упр. ДБЗУ	Управління державної безпеки Закарпатської України
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСБУ	Управління служби безпеки України
УССР	Украинская Советская Социалистическая Республика
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УТ	Управление тыла
УФ	Український фронт
ф	фонд, форма
ФППЛ	фронтальной приемно-пересыльный лагерь
ФСБ	Федеральна служба безпеки
ЦАММО РФ	Центральный архив Министерства Обороны Российской Федерации
ЦЦАВОВ України	Центральний Державний архів вищих органів влади України
ЦДАГО України	Центральний Державний архів громадських об'єднань України
ЦК ВКП /б/	Центральный Комитет Всесоюзной коммунистической партии /большевиков/
ЦК	Центральный исполнительный комитет
ВОСО КА	Центральное Управление военных сообщений Красной Армии
ЦХИДК	Центр хранения историко-документальных коллекций
ч., чел.	человек
чсл.	чехословацкий
ЧСР	Чехословацкая республика
екз.	экземпляр
ЮК	юридична консультація

СПИСОК ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА РЕПРЕСІЇ ОСІБ⁴⁵⁶

Список важливих осіб, які в період з листопада 1944 року по грудень 1949 року брали участь у затриманні німецьких й угорських цивільних осіб, їх депортації як військовополонених, мобілізації працездатного населення німецького походження для вивезення в трудові табори на території Радянського Союзу, радянізації східноєвропейського регіону (поневолення).

Без потреби приведення повної біографії, до окремих прізвищ подаються короткі біографічні довідки у кілька рядків, щоб зрозуміти й оцінити вагу розглянутих в монографії постанов, рішень, наказів, пов'язаних з деякими важливими радянськими, партійними та військовими керівниками, а також рапортів виконавців у світлі їхніх дій і вчинків. З визначених до цього часу даних всі вони є втіленням всього антигуманного, вони несуть особливу відповідальність за тоталітарну радянську систему, що охопила й східноєвропейський регіон, за партійну диктатуру, за численні жертви політичних репресій.

Радянський Союз

Абакумов Віктор Семенович (1908 – 1954), генерал-полковник. З 4 квітня 1946 по 4 липня 1951 року міністр Державної безпеки Радянського Союзу. Відповідальний за створення таборів ГУЛАГу та ГУПВІ, за сплановані нелюдські умови в них, який доручив командирам військ НКВС вести пошук ворогів народу, антирадянських елементів в східних регіонах, депортувати їх в табори, виконувати розстріли обвинувачених в показових судах. Розстріляний 19 грудня 1954 року.

Аллахвердов, гвардії майор, головний санітарний консультант Головного управління НКВС у справах військовополонених й інтернованих, прикомандирований до 4-го Українського фронту.

Амплєєв, майор, один з організаторів і керівників таборів прийому військовополонених у Східній Словаччині і Закарпатті 4-го Українського фронту у період 28 жовтня – 17 листопада 1944 року.

Аполлонов Аркадій Миколайович (1907 – 1978), генерал-полковник. У 1942 – 1947 роках заступник наркома-міністра внутрішніх справ. Одночасно заступник начальника Головного управління прикордонних військ НКВС СРСР. Організатор й учасник заходів з депортації німецьких чоловіків і жінок зі східноєвропейських країн (Угорщини, Болгарії, Румунії, Югославії та ін.).

Аврамчук, підполковник, командир 88-го Карпатського прикордонного полку, що належить до військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, брав участь у виконанні постанови № 0036, в арештах угорських і німецьких

⁴⁵⁶ Джерела, використані в покажчику імен: *Возз'єднання*. Збірник архівних документів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 1999; *Тернистий шлях до України*. Збірник архівних документів і матеріалів. БАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2007; *Карпатська Україна*. Документи і матеріали, том. 1. БАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2009., «*Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1945 рр.*» Архівні документи і матеріали. Упорядник О. М. Корсун. Редакційна колегія: З.М. Кірман, Ю.Ю. Дупко, А.М. Фукс. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012. – 780 с., Gereben Ágnes: Megtorlások a Szovjetunióban. Helikon, 2013., Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941 – 1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica, Budapest, 2009.

військовозобов'язаних чоловіків, відправки їх до Свалявського збірного табору, збиранні закарпатських німців, що переховувалися від репараційних робіт.

Балдасаров, полковник, начальник штабу 2-го відділу підрозділів НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, співпрацював із загонами НКВС у зборі німецького населення, яке переховувалося від репараційних робіт, у відправці в Воловець німецьких жінок.

Берія Лаврентій Павлович (1899 – 1953) – радянський партійний і державний діяч, у 1938 – 1953 роках горезвісний керівник радянської охоранки (НКВС, з 1953 року – КГБ), нарком внутрішніх справ, державної безпеки, один з головних відповідальних за сталінські показові процеси. У грудні 1953 року розстріляний.

Беліцький, молодший лейтенант, заступник командира підрозділу конвою інтернованих, що належав до штабу батальйону по охороні і конвою № 159.

Биков, військовий суддя, член ради військового трибуналу військ МВС Радянського Союзу по охороні тилу (1946, Ужгород), брав участь у судових процесах по засудженню закарпатських чоловіків, які служили в угорській чи німецькій армії.

Бірюзов Сергій Семенович (1904 – 1964), радянський офіцер, маршал. Під час Другої світової війни командував декілька фронтами. 3 травня 1944 року начальник штабу 3-го Українського фронту. Наглядав і керував депортацією німецьких чоловіків і жінок з країн Східної Європи (Болгарія, Югославія) в СРСР.

Блюмін, підполковник НКВС, командир Карпатського прикордонного полку № 92, брав участь у виконанні постанови № 0036, в арештах угорських і німецьких військовозобов'язаних чоловіків, відправки їх до Свалявського збірного табору, збиранні закарпатських німців, що переховувалися від репараційних робіт.

Бозін, сержант підрозділу конвою інтернованих, що належав до штабу батальйону по охороні і конвою № 159.

Болдін, капітан НКВС, відповідальний за тил Карпатського прикордонного полку № 88, який у період 18 – 20 листопада 1944 року забезпечував транспортними засобами і паливом командира роти для проведення операції по інтернуванню цивільних осіб.

Бондаренко, майор, окружний уповноважений в с. Бобовище, один з організаторів репресій.

Босий Павло Іванович, полковник, заступник командира військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, один з активних організаторів, виконавців інтернування угорських та німецьких чоловіків Закарпаття.

Ботвинов, ст. лейтенант, начальник адміністративного відділу Головного політуправління 4-го Української фронту, організатор кампанії по підписанню Маніфесту.

Брунєвський, майор, офіцер однієї з частин НКВС при 4-му Українському фронту, учасник операції по зачищенню.

Буянов В., агент НКВС, командир партизанського розвідувального загону, десантованого в Закарпатті.

Вахрушев Василь Васильович (1902 – 1947), радянський політик. З 1939 року нарком вугільної промисловості СРСР. Брав участь в організації мобілізації німців у Східній Європі.

Ванягін Й., агент НКВС, командир партизанської розвідувальної групи, десантованої в Закарпатті.

Василевський, капітан, слідчий 1-ї гвардійської армії під безпосереднім контролем управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту, брав

участь в допитах заарештованих державних службовців Закарпаття, сприяв їх засудженню.

Виноградов Василь Іванович (1895 – 1967), генерал-майор, в 1944 році член військової ради 2-го Українського фронту, в 1945 році в Румунії керівник мобілізації та депортації німецького населення в Радянський Союз.

Виноградов Владислав Петрович (1899 – 1962), генерал-лейтенант. Солдат з 1918 року, закінчив військову академію. З осені 1944 року заступник голови Союзної наглядової комісії в Румунії.

Вишинський Андрій Януарович (1383 – 1954), радянський державний діяч, дипломат, у 1940 – 1949 роках заступник міністра закордонних справ СРСР, міністр.

Вознесенський Микола Олексійович (1903 – 1950), радянський політик. У 1938 – 1939 роках голова Держплану СРСР. З 1939 року заступник Голови Ради Народних Комісарів та заступник голови Комітету Оборони при Раді Народних Комісарів.

Воловенко Андрій Костянтинович, черговий офіцер табору № 22 Старий Самбір, був засуджений до семи років позбавлення волі через регулярні конфіскації особистих речей і цінностей військовополонених.

Воронов, полковник, заступник начальника Головного управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР.

Ворошилов Климент Єфремович (1881 – 1969), маршал Радянського Союзу (1935), з 1940 року заступник голови Ради Народних Комісарів та заступник Комітету оборони при Раді. Під час Великої Вітчизняної війни член ДКО і Ставки ВГК, головнокомандувач військами північно-західного напрямку удару, командувач Ленінградським фронтом, головнокомандувач партизанським рухом, з 1943 року представник Ставки на фронтах. Після війни голова Союзної наглядової комісії в Угорщині.

Глухов, капітан, слідчий відділу управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту, брав участь у допитах публічних посадових осіб Закарпаття, сприяв їх засудженню.

Голіков Пилип Іванович (1900 – 1980), старший офіцер Радянської Армії, маршал. З жовтня 1944 року уповноважений у справах репарації при Раді Народних Комісарів (Радянський уряд).

Голодухін, капітан, один із заступників начальника збірного табору в Сваляві (СПВ-2).

Горбатюк Іван Маркович – співробітник міністерства внутрішніх справ. У 1944 році генерал-майор. З 1945 року командуючий військами НКВС по охороні тилу воюючих частин Радянської армії. У званні генерал-лейтенанта брав участь в організації мобілізації німців.

Гробовий, майор, начальник табору № 22 в Старому Самборі (ФППЛ) в березні 1945 року.

Давиденко, майор, офіцер Головного політуправління 4-го Українського фронту, один з організаторів радянізації.

Давидов, сержант, член секретаріату військового трибуналу Прикарпатських військ НКВС (1946, Ужгород), брав участь у судових процесах по засудженню закарпатців, які служили в угорській чи німецькій армії.

Деканозов Володимир Георгійович (1898 – 1953), грузинський політик і дипломат. До 1947 року заступник наркома закордонних справ. Один з організаторів

рів мобілізації німецького населення. На суді над Берією засуджений до смертної кари, страчений.

Демічев, ст. лейтенант, заступник начальника штабу одного з підрозділів 88-го Карпатського прикордонного полку НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, діяв в Свалявському окрузі по мобілізації німецького населення для репараційних робіт на виконання постанови № 7161.

Дерибас, начальник Самбірського збірного пересильного табору (ФППЛ № 22).

Догін, капітан, начальник СПВ № 3 в м. Сніна (збірний табір військовополонених), під його наглядом знаходився збірний пункт військовополонених в Жорнаві, що за 4 км від с. Ставне.

Дубровський, полковник, заступник начальника управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту.

Еренбург, Ілля (1891 – 1967) російський письменник, сумнозвісний міністр пропаганди Сталіна, з ентузіазмом агітував за приєднання Закарпаття до Радянського Союзу.

Смельянов, підполковник, військовий прокурор підрозділу НКВС 4-го Українського фронту в 1944 – 1945 роках організатор репресій, показових судових процесів, страт в Закарпатті.

Ермілов, капітан, в листопаді 1944 року начальник збірного табору в Сваляві (СПВ-2), у його підпорядкуванні був також пункт прийому військовополонених в м. Хуст. З початку 1945 року як такий, що «проявив себе з хорошого боку», був переведений начальником аналогічного табору в чеських Явешовіцях.

Ершов, капітан, офіцер одного з підрозділів 4-го Українського фронту, організатор арештів.

Ершов, гвардії полковник медичної служби 4 відділу ГУПВІ НКВС СРСР.

Жуков, Георгій Костянтинович (1896 – 1974), маршал Радянського Союзу. У 1944 – 1945 роках командував I-м Українським і I-м Білоруським фронтами. Прийняв капітуляцію Німеччини 8 травня 1945 року. Співпрацював у виконанні постанови ДКО №7161 по організації інтернування німців із східноєвропейського регіону в період з грудня 1944 по січень 1945 року, депортації в трудові табори Радянського Союзу.

Зозуленко, керівник відділу у справах репатріації Ради Міністрів СРСР, брав участь у розгляді справ депортованих із Закарпаття угорських і німецьких переселенців.

Зозуля, підполковник, офіцер однієї з частин 4-го Українського фронту.

Золко, полковник, командир 90-го Карпатського прикордонного полку НКВС в Закарпатті, брав участь у виконанні постанови № 0036 про інтернування угорських і німецьких військовозобов'язаних, направлення їх у Свалявський збірний табір, у збиранні німецького населення, яке переховувалося від репараційних робіт.

Зорін Валерій Олександрович (1902 – 1986), дипломат, у 1945 – 1947 роках посол Радянського Союзу в Празі, згодом заступник міністра закордонних справ.

Зуб, командир взводу, що належить до штабу батальйону № 159 для забезпечення конвою колони інтернованих.

Ізраїльян В., полковник, головний військовий прокурор 4-го Українського фронту, брав участь в ухваленні багатьох смертних вироків в 1944 – 1945 роках в Закарпатті.

Казанцев, майор, начальник 1-го відділу управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту. Брав участь в допитах публічних посадових осіб Закарпаття, сприяв їх засудженню.

Калінін Михайло Іванович (1875 – 1946), політичний і державний діяч, у 1938 – 1946 роках голова Президії Верховної Ради СРСР. Брав участь в організації мобілізації німців.

Капітан, агент НКВС СРСР в Закарпатській області, командир розвідувально-го партизанського загону, десантованого біля села Шаланки.

Каратаєв, капітан, військовий суддя, член колегії військового суду Прикарпатських прикордонних частин МВС Радянського Союзу (1946, Ужгород), брав участь в засудженні колишніх військовослужбовців угорської та німецької армій, жителів Закарпаття.

Каріофіллі, артилерійський генерал-лейтенант, член військової ради 4-го Українського фронту, брав участь у виконанні постанови № 0036, в арештах угорських і німецьких військовозобов'язаних, інтернуванні до збірного табору в Сваляві, в зборі закарпатців німецької національності, які переховувалися від репараційних робіт.

Карпюк, майор, військовий суддя, голова військового суду Прикарпатських прикордонних частин МВС Радянського Союзу (1946, Ужгород), брав участь в засудженні колишніх військовослужбовців угорської та німецької армій, жителів Закарпаття.

Кацнельсон Ілля Нісуневич, генерал-полковник, один з керівників штабу військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, організаторів репресій в Закарпатті.

Ковальчук Микола Кузьмич (1902 – 1972), генерал-лейтенант, з квітня 1944 року начальник відділу управління контррозвідки «Смерш» 4-го Українського фронту. Здійснював нагляд за військовими трибуналами 1-ї гвардійської, 8-ї повітряної та 38-ї армій цього фронту, причетний до масових репресій серед населення Закарпаття, з його іменем пов'язані арешти багатьох закарпатських лідерів інтелігенції, засудження до страти. В 1954 році звільнений з органів на основі фактів, що дискредитують звання офіцера, позбавлений генеральського звання.

Кондратов, майор, комендант міста Виноградово.

Коновалов, майор, командир маневрового загону 88-го Карпатського прикордонного полку НКВС, у період 18 – 20 листопада 1944 року організував конвой інтернованих цивільних з Берегова в Страбичово і з Страбичова в Сваляву. Брав участь у виконанні постанови №7161 в м. Рахів по мобілізації німців для репараційних робіт.

Коновалов, лейтенант, командир оперативної групи 88-го Карпатського прикордонного полку НКВС. Брав участь у виконанні постанови №7161 в м. Тячів по мобілізації німців для репараційних робіт.

Корженевич, генерал-лейтенант, начальник штабу 4-го Українського фронту, брав участь у виконанні постанови № 0036, в арештах закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, інтернуванні їх до Свалявського збірного табору, у зборі закарпатців німецької національності, які переховувалися від репараційних робіт.

Кривенко Михайло Спиридонович (1904 – 1954), генерал-лейтенант, з 2 лютого 1945 року до 2 лютого 1947 року начальник ГУПВІ НКВС/ МВС Радянського Союзу (Головне управління у справах військовополонених й інтернованих).

Кругляков Андрій Давидович (1910 – 2003), полковник, комендант міста Ужгорода з 1 листопада 1944 року до жовтня 1946 року.

Круглов Сергій Никифорович (1907 – 1977), генерал-полковник, у період з 29 грудня 1945 року до 3 березня 1953 року Народний комісар внутрішніх справ і міністр внутрішніх справ СРСР.

Крутський, гвардії майор, комендант міста Хуст.

Кузьменко, капітан, заступник начальника штабу Карпатського прикордонного полку НКВС № 92 в Закарпатті, виконавець постанов № 0036 і № 7161, зі своєю частиною брав участь у зборі закарпатців німецької національності, які переховувалися від репараційних робіт, у вивезенні німецьких жінок до Воловця.

Кузмічов, гвардії полковник, начальник штабу частини НКВС 4-го Українського фронту. Брав участь у зборі закарпатців німецької національності, які переховувалися від репараційних робіт, у вивезенні німецьких жінок до Воловця.

Кулик, лейтенант, командир підрозділу конвою інтернованих, що належав до штабу батальйону по охороні і конвою № 159.

Кучер, офіцер з адміністративних питань Головного політуправління 4-го Українського фронту, організатор кампанії по збиранню підписів за Маніфест.

Лабошев, полковник, комендант міста Рахів.

Лазарєв, підполковник, комендант міста Мукачево.

Лебедєв, майор, командир 1-ї роти прикордонного полку Карпати № 88 НКВС. 18 – 20 листопада 1944 року брав участь у військовій операції по інтернуванню цивільного населення округу Угоча, організації та забезпеченню табірної охорони пункту прийому військовополонених в м. Хуст. Відповідальний за виконання постанови № 7161 по мобілізації на репараційні роботи німецького населення в м. Хуст.

Левітін, полковник, заступник начальника штабу військ НКВД 4-го Українського фронту по охороні тилу, брав участь в організації та контролю за виконанням постанови № 0036 Військової ради 4-го Українського фронту та постанови ДКО № 7161.

Лимар, майор, начальник Ужгородського сектору нагляду за виконанням вироку засуджених на смерть військовим трибуналом управління контррозвідки СМЕРШ.

Лопатін, майор, офіцер однієї з частин 4-го Українського фронту. Брав участь в організації та контролю за виконанням постанови № 0036 Військової ради 4-го Українського фронту та постанови ДКО № 7161.

Майський Іван Михайлович, радянський посол в Лондоні, підтримував контакти з урядом Бенеша, вів попередні переговори про приєднання Закарпаття до Радянського Союзу.

Маленков Георгій Максимович (1902 – 1988), лідер партії, державний діяч, в 1946 році заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Брав участь в організації мобілізації німців.

Малиновський Родіон Якович (1898 – 1967), маршал Радянського Союзу. 3 травня 1944 року командував 2-м Українським фронтом, керував депортацією німецького населення з Угорщини та Румунії в Радянський Союз.

Мамулов (Мамулян) Степан Соломонович (1902), перший заступник міністра внутрішніх справ, брав участь в організації виконання постанови ДКО № 7161 по інтернуванню німців зі східноєвропейського регіону в грудні 1944 року та січні 1945 року, депортації в трудові табори Радянського Союзу. Колишнього соратника Берії в 1954 році засуджено на 15 років. Вийшов на волю у 1968 році.

Мануїльський Дмитро Захарович (1883 – 1959), політфункціонер в центральному апараті Червоної Армії, відповідальний за організацію пропагандистської роботи серед ворога.

Марський, полковник, начальник Мукачівського відділу розвідки – контррозвідки сектору СМЕРШ, що належить до 8-ї повітряної армії, організатор репресій на місці.

Маскін, начальник штабу військової частини №21240 в Мукачеві, брав участь у виконанні постанови ДКО №21240 по інтернуванню німців.

Матюхін, капітан, начальник підрозділу зв'язку Карпатського прикордонного полку № 88 НКВС в Іршаві, відповідав за виконання постанови № 0036 та постанови № 7161 по мобілізації німецького населення на репараційні роботи.

Мехліс Лев Захарович (1889 – 1953), партійний функціонер, з 1937 року начальник Головного політичного управління РСЧА і заступник наркома оборони СРСР, генерал-полковник (1944). Під час Другої світової війни член військової ради 2-го Білоруського, а з серпня 1944 року – 4-го Українського фронту, в тому числі один з керівників загонів СМЕРШ в Закарпатті. Належав до кола довірених осіб Сталіна, свою вірність вождю доводив тим, що був жорстоким і безжальним до ворогів і супротивників. Приєднання Закарпаття до Радянського Союзу відбувалося під його суворим і послідовним наглядом, одночасно один з керівників в організації депортації угорського і німецького цивільного населення. У 1944 – 1946 роках своїм безжальним і брутальним ставленням винен у втраті біля півтисячі угорських, русинських та українських закарпатських патріотів.

Мещеряков, підполковник, начальник 4-го відділу управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту, брав участь у допитах заарештованих державних посадових осіб Закарпаття, сприяв їхньому засудженню.

Мітєрьов Георгій Андрійович (1900 – 1977), народний комісар охорони здоров'я СРСР, куратор непрофесійно оснащеної мережі табірних госпіталів.

Мікоян Анастас Іванович (1895 – 1978), заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Брав участь в організації мобілізації німців.

Мітрюков, капітан, командир роти 92-го Карпатського прикордонного полку, разом зі своїм підрозділом брав участь у ліквідації Ужгородського угорського військового госпіталю, у відправці поранених солдатів в збірні табори, в інтернуванні цивільного населення Ужгорода, та в інших арештах.

Мкервалідзе М. К., майор, начальник збірного-пересильного табору військовополонених в Старому Самборі (ФППЛ №22).

Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890 – 1986), радянський державний і політичний діяч. У 1941 – 1949 роки нарком внутрішніх справ, з 1957 року міністр закордонних справ, Голова Ради Міністрів СРСР. Брав участь в організації мобілізації німців Східної Європи.

Мочалов Микола Іванович, майор державної безпеки, з 10 грудня 1944 року призначений одним з керівників Головного управління НКВС у справах військовополонених й інтернованих при 4-му Українському фронті, так званий «диспетчер-інспектор» таборів в Сваляві (СПВ-2) та Старому Самборі (ФППЛ-22).

М'ясников А., генерал-майор, голова військового трибуналу 4-го Українського фронту, в 1944 – 1945 роках в Закарпатті брав участь в ухваленні кількох смертних вироків.

Носов, майор держбезпеки, начальник так званого зеленого табору, створеного в м. Новий Борисов, Мінської області (ГУПБІ) № 183. Сотні закарпатських

інтернованих (з Берегівського, Ужгородського округів), які потрапили в його руки, померли від дистрофії та обмороження.

Новіков, генерал-майор, член військової ради 4-го Українського фронту, один з авторів і натхненників сумнозвісної постанови № 0036.

Олднер Г. (Габор), керівник угорської розвідувальної групи НКВС, відповідальний за контроль тилу 4-го Українського фронту.

Остапенко, офіцер з адміністративних питань Головного політуправління 4-го Українського фронту, організатор кампанії по зборі підписів Маніфесту.

Панкін, лейтенант, з лютого 1945 року начальник Свалявського збірного табору (СПВ-2) до його ліквідації.

Панов, полковник, офіцерів підрозділу 4-го Українського фронту, один з організаторів радянізації.

Петров Іван Олексійович (1905 – 1956), генерал-лейтенант, з лютого 1943 по січень 1945 року начальник УПВІ НКВС СРСР, з лютого 1945 року заступник начальника Головного управління у справах військовополонених й інтернованих.

Петров Іван Юхимович (1896 – 1953), генерал армії, Герой Радянського Союзу (1945). З 1918 на командних посадах в Червоній армії. Під час Другої світової війни командував обороною Одеси, Севастополя, командував Північно-Кавказьким, 2-м Білоруським фронтами. Як командуючий 4-м Українським фронтом, з його іменем пов'язана окупація Закарпаття, приєднання до Радянського Союзу, складання та підписання постанови № 0036, діяльність керованих ним військ НКВС у процесах знищення населення, в операціях по інтернуванню угорських і німецьких чоловіків і жінок.

Пешков, майор, начальник штабу Карпатського прикордонного полку НКВС № 90, виконавець постанов № 0036 і № 7161 в Закарпатті.

Портнягін, майор, начальник адміністративного відділу у справах військовополонених військ НКВД при 4-му Українському фронті, інспектор збірних таборів в Закарпатті (Свалява, СПВ-2), Хуст, Жорнава (СПВ-3), Турка, один з організаторів інтернувань, репресій.

Прищепа Іван, агент НКВС в Закарпатті, його група десантників висадилася в серпні 1944 року біля угорського населеного пункту Нове Село Берегівського району.

Прімченко, комендант с. Поляна.

Пронін Михайло Михайлович, генерал-лейтенант, начальник політвідділу 4-го Українського фронту, організатор проведення першої конференції Комуністичної партії Закарпатської України, І з'їзду народних комітетів області в Мукачеві, прийняття Маніфесту, радянізації Закарпаття.

Пушкін Георгій Максимович (1909 – 1963), радянський політичний уповноважений, акредитований при Союзній наглядовій комісії в Угорщині, політичний радник, згодом радянський посол в Будапешті.

Резниченко, капітан, начальник штабу роти Карпатського прикордонного полку НКВС № 1. Відповідальний за виконання постанови № 7161 про мобілізацію німців на Виноградівщині.

Рудушин, підполковник, заступник ветеринарного сектору 4-го Українського фронту, співпрацював у зборі угорських і русинських лідерів в Ужгороді.

Рудас, лейтенант, начальник польової в'язниці управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту.

Салов, ст. лейтенант, черговий начальник конвою Свалявського збірному табору (СПВ-2), зазвичай, він конвоював в'язнів зі Свалявського табору до табору в Старому Самборі, начальник конвою в ешелонах для перевезення в'язнів зі Старого Самбору в Борисів в грудні 1944 року, винний в сотнях смертей.

Світельський Людвік, штабс-капітан, голова призовної комісії, призначеної генералом Свободою в Закарпатській області.

Селіванівський Микола Миколайович (1901 – 1997), генерал-лейтенант, у період з січня по квітень 1945 року в якості уповноваженого НКВС СРСР при командуванні 4-го Українського фронту. Його ім'я асоціюється з арештами біля 3000 громадян Карпатської України, угорської, русинської провідної інтелігенції, ділових керівників, партійних лідерів, представників уряду, за постановою НКВС СРСР №0016 від 11 січня 1945 року, яких утримували в спеціальних таборах НКВС, багатьох з них було страчено. В 1951 – 1953 роках він був заарештований і затриманий як співробітник Абакумова, позбавлений військового звання.

Селіванов, капітан, секретар Головного управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС при 4-му Українському фронті, співпрацював у виконанні постанови № 0036, в арештах угорських і німецьких військовозобов'язаних, уведенні їх до Свалявського збірному табору, збиранні закарпатських німців, які переховувалися від відправки на репараційні роботи.

Єсров Іван Олександрович (1905 – 1990), генерал армії, з 30 липня 1941 заступник наркома внутрішніх справ СРСР, з 1947 року перший заступник, уповноважений НКВС при різних командуваннях Радянської армії.

Скобляков, майор, один з керівників операцій по виконанню постанови №0016 від 11 січня 1945 року, керівник оперативної групи генерал-лейтенанта Селіванівського, який своєю частиною конвоював більше двох тисяч заарештованих, як антирадянських елементів, до Самбірського табору.

Сладкевич Мойсей Йосипович (1906), генерал-лейтенант в 1945 році заступник командувача військами НКВС, співпрацював з військовими радами 2-го і 3-го Українських фронтів у виконанні постанови №7161 Комітету оборони про інтернування німців зі східноєвропейського регіону у період з грудня 1944 року по січень 1945 року. Брав участь в організації депортації інтернованих в трудові табори Радянського Союзу, а також у виконанні постанови Військової ради № 00216 (21.12.1944) про арешт усіх військових, урядових і цивільних посадових осіб Східної Європи німецької (в Закарпатті: угорської) національності.

Смірнов, майор, командир Карпатського прикордонного полку НКВС № 92, зі своєю частиною брав участь у зборі закарпатців німецької національності, які переховувалися від репараційних робіт, у вивезенні німецьких жінок до Воллца.

Сосновий, капітан, слідчий 1-го підрозділу, 4-го відділу управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту. Брав участь в допитах закарпатських публічних посадових осіб Закарпаття, сприяв їх засудженню.

Супруненко Петро Карпович (1908 – 1992), генерал-майор, у 1939 – 1943 роках начальник Управління у справах військовополонених й інтернованих Наркомату внутрішніх справ Радянського Союзу. Він розробив і керував здійсненням операції, в ході якої в 1940 році загинули майже 22000 польських військовополонених, в тому числі в Катинському лісі (Смоленська область, Росія). У період з 7 вересня 1945 року по 10 березня 1947 року начальник Управління НКВС в Закарпатській області.

Спірідонов Григорій Миколайович, охоронець збірного табору № 3 табору № 22, на два місяці потрапив до штрафної роти через те, що регулярно відбирав від військовополонених особисті речі.

Стагурський Михайло Михайлович, генерал-лейтенант, після війни голова Союзної наглядової комісії в Угорщині (1945 – 1947).

Ставчанський, підполковник, виконуючий обов'язки голови призовної комісії Мукачівського району.

Сталін Йосип Віссаріонович, російською Іосиф Виссарионович Сталин, грузинською Іосеб Джугашвілі (1878-1953), маршал, генералісимус Радянського Союзу, 4-й голова Ради Народних комісарів. 1-й голова Ради Міністрів СРСР, генеральний секретар ЦК Всесоюзної комуністичної (більшовицької) партії, згодом секретар. Втілював в собі ідеологію, названу його іменем, диктатор Радянського Союзу.

Тканко Олександр Васильович, підполковник, Герой Радянського Союзу, колишній командир партизанського загону «Армії Туряниці».

Толбухін Федір Іванович (1894 – 1949), радянський маршал. 3 травня 1944 року командував 3-м Українським фронтом. Відіграв важливу роль у взятті радянськими військами Будапешта та військовій операції на Балатоні. Також брав участь в депортації в Радянський Союз німців, які проживають в Болгарії, Югославії та Угорщині.

Тур, начальник табору НКВС № 414 (Київська область, Бережани).

Третьак, майор, комендант м. Берегово, командир частини Карпатського прикордонного 88-го полку НКВС, відповідав за виконання постанови № 0036 і №7161 про мобілізацію німців на репараційні роботи.

Тевосян Іван Федорович, радянський державний і партійний діяч. У 1936 – 1939 роках заступник наркома військової промисловості, з 1940 по 1948 рік нарком та міністр металургійної промисловості. Брав участь в організації мобілізації німців Східної Європи.

Тюльпанов Сергій Іванович, полковник, у серпні – жовтні 1944 року начальник 7-го відділу політуправління 4-го Українського фронту по політичній пропаганді серед солдат і офіцерів 1-ї угорської армії. З листопада 1944 виконував функції радника голови Народної Ради І. Туряниці в організації радянізації Закарпаття.

Тюраков, майор, командир 2-ї роти Карпатського 88 прикордонного полку НКВС. 18 – 20 листопада 1944 року брав участь в операції по інтернуванні цивільних осіб в населених пунктах Батова, Нодьдобронь, Тисааггтелек та околиці, в організації гарнізону району та охорони табору прийому № 97 в с. Страбичово.

Уймін, лейтенант, старший помічник в штабі одного з підрозділів Карпатського 88 прикордонного полку. НКВС в м. Чоп. Відповідальний за виконання постанови № 0036 та №7161 по мобілізації німців на репараційні роботи.

Устинов, гвардії майор, секретар Військової ради 4-го Українського фронту, який брав участь у підготовці проекту постанови № 0036 та організації її виконання.

Фадєєв Сергій Максимович (1905), генерал-майор, з 3 грудня 1942 року командує Причорноморською групою військ, Приморською армією і згодом частинами НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, за постановою № 0036 здійснював інтернування німецьких й угорських чоловіків, мобілізацію німецьких чоловіків і жінок для репараційних робіт, арешти угорських чиновників, керівників та ін.

Філоненко, гвардії майор, військовий суддя, голова військового трибуналу СМЕРШу 8-ї повітряної армії, організатор репресій, розстрілів.

Фоменко, ст. лейтенант держбезпеки, інспектор збірного табору в м. Хуст, збірного табору в Сваляві (СПВ-2), на совісті якого багато сотень смертей невинних людей.

Фомічев, підполковник, начальник відділу «А» управління держбезпеки (УМДБ «А»), брав участь у виконанні смертних вироків, винесених Спеціальним Судом в Ужгороді.

Фомін, капітан, начальник Новоселицького збірного табору № 1 в лютому 1945 року.

Хижняк, капітан 88 загону Карпатського прикордонного полку НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту, брав участь у виконанні постанови № 0036 та наказу коменданта №2 м. Ужгорода по інтернуванню угорських і німецьких військовозобов'язаних, у збиранні німецького населення, яке переховувалося від репараційних робіт.

Хоменко В., агент НКВС, командир партизанського розвідувального загону, десантованого в Закарпатті.

Хрульов Андрій Васильович (1892 – 1962), генерал армії, радянський воєначальник. З червня 1943 начальник тилу Радянської армії. Брав участь в організації мобілізації німців.

Хруцов Микита Сергійович (1894 – 1976), партійний лідер України та Радянського Союзу, державний діяч. У 1944 – 1946 роках відповідав за успішну радянізацію Закарпаття. Брав участь в організації вбивства єпископа Ромжі, ліквідації греко-католицької церкви.

Чернишов В.В., заступник наркома внутрішніх справ, брав участь в організації заходів по виконанню постанови Комітету оборони №7161 у грудні 1944 року – січні 1945 року по інтернуванню німецького населення зі східноєвропейського регіону та вивезенню в трудові табори Радянського Союзу.

Шацький, майор, командир 3-ї роти Карпатського прикордонного полку НКВС № 88, 18 – 20 листопада 1944 року організував конвой табору ППВ № 97 в Мукачеві для охорони приймально-транзитного Страбичовського табору військовополонених ППВ № 97 та маршрутів Мукачево – Свалява й Мукачево – Страбичово. Відповідальний за виконання постанови № 0036 та постанови № 7161 по мобілізації німців на репараційні роботи.

Шатров, підполковник, військовий суддя, головний військовий прокурор СМЕРШ 8-ї повітряної армії, головний військовий обвинувач, організатор репресій, страт в Закарпатті.

Шевчук, лейтенант, один з організаторів, керівників таборів по прийому військовополонених в Східній Словаччині та Закарпатті, що належали до 4-го Українського фронту в період між 28 жовтня та 17 листопада 1944 року.

Шорубалка, майор, слідчий відділу контррозвідки СМЕРШ.

Щербаков А., генерал-полковник, відповідальний за прес-службу Головного політуправління Червоної Армії, який видав наказ про видавництво політуправлінням 4-го Українського фронту двох пропагандистських газет: угорської *Magyar Újság* (Угорська газета) та Карпатський вісник.

Щур, військовий прокурор-майор, слідчий головної прокуратури СМЕРШ 8-ї повітряної армії, організатор репресій, страт.

Юдаєв, майор, заступник начальника збірного табору №22 (ФППЛ) по постачанню в Старому Самборі в березні 1945 року.

Закарпатська Україна (Карпатська Україна)

Андрашко Іван Васильович (1919 – 1984), агент НКВС в Закарпатті, до війни отримав диплом юриста в Карловому університеті в Празі. З 1944 по 1946 рік головний прокурор Закарпатської України, з 1946 по 1952 рік головний прокурор Закарпатської області.

За інструкціями НКВС, як головний обвинувач, брав участь (в Спеціальному Суді в Ужгороді) у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів та офіцерів німецької та угорської армій, в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на строки 15 і 20 років та смертної кари.

У 1952 році його виключили з партії, тому що під час Чехословаччини був співробітником буржуазної газети. Після цього аж до смерті виконував різні судові та адвокатські доручення.

Беличко, співробітник апарату держбезпеки Закарпатської України в Мукачеві, на основі представлених слідчих матеріалів Спеціальний Суд в Ужгороді виносив суворі вирoki.

Борецький С.В., в 1944 член Народної Ради Закарпатської України, також співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, у вивезенні мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянзації регіону.

Борканюк Сирена І. в 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, в тому числі співпрацювала в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, у вивезенні мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянзації регіону.

Вайс Самуель Леопольдович (псевдонім Шандор Варга, Вацлав Васелі, Карел Вольф) (1899 – 1971), агент НКВС в Закарпатській області, в 1934 – 1935 роках слухач марксистсько-ленінської школи, в 1939 році емігрував до Радянського Союзу, в 1944 році повернувся, в 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, один з керівників області в питаннях промисловості і торгівлі.

Варга Петро Ілліч (псевдонім Роман Салек, 1896 – 1979), в 1939 році емігрував до Радянського Союзу, у 1944 році повернувся, член колегії Ужгородського спеціального суду, за вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдат і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари.

Ваш Іван Михайлович (псевдонім Янош Ваш) (1904 – 1966), агент НКВС, партійний і державний керівник в Закарпатській області. У 1930 – 1933 роки слухач вищої партійної школи, згодом повернувся в Закарпаття. Як порушник радянського кордону, був в'язнем ГУЛАГу, в 1943 доброволець чехословацького корпусу, що формувався в Бузулуку. Після повернення в Закарпаття член Народної Ради, керівник органів державної безпеки Закарпатської України, секретар ЦК Комуністичної партії Закарпатської України, перший секретар, голова виконавчого комітету і т.д.

Винокуров, співробітник Головного управління державної безпеки в Закарпатській області, на основі представлених слідчих матеріалів Ужгородський Спеціальний Суд виносив суворі вирoki.

Гаврилов, лейтенант, оперативний співробітник 3-го відділу Головного управління держбезпеки в Закарпатській Україні, один з слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Гандера, голова Народного комітету Виноградівського округу, співпрацював у виконанні постанови ДКО № 7161, в організації вивезення мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Глік, судмедексперт Ужгородської в'язниці, брав участь у складанні протоколів про страти, самогубства.

Глуценко, майор, начальник Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні.

Жупан, член колегії Спеціального Суду в Ужгороді, за вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари.

Едельман, агент комуністичної ідеології, секретар Ужгородського окружного комітету Комуністичної партії Закарпатської України.

Єр'євичев, капітан, старший слідчий Головного управління держбезпеки в Закарпатській Україні, один з слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Івашко Георгій Іванович (1897 – 1972), агент НКВС в Закарпатській області, юрист, з 1944 року завідувач одного з відділів Народного комітету Ужгородського округу, делегат Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатській Україні, член Народної Ради, згодом завідувач відділу виконавчого комітету Закарпатської області.

Калінов Михайло Г., член колегії Спеціального Суду в Ужгороді. За вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдат й офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на строки 15 і 20 років та смертної кари.

Кампов Михайло І., секретар колегії Спеціального Суду в Ужгороді, угорський перекладач. За вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдат і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років, та смертної кари.

Карташов, капітан, співробітник слідчого Мукачівського окружного відділу УМВС в Закарпатській області (1946), з його іменем пов'язана підготовка матеріалів слідства для показових судів.

Керча І.Й., член Народної Ради Закарпатської України, заступник виконувача обов'язків завідувача відділу народної освіти, який увійшов в історію краю як ліквідатор видань, бібліотек угорських та німецьких навчальних закладів, сприяв закриттю угорських загальноосвітніх та середніх шкіл, усуненню директорів та ведучих вчителів угорських шкіл, радянізації шкільної освіти.

Керечанин І.Й. в 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, також співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких

військовозобов'язаних, сприяв вивезенню мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Климентюк Микола Васильович (також відомий як Карел Тіссен, 1906 – 1970), в 1931 році закінчив партійну школу в Харкові. В 1944 році повернувся на Закарпаття, головний редактор газети «Закарпатська правда», виступав за приєднання Закарпаття до Радянського Союзу.

Коваленко, лейтенант, оперативний працівник Свалявського відділу МДБ.

Кополович І.І. в 1944 році, член Народної Ради Закарпатської України, співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, сприяв вивезенню мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Кречко, співробітник Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один з слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Курочкін, лейтенант, співробітник Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один з слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Куруц Марія, агент НКВС в Закарпатті, більш відома як Маруся, член партизанського загону підполковника О. Тканка, знана як найбільш горезвісний кат в Ужгороді. Вона стратила, серед інших, засудженого на смерть депутата угорського парламенту Андрія Бродія та його соратників.

Ледней Іван Дмитрович (він же **Василь Оленич**), в 1930 – 1934 роках навчався в Києві. В 1939 році емігрував до Радянського Союзу, з 1941 року в Радянській Армії виконував спеціальні завдання, у 1944 році повернувся Закарпаття, член колегії Ужгородського Спеціального Суду. За вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари.

Ленішинець Іван, комендант апарату держбезпеки в Закарпатській Україні. Сприяв підготовці необхідних слідчих матеріалів. На підставі направлених до Ужгородського Спеціального Суду слідчих матеріалів були винесені суворі вирoki.

Лінтур Петро Васильович, у 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, брав участь, зокрема, в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, сприяв вивезенню мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Логойда Олексій, член колегії Ужгородського Спеціального Суду. За вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари. З весни 1945 року прокурор Великоберезнянського округу.

Мацканюк Михайло, в 1929 – 1932 роках навчався в партійній школі в Києві. В 1937 – 1939 роках виконував партійні завдання в Закарпатті, в 1939 році емігрував до Радянського Союзу, служив в чехословацькій армії. З 26 березня 1945 року начальник управління внутрішніх справ.

Малигін, мол. лейтенант, оперативний співробітник слідчого відділу Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один з слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Маріаш, співробітник апарату Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Молдавчук М.В. У 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, в тому числі співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, вивезення мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Мякоголов, оперативний співробітник Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Нямецук Василь (псевдонім Микола Недалі, Іштван Йонаш, Іван Федорович Желізняк) агент НКВС, в 1939 році емігрував до Радянського Союзу, навесні 1944 року повернувся в Закарпаття, виконував спеціальні завдання, згодом член колегії Ужгородського Спеціального Суду. За вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари.

Окаль, співробітник апарату держбезпеки Закарпатської України в Мукачеві.

Омелчук, лейтенант, заступник начальника сектору «К» Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні.

Опаленик, співробітник Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Поп Дмитро, начальник Ужгородської в'язниці Закарпатської України.

Попович, співробітник апарату держбезпеки Закарпатської України, один із слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Попович, секретар Закарпатського обласного виконавчого комітету, співпрацював у депортації німців.

Проскурін, лейтенант, оперативний працівник 5 сектору 2-го відділу Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні.

Решетар Марія, секретар колегії Ужгородського Спеціального Суду. За вказівкою НКВС співпрацювала у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари.

Русин Василь Павлович (Лецовиця, 1918) агент НКВС в Закарпатті, в 1940 році НКВС засудив його на 5 років ув'язнення як порушника радянського кордону. У вересні 1944 року той же НКВС направив його в Закарпаття як командира партизанського загону. Колишній голова Спеціального Суду, голова обласного суду, голова облвиконкому.

Сімир, оперативний робітник Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один з слідчих Ужгородського спеціального суду.

Сітовський, агент комуністичної ідеології, голова міського народного комітету в Берегові.

Сова Петро Петрович (Петер Сова) (1894 – 1984), агент НКВС в Закарпатті, русофільський політик, в листопаді 1944 року мер Ужгорода, згодом заступник голови Народної Ради.

Строганов, капітан, слідчий Мукачівського відділу Головного управління державної безпеки в Закарпатській області (1946), готував матеріали для показових судів.

Тарахонич Дмитро М. У 1940 році емігрував до Радянського Союзу, згодом служив в чехословацькому корпусі під керівництвом Людвіка Свободи. У 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, вивезення мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Тверкін, мол. лейтенант, начальник 3-го відділу Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Ужгородського спеціального суду.

Тівадар, співробітник Мукачівського відділу апарату державної безпеки Закарпатської області, на основі слідчих матеріалів Ужгородський Спеціальний Суд виносив суворі вирoki.

Теслович В.М. У 1944 член Народної ради Закарпатської України, зокрема, співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, вивезенні мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Токар Георгій, член колегії Ужгородського Спеціального Суду. За вказівкою НКВС співпрацював у притягненні до відповідальності колишніх угорських урядовців, керівників приватних підприємств, лідерів громадськості, службовців органів правопорядку, окремих солдатів і офіцерів німецької та угорської армій в показових судових процесах, у винесенні вироків позбавлення волі на 15 і 20 років та смертної кари.

Токмачов, лейтенант, начальник 2-го відділу Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Ужгородського Спеціального Суду.

Туряница (Туреф) Іван Іванович (1901 – 1955), агент НКВС в Закарпатті. Провідна особистість Закарпатського комуністичного руху. Під час Першої світової війни угорський солдат. У 1925 році вступив в Комуністичну партію Чехословаччини. У 1930 – 1933 роках слухач Харківської вищої школи комуністичної журналістики, повернувшись до Закарпаття, приєднався до профспілкового руху, займав різні пости. У 1939 році емігрував до Радянського Союзу, доброволець I-го Чехословацького корпусу, воював в одному з підрозділів корпусу. Після повернення в Закарпаття перший секретар ЦК компартії Закарпатської України і голова Народної Ради (1944 – 1945). Після приєднання до Радянського Союзу керує обласним комітетом компартії та обласною радою, крім того депутат Верховної Ради СРСР (1946) та Верховної Ради УРСР, член Президії (1947).

Улинець, прокурор Свалявського округу.

Федоров, лейтенант, співробітник оперативного відділу Іршавського округу Головного управління держбезпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Спеціального Суду в Ужгороді.

Федорцанич І., секретар Народного комітету Виноградівського округу, співпрацював у виконанні постанови ДКО № 7161, в організації вивезення мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону

Цуперяк М.І. в 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, в тому числі співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, у вивезенні мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону.

Чекан Ф.І. в 1944 році член Народної Ради Закарпатської України, також співпрацював в організації інтернування закарпатських угорських і німецьких військовозобов'язаних, у вивезенні мобілізованих на репараційні роботи німецьких чоловіків і жінок, депортації німецьких сімей, радянізації регіону. З 1946 року заступник начальника відділу у справах репатріації Закарпатської області.

Шадрін, майор, начальник слідчого відділу Головного управління державної безпеки в Закарпатській Україні, один із слідчих Ужгородського Спеціального Суду.

Чехословаччина

Бенеш Едвард (1884 – 1948), чехословацький політик і державний діяч. Колишній президент Чехословацької республіки, з 1938 секретний агент радянського розвідки, якого завербував резидент радянської розвідки Петро Зубов. Зовнішньополітична діяльність Бенеша багато в чому сприяла приєднанню Закарпаття до Радянського Союзу.

Гасал-Ніжборський Антонін, генерал, комендант звільнених територій, співробітник міністра еміграційного уряду та уповноваженого в Закарпатті Франтішека Нємеца.

Готвальд Клемент (1896 – 1953), член Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини.

Інгра Ш., міністр оборони Чехословаччини.

Клементіс В., заступник міністра закордонних справ Чехословаччини.

Масарик Й., міністр закордонних справ.

Нємец Франтішек (1898 – 1963), відомий політик, соціал-демократ. З 28 жовтня 1944 по 15 лютого 1945 року в чехословацькому уряді у вигнанні в Лондоні на рівні міністра, керівник представництва Чехословацької республіки в Закарпатті, в Хусті. Після комуністичного перевороту в Чехословаччині в 1948 році емігрував до Канади, помер в Монреалі.

Пернікаж, підполковник, член військової адміністрації Нємеца.

Піка Геліодор (1897 – 1949), генерал-майор, чехословацький військовий аташе, керівник чехословацької військової місії в Москві.

Свобода Людвік (1895 – 1979), генерал армії. Командуючий І-м Чехословацьким корпусом, який у 1943 році формувався в Радянському Союзі і в якому воювали багато закарпатців.

Фірлінгер Зденек (1891 – 1976) дипломат, державний діяч, посол в Москві чехословацького уряду у вигнанні, згодом прем'єр-міністр чехословацького уряду. 29 червня 1945 року підписав у Москві угоду про приєднання Закарпаття до Радянської України.

Угорщина

Іллеш Бела (1895 – 1974), агент НКВС в Закарпатті, письменник, майор Радянської армії, з 26 вересня 1944 року головний редактор газети *Magyar Újság*, яка видавалася політуправлінням 4-го Українського фронту. В Мукачеві виступив перед інтернованими з палкою патріотичною промовою.

Олднер Володимир, радянський розвідник, військовий кореспондент, глава угорського Операційного відділу Військової ради 4 Українського фронту, розповсюджував газети *Magyar Újság*.

Потоки Ференц, агент НКВС в Закарпатті, як інтернаціоналіст угорського походження, активний учасник більшовицької революції 1917 року в Санкт-Петербурзі та громадянської війни в Росії. Радянська й українська історіографія вважає його радянським громадянином.

Ракоші Матяш (1892 – 1971) комуністичний політик. У 1941 – 1944 роках як лідер комуністичної еміграції керував антифашистською політичною роботою серед угорських військовополонених, редактор Угорської програми Московського радіо. Повернувся додому 30 січня 1945 року. Секретар ЦК Компартії Угорщини, культ особи в Угорщині пов'язаний з його ім'ям.

Уста Дюла, агент НКВС в Закарпатті, лісничий, офіцер (1914 – 1995). Виховувався в селі Дерцен. Відомим в Закарпатті став в 1944 році, коли на підтримку радянським військам організував партизанський загін і приєднався до Червоної Армії. У листопаді 1944 року агітував закарпатців на «триденну роботу», серед них й угорців з села Дерцен. Згодом в Угорській Народній Республіці займав різні армійські посади, з 1956 року по грудень 1962 року перший заступник міністра оборони, генерал-лейтенант, та т. ін. Своє життя описав в мемуарах: Дюла Уста (1989): *Добро треба хотіти*, Будапешт: видавництво Зріні.

ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ, КАРТИ

(Власний архів Юрія Дупко)

Фото 1. Архівний знімок. Фрагмент лінії Арпада в Карпатах, зданої без бою (кінець жовтня 1944 року).

Фото 2. Архівний знімок. Вступ радянських військ в Мукачево (26 жовтня 1944 року).

Фото 3. Архівний знімок. Мукачівська комісія по прийому вітає радянських офіцерів високого рангу (26 жовтня 1944 року).

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ВОЕННОГО СОВЕТА 4-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА

13 ноября 1944 года

№ 0036

Действующая Армия

В тылу фронта осело большое количество бывших солдат и офицеров немецкой и венгерской армий, проживающих в настоящее время в населенных пунктах освобожденной территории Закарпатской Украины.

В ряде населенных пунктов проживают военнообязанные лица немецкой и венгерской национальности, подлежащие также, как и солдаты противника, задержанию и направлению в лагеря для военнопленных.

Большинство чиновников и служащих полиции и жандармерии венгерского правительства не только не арестованы, но даже и не учтены.

Военный Совет Фронта ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. В период с 14 по 16.11. с.г. включительно, военным комендантам городов, местечек и крупных населенных пунктов провести регистрацию солдат и офицеров, служивших в немецкой и венгерской армиях, независимо от их национальности.

2. Провести регистрацию всех военнообязанных лиц в возрасте от 16 до 50 лет немецкой и венгерской национальности, проживающих в настоящее время на освобожденной территории Закарпатской Украины, а также всех чиновников и служащих венгерской полиции и жандармерии, находящихся на освобожденной территории Закарпатской Украины.

3. Проект приказа военного коменданта о проведении регистрации указанных выше лиц УТВЕРДИТЬ.

Военным комендантам, во время регистрации, объявить всем о повеле на 18.11 и всех вызванных вторично 18.11.44 года:

а) Бывших солдат и офицеров немецкой и венгерской армий,

Фото 4. Сумнозвісна постанова № 0036 від 13 листопада 1944 року Військової ради 4-го Українського фронту. Фотокопія.

задержать и под конвоем, как солдат противника, направить на пункты военнопленных.

б) военнообязанных лиц немецкой и венгерской национальности, проживающих на освобожденной территории Закарпатской Украины, отдельными командами * при списках под конвоем направлять на пункты военнопленных.

Весь учетный материал регистрации чиновников и осужденных венгерской полиции и жандармерии, вместе с задержанными, 18-19.II с.г. передать ближайшим орк. "СМЕРШ" соединений и разведывательных органов пограничных частей охраны тыла фронта.

4. На время проведения операции организовать к 17.II. 44 г. дополнительно два приемных пункта военнопленных один в районе г. Перечин, второй в районе г. Густе.

5. Начальнику войск НКВД по охране тыла генерал-майору ФАДЕЕВУ дать указания своим частям об усилении работы по выявлению и задержанию перечисленных выше лиц.

6. Начальнику тыла фронта генерал-майору КАЦЕНЬСОНУ, для обеспечения выполнения настоящего постановления разрешить военным комендантам пользование автомашинами "ВИЛИС", находящимися на вербовочных пунктах фронта.

7. Для усиления конвоирования направляемых на пункты военнопленных, разрешить комендантам городов, местечек и крупных населенных пунктов использовать местные гарнизоны.

8. Начальнику тыла фронта организовать с 18.II.44 г. по маршруту Ужгород-Самбор и Свалява-Самбор достаточное количество питательных пунктов.

Фото 5. Наступні сторінки постанови про інтернування угорських та німецьких чоловіків. Фотокопія.

9. Начальнику войск охраны тыла генерал-майору ФАДЕЕВУ
на 15.00 12.II.44 года собрать всех военных комендантов
и их заместителей на совещание.

ПРИЛОЖЕНИЕ: приказ военного коменданта.

КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ
4-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА
ГЕНЕРАЛ АРМИИ
/ИВ. ПЕТРОВ/

ЧЛЕНЫ ВОЕННОГО СОВЕТА
4-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА
ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК
/Л. МЕУЛИС/

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР
/НОВИКОВ/

ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ АРМ.
/КАРИОФИЛИД/

БЕРНО: СЕКРЕТАРЬ ВОЕННОГО СОВЕТА
4-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА
ГВАРДИЙСКИЙ МАЙОР

/УСТИНОВ/

[Handwritten signature]

ПРИКАЗ военного коменданта № 2

13 ноября 1944 г.

1. Начиная с 14 ноября с.г. в трехдневный срок зарегистрироваться в ближайшей военной комендатуре всем бывшим рядовым и офицерскому составу, служившим в венгерской и немецкой армиях, оставшимся на освобожденной территории Закарпатской Украины.

Подлежат регистрации также все военнообязанные немцы и венгерской национальности в возрасте от 18 до 50 лет.

2. В этот же срок обязаны явиться на регистрацию все находившиеся на службе во время оккупации венгры Закарпатской Украины чиновники и служащие полиции и жандармерии.

3. Регистрация проводится только в военной комендатуре с 9 час. утра до 7 часов вечера ежедневно.

Последний день регистрации 16 ноября 1944 года.

4. Все уклонившиеся от регистрации подвергнутся привлечению к ответственности по законам военной администрации.

Военный комендант.

Városparancsnokság 2. számú PARANCSA

1944 november 13-án.

1. Folyó évi november hó 14-től három napon belül jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságnál mindazok a katonák és tisztek, akik a magyar és német hadsereg kötelékébe tartoztak és a felszabadított Kárpátalja területén maradtak.

Jelentkezni tartoznak, német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évi és 50 éves korig.

2. Ezen határidőn belül kötelesek ugyancsak jelentkezni mindazok, akik a magyar megszállás alatt Kárpátalján a rendőrség vagy csendőrség szolgálatában álltak.

3. Jelentkezni csak a városparancsnokságon lehet naponta reggel 9-től este 7-ig.

A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika.

4. Mindenkit, aki a jelentkezésnek nem tesz eleget, le lesz tartóztatva és a hadilővérszék elé kerül.

Városparancsnok.

Фото 6. Додаток до постанови: наказ коменданта №2 (13 листопада 1944 р.). Фотокопія.

Фото 7. Архівний знімок. Колона чоловіків, які з'явились на *«триденну роботу»*, на *«маленький робот»*, направляється в збірний табір в Сваляві (18-20 листопада 1944 року).

Фото 8-9. Архівний знімок. Едвард Бенеш, який запропонував Сталіну Закарпаття, та Іван Туряниця, який від імені вождя відокремив та радянлізував Закарпаття.

МАНІФЕСТ

Першого З'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною

Настав радісний історичний день для Закарпатської України. За допомогою героїчної Червоної Армії союзу німецько-мадлярських іго. Показали нам багатовіковому пугавику мадляр і всіх чужоземців на історичних українських землях Закарпатської України.

З'їзд Народних Комітетів Закарпатської України проносить від імені всього населення Закарпатської України сердечну подяку доблесній Червоній Армії, яка вигнала німецько-мадлярських окупантів і принесла на своїй бойовій прапоріх перемогу і всім чужоземцям, Славні Радянському Союзу і його народом, Радянському Союзу, нашому батькові ЙОСИФУ ВІССАРІОНОВИЧУ СТАЛІНУ!

Столітнім перебуванням у складі від своєї матері-матері України, закарпатсько-український народ був пригноблений на людях і вичищення. Складом, як складали першопочаткову більшість закарпатсько-українського народу, полюблене було землі. Кров'ю і потом здобути багатства нашого народу йшли мадлярським та іншим чужоземцям гнобителям. Мова наша переслідувалась, писання закривалось, національна українська культура руйнувалась і знищувалась. Народ витиснувся з своїх земель чужоземцями і кошовими. За селіття, в 1920 року, вигнаний був, ретинути від гоним, злиднів і кривди, скупувати в чужі країни своїм тисяч закарпатських українців.

Розвала досудньої Австро-Угорської імперії, в якій Закарпатська Україна вважалась колоніальне підданство, як приєдна до національного, господарського і культурного відокремлення Закарпатської України. Наша батьківщина отримала нову відокремлення від своєї матері-матері України. Так звані «націоналізм» Закарпатської України в межах Чехословацької республіки, проголошена Сем-Жерменським договором 1919 року, не була установлена. Маміть унікалі, створеної на рушій Австро-Угорщини, Чехословацької республіки не змінилися нічим від нашого закарпатсько-українського народу. Від усіх керівних державних посад українці були усушені.

Але самим тяжким для Закарпатської України був 1938 рік і послідовний шість років мадлярського рабства Чехословацький уряд, відкочувачи, від насидання гітлерівської Німеччини, віддал нас у рабство мадлярським фашистам. Без слівного голосу протесту, без слівного пострілу, який запляманий німецько-мадлярським імперіалізмом, щоб врятувати Чехословакію. Закарпатська Україна була перетворена в дрітну розміну конету на міжнародній арені.

Так з нами поступали тому, що відірвали від своєї матері-матері Радянської України, як була беззаконна. Так з нами змочили поступити тому, що не була доведена до кінця наша боротьба за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, то ми залишилися поза всім історією народів Радянської Росії.

Не раз за свою історію народ Закарпатської України піднімався на боротьбу проти чужоземних гнобителів. Не гнався за пам'яті нашого повстання виступи народу за

приєднання Закарпатської України до Росії, за возз'єднання з Радянською Україною. Народні збори в Мармароші 18 грудня 1918 року і в Хусті 21 січня 1919 року, які репрезентували 420 громад, проголосили возз'єднання Закарпатської України з всією Україною. Спроби народу добитися своєї національної незалежності, нещадно подавлялись. Незважаючи на історичні мармарошські процеси 1904, 1913—14 років, розстріли робітників в Хусті в 1929 році, розстріли демонстрантів в Хусті, Турі-Пісці і інших селах 10 і 18 лютого 1932 року.

Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ, полюбляючи національну незалежність, перебуваючи вільно в роботі, землі, коли захищався в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національну незалежність, або гніт, депортації і постійне винищення народу Закарпатської України.

Тепер, коли народи Європи борються проти нацизму і гітлерівської тирanii, проти расистів несправді, даючи національну незалежність, було би величезною несправедливістю, якщо б наш народ і надалі залишався вільно вільно існувати відірваний від своєї рідної матері — Радянської України. ТІЛЬКИ ВОЗЗ'ЄДНАВШИСЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ і сім'ю братерського народу Радянського Союзу, МИ ЗАБЕЗПЕЧИМО СВОБОДУ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ, ВІСНОВИЩЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗКІТІ І ЗОВНІШНЬО БЕЗПЕКУ.

Закарпатсько-український народ, виваний з німецько-мадлярського рабства, вирішив раз і назавжди змінити свою історичну кривду і возз'єднатися з Радянською Україною. З дано думкою він ішов на вибори сільських, районних і міських Народних Комітетів і вибрав їх — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Сприймаючи як величезну подяку всьому народу, висловлену в останній і постанові робітничої, селян, інтелігентів і духовництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

ПЕРШИЙ З'їзд НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ВСІєї ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ПО СТАНОВЛЕННЮ:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю Радянською Україною і ввійти зі складу Чехословаччини.
2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ.
3. Обрати НАРОДНУ РАДУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ, як єдину центральну владу, віную по волі народу на території Закарпатської України.
4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Мукачево 26 листопада 1944 року.

Прийнятий одностайно на Першому
З'їзді Народних Комітетів
Закарпатської України.

A munkácsi kongresszus Kiáltványa

Фото 10. Маніфест Першого З'їзду Народних Комітетів в Мукачеві, який проголосив приєднання Закарпаття до Радянського Союзу (26 листопада 1944 року).

*Вернутий
18.12.*

(2)

1944 XII 2

Совершенно секретно

Экз. № _____

ЧЛЕНУ ВОЕННОГО СОВЕТА 4-ГО УКРАИНСКОГО
ФРОНТА - ГЕНЕРАЛ - ПОЛКОВНИКУ

ТОВ. М Е Х Л І С У

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о ходе выполнения постановления Военного Совета фронта
№ 0036 от 13.11.1944 года.

Выполняя постановление Военного Совета, военными комендатурами: Ужгород, Мукачево, Берегово, Береги, Густе, Вилки, Севлиш, Батево, Драгово, Перечин, Порошково, Поляна, Свалява, Середне, Мал.Березне, Вел. Березне, Волове, Тячево, Рахов оперативно подчиненных Управлению Войск и частями войск НКВД с 14 по 30 ноября с/г. на территории Закарпатской Украины была проведена регистрация офицеров, солдат и военнообязанных немецкой и венгерской национальности, а также чиновников и служащих венгерской полиции и жандармерии.

В результате, которой прошло регистрацию 20242 чел., из них:

- а) офицеров - 315, в т.ч.
- мадьяр - 237
 - чехов - 4
 - русин - 50
 - словаков - 18
 - украинцев ... - 13
 - румын - 1
- б) солдат - 12438, в т.ч.
- немцев - 76
 - мадьяр - 8244

20250

Фото 11. Рапорт НКВС генерал-полковнику Мехлісу про організацію інтернування (13 листопада 1944 року). Фрагмент.

146

МОСКВА НКВД СССР
НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
ТОЗ. Д.П.В.Е.Р.И.Я

145

ДОКЛАДЫВАЕМ:

При наступлении войск 4-го Украинского фронта в тылу оказалось значительное количество разбежавшихся солдат и офицеров венгерской армии, уроженцев Закарпатской Украины осели по месту своего жительства.

Также на освобожденной территории Закарпатской Украины оказалось значительное количество военнообязанных венгерской национальности в возрасте от 18 до 50 лет.

Военный Совет 4-го Украинского фронта своим постановлением от 13 ноября с.г. за № 0036 решил провести операцию по изъятию бывших солдат и офицеров венгерской и немецкой национальностей, а также военнообязанных этих же национальностей от 18 до 50 лет, за исключением чехов, русин, украинцев и поместить всех изъятых в лагерь военнопленных.

Войска НКВД охраны тыла фронта, которые осуществляли эту операцию с 18 ноября с.г. и проводят ее в настоящее время, изъяли и направили на сборные пункты военнопленных и в лагерь 7729 солдат, 154 офицера, 7201 военнообязанных от 18 до 50 лет 176 жандармов венгерского правительства, а всего по состоянию на 4 декабря с.г. 15260 чел.

По национальности: немцев 4 137, а остальные мадьяры.

При проведении регистрации бывших солдат венгерской армии среди них оказалось словаков 362, русин 2243, украинцев 1201, евреев 43, сербов 100, чехов 156 и 10 чел. других словянских национальностей, а всего 4280 чел., которые освобождены и оставлены по месту жительства.

По учетным данным проведенной регистрации было учтено 20240 человек, из них уже находится на сборных пунктах и в лагере 15260 чел. и освобождено 4280 чел.

В связи с продвижением фронта операция по изъятию перечисленных выше лиц будет продолжена.

Все изъятые 15260 чел. помещены на сборные пункты и в лагерь военнопленных и будут направлены в тыловые лагеря.

Фото 12 і 13. Доповідна командування 4 Українським фронтом наркому держбезпеки Берії (генерал армії Петров, командуючий фронтом, генерал-лейтенант Фадєєв, командуючий військами НКВС) про виконання постанови № 0036 (6 грудня 1944 року, на двох аркушах).

- 2 -

147

На 4 декабря с.г. из числа содержащихся в лагере и на сборных пунктах 5000 чел. используются по решению ВС фронта на работах по восстановлению железных дорог.

Отправка остальных военнопленных в тыловые лагеря задерживается из-за неподачи вагонов.

Докладываем на Ваше распоряжение.

ПЕТРОВ. ФАДДЕВ.

№ 1276 6.12.44г.
г. Ужгород.

2. Dokumentumok

Най ширше розповсюдження Закарпатської України з Радянською Україною!

ВІСТНИК НАРОДНОЇ РАДИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

УРЯДОВИЙ ОРГАН НАРОДНОЇ РАДИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Рік видання I.

Ужгород, 30. грудня 1944.

Число 3.

ЗМІСТ:

	Ст.
Декрет ч. 22, про утворення Спеціального Суду при Народній Раді Закарпатської України	15
Декрет ч. 23, про організацію Народних Дружин	16
Декрет ч. 24, про скасування литварських позачок	16
Декрет ч. 25, про націоналізацію всіх акцій банків та філій банків Закарпатської України та про вилучення Народного Банку Закарпатської України	17
Декрет ч. 26, про вилучення податків, оплат, акцій та інших публічних акцій	17
Постанова Народної Ради Закарпатської України про курс між мадярськими пенге і чехословацькою короною	18
Постанова Народної Ради Закарпатської України про продажні ціни на сільсько-господарські продукти і ціни на хліб та м'ясо в торгівлі на роздріб	19
Постанова Народної Ради Закарпатської України про допомогу жертвам фашистського терору	20
Розпорядження ч. 9, про воєнне реставрування авто-машин, мотоциклів і велосипедів	20
Розпорядження ч. 10, про відміну Декрету ч. 24, про скасування литварських позачок	21
Розпорядження ч. 11, про організацію карової служби на Закарпатській Україні	21
Розпорядження ч. 12, про відміну постанови Народної Ради Закарпатської України від 21. грудня 1944, року про дозову жертвам фашистського терору	22
Розпорядження ч. 13, про відміну Декрету ч. 8, про наділення бувайськими деревом погорілих, вимушених і бездомних та про забезпечення валом робітників, селян і трудової інтелігенції	22
Розпорядження Уповноважених Народної Ради Закарпатської України	23
Уради оголошення	26
Персональні повідомлення	27

Декрети і постанови

Декрет ч. 22.

Про утворення Спеціального Суду при Народній Раді Закарпатської України.

Мадярьсько-німецькі гнобителі вдерлися і протягом п'яти років господарювали на нашій землі, впровадивши кривавий режим сваволі, знущались над нашим народом, розбивали родинні вогнища, грабили міста і села, палили народне майно. Тисячі синів і дочок нашого змученого народу загинули вони на каторгу до Угорщини і її спільниці Німеччини. В застінках фашистської жандармерії і поліції від нестерпних тортур і знущань мадярьсько-німецьких сатрапів гинули десятки і сотні мирних громадян.

Славна Червона Армія єдинокровного наш радянського народу визволила від поневолення і вигнала мадярьсько-німецьких окупантів. Утікаючи під ударами Червоної Армії, мадярьсько-німецькі загарбники залишили на нашій землі своїх агентів.

Ідучи на зустріч волі народу, в цілях зміцнення державної безпеки — Народна Рада Закарпатської України визнає необхідним утворення судових органів для боротьби з злочинами нашого народу.

Народна Рада Закарпатської України, відповідно з Маніфестом I. З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України від 26. листопада 1944 року про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід її зі складу Чехословацької Республіки, слідуючим декретом постановляє:

§ 1.

Установити при Народній Раді Закарпатської України Спеціальний Суд, вибраний Народною Радою.

§ 2.

Спеціальний Суд діє на всій території Закарпатської України.

§ 3.

В своїй діяльності Спеціальний Суд має на увазі виключно інтереси народних мас і діє на основі засад, викладених в Маніфесті I. З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України.

§ 4.

Позбавити сили всі закони і розпорядки мадярьського і окупаційних урядів.

§ 5.

До видання кримінальних, кримінально-процесуальних та інших законів, Спеціальний Суд керується своєю народною правосвідомістю та внутрішнім переконанням, що базується на потребі оборони суверенітету уряду і соціальних прав горожан.

§ 6.

Спеціальному Судові підлягають справи:

- а) про керівників органів окупаційних урядів,
- б) про службовців мадярьської поліції і жандармерії,

Ціна 3-50 пенге.

Фото 14. Декрет Народної Ради Закарпаття про створення Ужгородського Спеціального Суду (18 грудня 1944 року, Опубліковано в Віснику 30 грудня 1944 року).

в) про зрадників і їх помічників з громадян Закарпатської України, які своїми діяннями зміцнювали окупаційний режим на шкоду своєму народові,

г) про тайних агентів мадярських і німецьких органів,

д) про осіб, які в період окупації чинили звірства і насильства над мирним населенням,

е) про осіб, що саботують діяння Народної Ради Закарпатської України, та які проводять агітацію і пропаганду, скеровану проти нашої визвольницької - Червоної Армії,

ж) про всіх осіб, які посягають на заступників уряду та суспільних діячів,

з) про осіб, діяльність яких скерована на розпалювання національної і релігійної ворожнечі,

и) про діячів фашистських партій,

к) про всі інші карні злочини, розглядення яких в Спеціальному Суді буде визнано потрібним.

§ 7.

Як міру кримінального покарання Спеціальний Суд має право пристосувати тюремне ув'язнення терміном до 10 років або розстріл з конфіскацією майна.

§ 8.

Вироки Спеціального Суду виносяться іменем Народної Ради Закарпатської України і не підлягають оскарженню. Вироки про розстріл підтверджуються Народною Радою Закарпатської України.

§ 9.

Для проведення слідства в справах, названих в § 6., утворити при Спеціальному Суді слідчу комісію. Порядок проведення справ в Спеціальному Суді і слідчій комісії визначається спеціальною інструкцією, яка прикладається до цього декрету.

§ 10.

Цей декрет вступає в силу з дня його опублікування і здійснює його Уповноважений Народної Ради Закарпатської України в справах судінства.

Ужгород, 18. грудня 1944. року.

І. І. Турянниця в. р. П. П. Сова в. р. П. І. Лінтур в. р. І. М. Ваш в. р. Ю. І. Івашко в. р. М. В. Молдавчук в. р. М. В. Цуперяк в. р. С. Л. Вайс в. р. С. В. Борецький в. р. І. Ю. Керча в. р. Г. І. Русин в. р. І. Ю. Керечанин в. р. Ф. І. Чекан в. р. Д. М. Тарахонич в. р. С. І. Борканюкова в. р. І. І. Кополович в. р. В. М. Теслович в. р.

Декрет чис. 23.

Про організацію Народних Дружин.

Здійснюючи Маніфест І. З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, — Народна Рада Закарпатської України видає наступний декрет:

§ 1.

По всіх округах створити з добровільців Народні Дружини.

§ 2.

До Народних Дружин приймати робітників, селян, інтелігенцію, що бажають без відриву від своєї основної роботи, зі зброєю в руках захищати населення Закарпатської України від зазіхань зовнішніх і внутрішніх ворогів.

§ 3.

Від усіх народних дружинників прийняти зречення клятви на вірність Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту І. З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

§ 4.

Всі Народні Дружини відкорити начальнику Центрального Штабу Народних Дружин Закарпатської України.

§ 5.

Цей декрет вступає в силу з дня його опублікування.

Ужгород, 18. грудня 1944. року.

І. І. Турянниця в. р. П. П. Сова в. р. П. І. Лінтур в. р. І. М. Ваш в. р. Ю. І. Івашко в. р. М. В. Молдавчук в. р. М. В. Цуперяк в. р. С. Л. Вайс в. р. С. В. Борецький в. р. І. Ю. Керча в. р. Г. І. Русин в. р. І. Ю. Керечанин в. р. Ф. І. Чекан в. р. Д. М. Тарахонич в. р. С. І. Борканюкова в. р. І. І. Кополович в. р. В. М. Теслович в. р.

Декрет чис. 24.

Про скасування лихварських позичок.

Народна Рада Закарпатської України видає наступний декрет:

§ 1.

Лихварські позички, при яких були умовлені, або в дійсності виплачувались на користь кредитора незаконно високі проценти, можуть бути проголошені скасованими і неіснуючими.

§ 2.

Незаконно високими, тобто лихварськими, вважається за цим декретом всі такі позички, при яких вимагається, або сплачується більше ніж сума погашення на капітал і 8% на будь які витрати, утримки і внески. Титули і доводи платіжів не беруться при цьому до уваги.

§ 3.

Оголошення про лихварський характер і скасування позичок належить до функцій діяльності Народної Ради Закарпатської України, яка за проханням боржника і пропозицією Уповноваженого Народної Ради в фінансових справах видає своє рішення у вигляді публичного оголошення в урядовому органі Народної Ради Закарпатської України.

§ 4.

Позичка, визнана оголошенням Народної Ради лихварською і скасованою, не може бути предме-

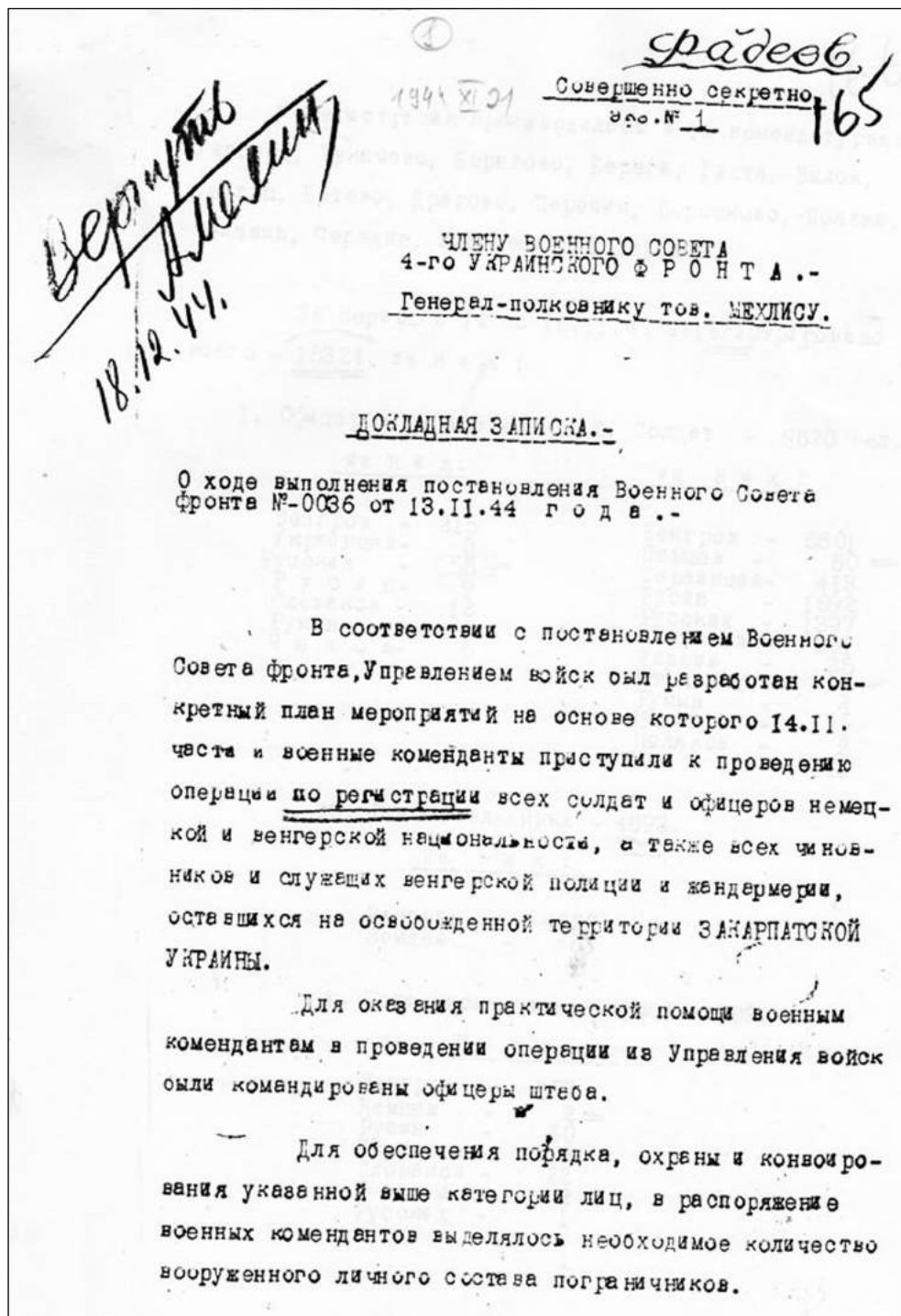

Фото 15. Доповідна генерал-майора Фадеева генерал-полковнику Мехлісу про хід виконання постанови № 0036 (13 листопада – 17 грудня 1944 року).

Совершенно секретно.

акз. № 1

КОМАНДУЮЩЕМУ ВОЙСКАМИ
4-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА.

Генералу Армии тов. ПЕТРОВУ.

Во исполнение постановления Военного Совета

Фронта № 0036 от 13.11.44 года войсками НКВД по охране

тыла на территории Закарпатской Украины произведено

ка "яше, арешта" в тылу фронта офицеров и солдат против-

ника, военнообязанных немецкой и венгерской национальности

жандармов, полицейских, чиновников венгерской жандарме-

рии и полиции и направлены на пункты военнопленных -

15152 человека, из них:

а/Офицеров - 154

в т.ч. венгров - 132

чехов - 3

словак - 3

русин - 16

б/Солдат - 7729

в т.ч. немцев - 60

венгров - 7669

в/Военнообязанных - 7093

в т.ч. немцев - 68

венгров - 7025

г/Жандармов и полицейских - 176

в т.ч. венгров - 164

немцев - 1

украинцев - 4

русин - 5

Фото 16, 17, 18. Доповідна генерал-майора Фадеева генералу армії Петрову про хід виконання постанови № 0036 (13 листопада – 17 грудня 1944 року, на 3-х сторінках машинопису). Фотокопія.

словак - I
румын - I

Помимо операции, служебными нарядами частей войск НКВД по охране тыла фронта, в боевых порядках, при проческе лесных массивов и населенных пунктов в прифронтовой тылу за период с 18 ноября по 16 декабря задержано:

а/Солдат и офицеров противника - 6319
б/Военнослужащих немецкой и венгерской национальности - 1179
в/Жандармов и полицейских - 9

У задержанных изъято:

пулеметов - 5
машин - 76
пистолетов - 5
броней - 2

Задержанные направлены на пункты военнопленных.

13 и 14 декабря с.г. войсками НКВД проведена операция по изъятию немцев/мужчин/ в возрасте от 18 до 50 лет по округам: Свалава, Мукачево, Иршава, Севлюш, Густе, Рахов.

В результате операции изъято и направлено на пункты военнопленных - 292.

ВСЕГО за период с 18.11 по 16.12.с.г. войсками НКВД по охране тыла задержано и направлено на пункты военнопленных - 22951 человек, из них:

Солдат, сержантов и офицеров - 14202

Военнообязанных немецкой и
венгерской национальностей - 8564

Жандармов и полицейских - 185

Операция по очистке тыла продолжается.

НАЧАЛЬНИК ВОЙСК НКВД ПО ОХРАНЕ
ТЫЛА 4 УКРАИНСКОГО ФРОНТА
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

/ФАДЕЕВ/

НАЧАЛЬНИК ШТАБА
ПОЛКОВНИК

/БОСЫЙ/

"12" декабря 1944 г.

№ 803201

"18" декабря 1944 год														
КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ 4-го Украинского фронта ГЕНЕРАЛ-АРМИИ И.П. ПЕТРОВ														
ЧЛЕНЫ ВОЕННОГО СОВЕТА 4-го Украинского фронта ГЕНЕРАЛ-ПОМОЩНИК Д. МЕЛИС														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
Итого: 337 482 1543 2582 49 156 538 742 215														
И														

мис. № 00170.
19.1.45г.

НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛЕНИЯ КОНТРАЗВЕДКИ "СМЕРШ"
4-ГО УКРАИНСКОГО ФРОНТА.

Генерал-лейтенанту тов. КОВАЛЬЧУК.

Копия: ПРЕДСТАВИТЕЛЮ НКВД СССР

Генерал-лейтенанту т. Селиванівському

В связи с проводимой Вами работой по интернированию определенных категорий местных жителей Закарпатской Украины мною Начальнику лагеря и начальникам пунктов даны указания, копия которых прилагается.

Считаю полезным сообщить Вам и представителю НКВД СССР следующие данные:

а/ дислокация и емкость, подчиненных Отделу учреждений.

№/п	Наименование учреждений	Дислокация	Емкость помещений	Фактич. налич. контингента на 30.1.45г.
1.	ФПШ № 22	г.САМБОР	4000	5200
2.	СПВ № 1	с.НОВОСЕЛЫН	1500	432
3.	СПВ № 2	г.СВАЛАВА	8000	6946
4.	СПВ № 3	с.СНИНА	2000	587
5.	Защитный ППВ/Времен./	г.ПЕРЕЧИН	4000	1533
6.	Арм.ППВ № 48 передислоцируется			
7.	ППВ № 20	г.ГУМЕННЕ	600	11
8.	ППВ № 36	с.ЧЕРГОВ	750	292

Поскольку вместимость помещений лагеря и пунктов сравнительно не-большая, желательно, контингент, который будет поступать с анкетами арестованных на пунктах особенно не задерживать, а этапировать в САМБОР, откуда по мере его прибытия отправлять дальше по Вашим указаниям.

В целях разгрузки наших помещений от ранее принятого контингента желательно Ваше содействие в получении вагонов от ВОСО и жем. дороги для эвакуации военнопленных из гор. САМБОР в тил страны.

Фото 20 і 21. Рапорт майора держбезпеки Мочалова начальнику Управління контррозвідки СМЕРШ 4-го Українського фронту генерал-лейтенанту Ковальчуку та уповноваженому НКВС Радянського Союзу генерал-лейтенанту Селіванівському про підготовку збірних таборів для прийому ворожих елементів, що підпадають під постанову № 00216 НКВС (19 січня 1945 року. Два машинописні аркуші).

20 января 45г.

✓ 83/8

ГОКО - тов.СТАЛИНУ

СНК СССР - тов.МОЛОТОВУ

НКВД СССР докладывает, что по состоянию на 19 января с.г. из Балканских стран в СССР отправлено 67.930 интернированных немцев, из них мужчин 35.350, женщин 32.580.

Из Югославии 10.935 человек, из них мужчин 3.692, женщин 7.243.

Из Венгрии 23.707, из них мужчин 15.098, женщин 8.609.

Из Чехословакии 215, из них мужчин 49, женщин 166.

Из Румынии 33.073, из них мужчин 16.515, женщин 16.558.

Прибыло к месту назначения и разгружено 7.193 человека. Прибывшие распределены: Наркомуглу 6.193 человека, Наркомчермету 1000 человек.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
С о в з а С С Р -

(Л.БЕРИЯ)

3 экз.

посату
делу С-та НКВД
Л.Соколов

Сообщение т.Апполонова и Слажкевича по "ВЧ" из Бухареста от 20.I-45г.
Водка Аркадьева № 3 о ходе перевозок интернир.немцев с Балкан от 19 янв.
Еонова. 20.I-45г. 1945 г.

В.И.Ильин

Фото 22. Доповідна наркома держбезпеки Сталіну та Молотову про виконання постанови ДКО Радянського Союзу № 7161 в Східній Європі (Югославія, Угорщина, Чехословаччина, Румунія) по реєстрації та інтернуванню німецьких чоловіків і жінок, які проживають в цих країнах.

4. A szolymai gyűjtőláger sematikus rajza

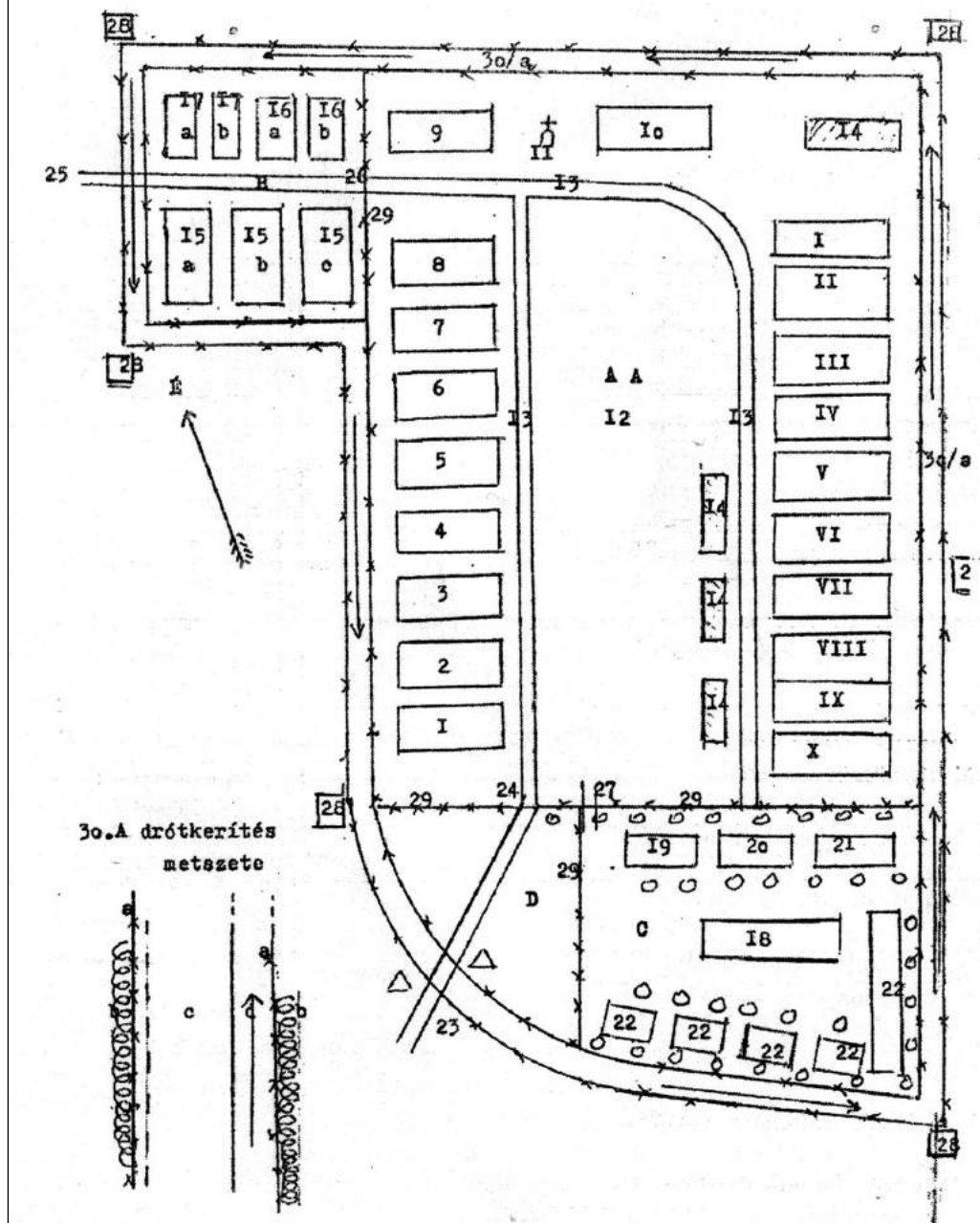

Фото 23. Схема Свалявського збірного табору, складена в'язнем з с. Бене Берегівського округу, який пережив табору.

СОВ. СЕКРЕТНО

НКВД СССР

УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ О ВОЕННОПЛЕННЫХ И ИНТЕРНИРОВАННЫХ

Арх. № *0/22054.*

УЧЕТНОЕ ДЕЛО

№№ лагеря или спецооб- щества	№№ уч. дела
<i>207</i> <i>248</i>	<i>3460</i>

На военнопленного

Дупко
(фамилия)

Алекс *Георг*
(имя, отчество)

Дело заведено в связи *убийств в плену нем-*
цами 98261 с/п. Береза (Рудынский)
" 11 " " 1945 г.

Фото 25-29. Особова справа мого дядька Елека Дупко, студента медичного університету, інтернованого з с. Тисабекень Виноградівського району, в'язня табору для військовополо-
нених № 207 в м. Солікамськ, Молотовської (Пермської) області. (Закрита 11.10.1945 року
справа на 5 аркушах).

четное дело № 3460

Лагерь № 207

Дата прибытия в лагерь
30 апреля 1945г.

ОПРОСНЫЙ ЛИСТ

Фамилия	Дубна
Имя	Элея
Отчество	Георгиевна
Год рождения	1923 года
Место рождения	село Божин окр. Севлюж пров. Угоя (Чехословакия)
Адрес до призыва (последнее место- жительство перед призывом в армию)	г. Бугацетт ул. Радои дом № 30
Национальность	Венгрия - 8 мая 1945
Родной язык	Венгерский
Какими еще языками владеет	Не владеет
Подданство или гражданство	Чехословацкое
Партийность	Коммунистическая
Вероисповедание (религия)	Католическая
Образование: а) общее б) специальное в) военное	а) 6 лет. нач. шк. б) 8 лет гимназии, 1,5 года техникума в) нет
Профессия и специальность до службы в армии	Студент
Стаж работы по специальности	1,5 года
В какой армии противника состоял	Не состоял
Призван в армию по мобилизации или поступил добровольно	Не призывался
Когда призван (или поступил в армию)	Никогда
Род войск	Нет
В какой (последней перед плене- нием) части служил	Нет
Матрикулярный номер	Нет
Чин или звание	Нет
Занимаемая должность в части	Нет

202

24	Какие имеет награды	Нет
25	Взят в плен или сдался добровольно	Взят с тех
26	Когда взят (или сдался) в плен	18/II-44 года
27	Где взят в плен	Из дому из села Бекен с местными жителями
28	Семейное положение (холост или женат)	Холост
29	Фамилия, имя и отчество жены и детей, их возраст, род занятий и точный адрес местожительства	Нет
30	Тоже отца и матери	отец Георг Владим. 56 лет - крестьянин мать Мария Оксандр. 48 лет - домохозяйка село Бекен
31	Тоже братьев и сестер	брат Оксандр Георг. - 25 лет - крестьянин сестра Мария - " - 23 - " - домохозяйка " - Юлиан - " - 16 - " - ученик село Бекен
32	Сословное положение отца	Уз-крестьянин
33	Социальное положение отца	крестьянин
34	Имущественное положение отца	190м 60га земли. У лошадей 2 Бекен, 10 шт. пород. скот, свин/коз. инвентарь

35	Социальное и имущественное положение военнопленного	студент Нет
36	Проживал ли в Советском Союзе (где, когда и чем занимался)	Нет
37	Кто из родственников и знакомых проживает в СССР (их фамилии, имена, отчества, возраст, место работы, род занятий, место жительства)	Нет
38	Был ли под судом или следствием, когда, где, кем и за что осужден, где отбывал наказание	Нет
39	В каких других государствах бывал. С какого и по какое время, чем занимался	Нет
40	Перечислить подробно всю практическую деятельность до призыва в армию	В 1935г. окончил нар. школу с 1935 по 1943г. учился в гимназии г. Ужгород с 1943г. по 18/VI-44г. учился в медресе версита на брак в г. Будапешт 18/VI-44г. Забран с места ожительства с мамой

41 Подпись военнопленного и дата заполнения опросного листа

28/5-45г

Дунба Евен. Хуоту.

СЛОВЕСНЫЙ ПОРТРЕТ: Рост

172

телосложение

нормальное

цвет волос

брюнет

глаза

карие

нос

прямой

лицо

овальное

ОСОБЫЕ ПРИМЕТЫ:

Нет

Должность, звание и фамилия сотрудника, заполнявшего опросный лист

Донаурский

офицер 1-го класса Петтикур

Петтикур

Отметки о движении

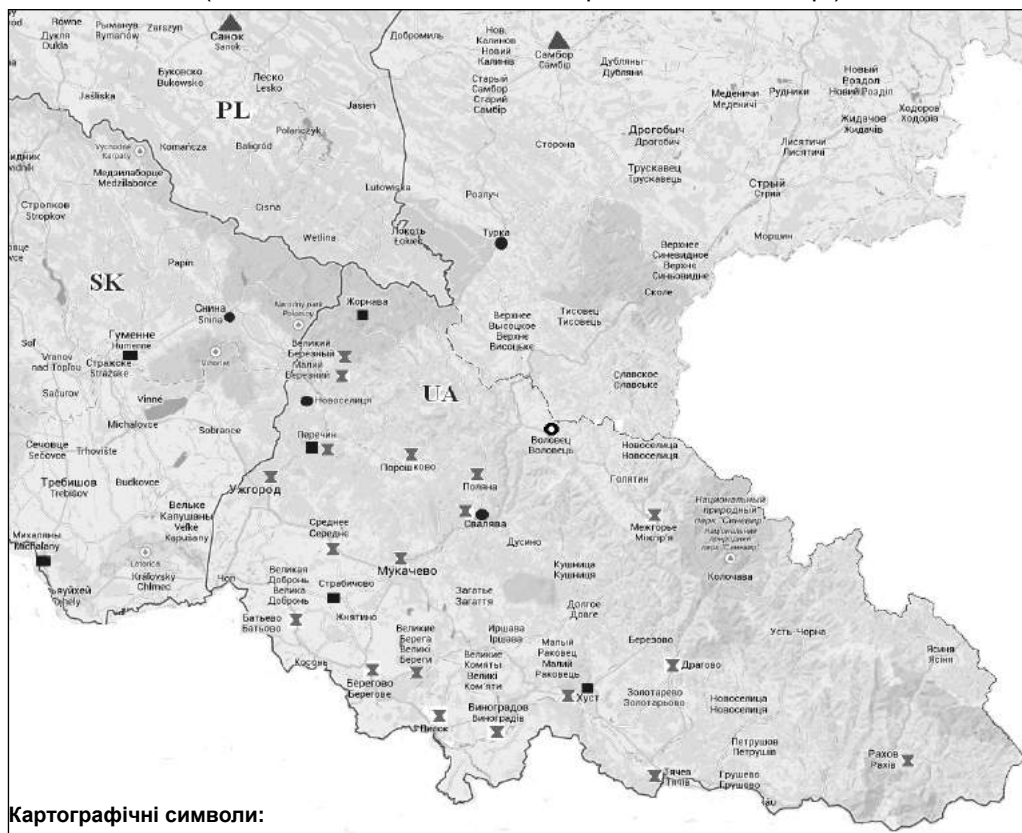
Убегал в хитан } "Г-45" именован
98224 им. Сергея (Рудольфовича) Петеро 36

Список померлих в'язнів робочого батальйону №1891 – чоловіків та жінок німецької національності, похованих на кладовищі військовополонених в Ленінському населеному пункті біля міста Березовськ Свердловської області.						
№	Пісьм'я, Ім'я та Прізвище	Рік народження	Національність	Дата смерті	Дата поховання	№ могили
1	ВЕНЬСАРТ Козаць Стефан	1901	Мужск. німц	17/VI-40	18/VI-40г.	1/
2	РИНГЕТ Ноган Міхаель	1903	" німц	22/VI-40	23/VI-40г.	2/
3	ХАВІХ Францек Рудольф	1906	" німц	24/VI-40	25/VI-40г.	3/
4	ХУБЕРТ Антон Франц	1905	" німц	23/VI-40	24/VI-40г.	4/
5	ВЕНІК Євгений Ілжус	1922	Мужск. німц	27/VI-40	28/VI-40г.	5/
6	ДЕРМІНТ Томас Томас	1926	Мужск. німц	30/VI-40	31/VI-40г.	6/
7	МАКСАНД Іванович Іван	1903	" румун	30/VI-40	31/VI-40г.	7/
8	ВАНІЙ Алоїс Алоїс	1928	" німц	2/VI-40	3/VI-40г.	8/
9	ШЕДЕР Антал Вільгельм	1910	" німц	2/VI-40	4/VI-40г.	9/
10	КРАСНЬ Францек Рудольф	1924	Мужск. німц	6/VI-40	8/VI-40г.	10/
11	СТУПАН Карл Козаць	1909	Мужск. німц	10/VI-40	10/VI-40г.	11/
12	МЕЛЬБА Анна Ернст	1910	Мужск. німц	12/VI-40	14/VI-40г.	12/
13	БОРОНОМ Михайл Козаць	1904	Мужск. німц	22/VI-40	23/VI-40г.	13/
14	ХААЗЕ Гергард Густав	1908	Мужск. німц	23/VI-40	23/VI-40г.	14/
15	ВЕСЕЛАН Яков Франц	1912	Мужск. німц	24/VI-40	26/VI-40г.	15/
16	ВІТТЕРМАН Готгард Козаць	1927	Мужск. німц	1/VII-40	1/VII-40г.	16/
17	ВІТТЕРМАН Кріста Бердман	1925	" "	1/VII-40	1/VII-40г.	17/
18	ХЕРБЕРТ Франц Карл	1900	Мужск. німц	3/VII-40	7/VII-40г.	18/
19	ВІТТЕРМАН Козаць Козаць	1928	" "	3/VIII-40	3/VIII-40г.	19/
20	ХОЛЦАБЕЛЬ Максиміан-Макс Антон	1899	" "	9/VIII-40	10/VIII-40г.	20/
21	КЕРНЕР Козаць Себастьян	1902	" "	10/VIII-40	12/VIII-40г.	21/
22	ГРАВОН Хедвіг Іосиф	1910	Мужск. німц	13/VIII-40	14/VIII-40г.	22/
23	ВЕНДЕР Ніхтс Франц	1925	Мужск. німц	15/VIII-40	15/VIII-40г.	23/

Фото 30. Фрагмент списку померлих в'язнів робочого батальйону №1891 – чоловіків та жінок німецької національності, похованих на кладовищі військовополонених в Ленінському населеному пункті біля міста Березовськ Свердловської області.

ЗВЕДЕННЯ – КАРТИ З РАДЯНСЬКИМИ ТАБОРАМИ КАРТА ЗАКАРПАТТЯ

Збірні пункти військовополонених, пересильні табори, комендатури, створені
на виконання постанови 4-го Українського фронту № 0036
(станом на 18 листопада 1944 р. – 20 січня 1945 р.)

Картографічні символи:

- СПВ, збірні пункти військовополонених:
Свалява (Закарпаття) № 2,
Турка (Львівська область) № 3,
Сніна (Східна Словаччина) № 3,
Новоселиця (Великобрезнянський район) № 1.
- ▲ ФППЛ, фронтові приймально-пересильні табори:
Самбір (Львівська область) № 22,
Санок (Польща) – без номера табору.

- /ППВ, приймальний пункт військовополонених:
Гумenne (Східна Словаччина) № 90,
Чергов (Східна Словаччина) № 66,
Хуст (Закарпаття),
Жорнава (Закарпаття),
Перечин (позаштатний, тимчасовий табір, тут офіцери СМЕРШУ відбирали угорських військовополонених для 1-ї Угорської піхотної дивізії, що формувалася в Дебрецені.
Страбичово (Закарпаття).

✚ **Радянські військові комендатури, які здійснювали реєстрацію, збір, відправлення в табори угорських та німецьких військовополонених:** Ужгород, Мукачево, Берегове, Великі Береги, Хуст, Вилок, Виноградів, Батево, Драгове, Перечин, Порошково, Поляна, Свалява, Середнє, Малий Березний, Великий Березний, Міжгір'я, Тячів, Рахів.

Воловець, залізничний вокзал (збірний та пересильний пункт для німецьких жінок і чоловіків на репараційні роботи за постановою № 7161).

Джерело: власне редагування, дані про систему збірних таборів складено на основі архівних матеріалів та спогадів колишніх в'язнів, що є у моєму розпорядженні.

Місця та номери найбільш важливих головних таборів, окремих робочих батальйонів (ОРБ), робочих батальйонів (Р/Б) та інших таборів НКВС / МВС в Україні, де в період 1944 – 1955 роках працювали ув'язнені угорські військовополонені та інтерновані

Українська ССР:

Область	Табір	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Вінницька обл.	Вінницький	253
Дрогобицька (нині Львівська) обл.	Стрийський	232
	Самбір	463 ОРБ
	Самбір	464 ОРБ
	Самбір	465 ОРБ
	Самбір	467 ОРБ
Дніпропетровська обл.	Дніпропетровський	315
Житомирська обл.	Коростенський	110
Запорізька обл.	Запорізький	100
	Запорізький	1087 РБ
	Запорізький	1502 РБ
Ізмаїлська обл.	Ренінський	38
Київська обл.	Київський	62
	б/н, Київський	414
Каменець-Подільська обл.	Полонное	110
	Шепетівський	306
Львівська обл.	Львівський	275
Миколаївська обл.	Миколаївський	126
Одеська обл.	Одеський	159
Сумська обл.	Сумський	134
Полтавська обл.	Полтавський	136
	б/н	413
	Полтавський	2071 РБ
Херсонська обл.	б/н	418
Хмельницька обл.	б/н	110
Чернігівська обл.	Чернігівський	177, л/в 2
Харківська обл.	Харківський	149
	Артемівський	415
	Харків	149
	Харків	401
	Харків	464 ОРБ
	Харків	1553 РБ
	Харків	1555 РБ

Сталінська (нині Донецька) обл.:

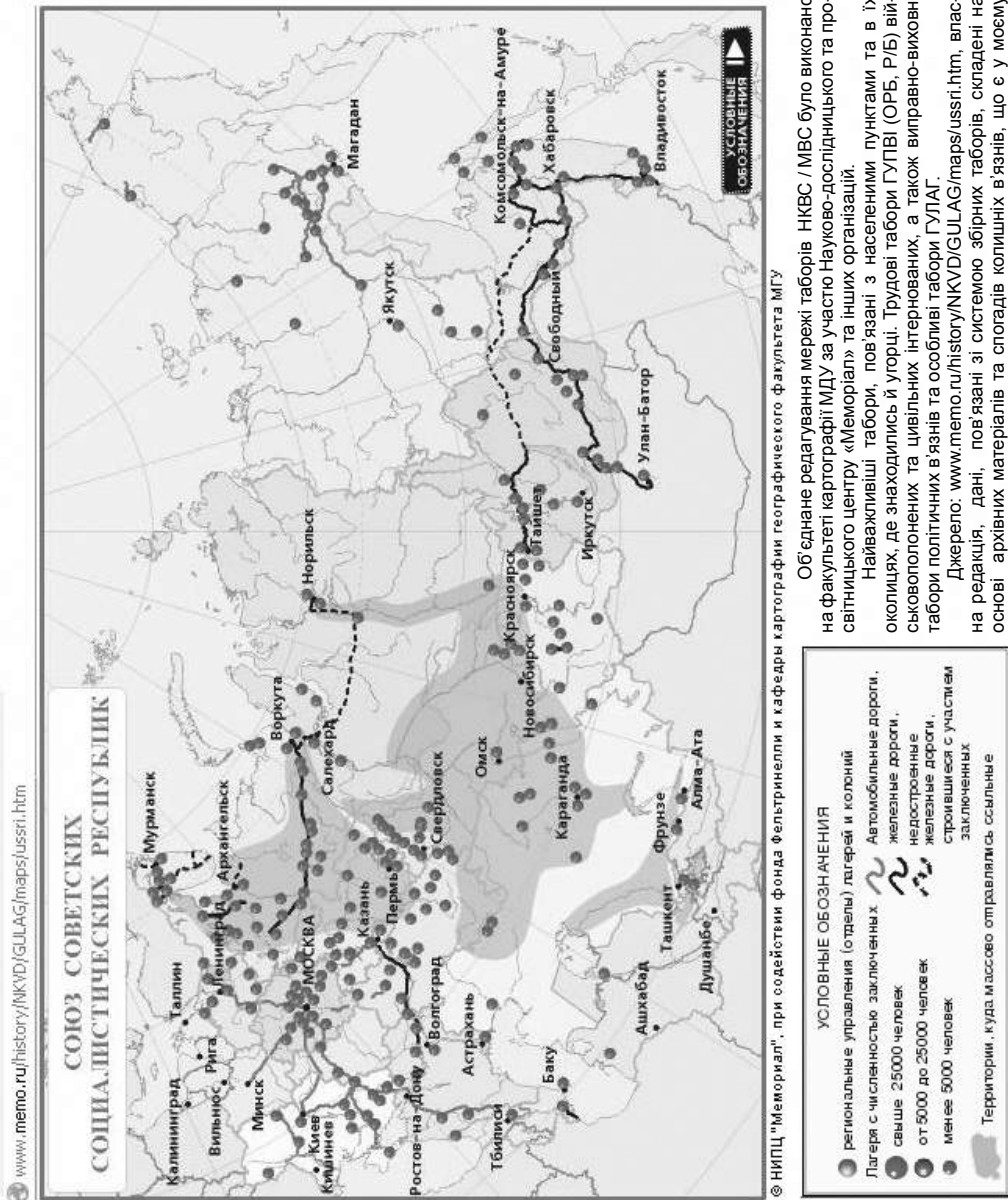
Табір	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Горлівський	242
с. Котовського, Чистяковський р-н.	177, л/в 7 1037 ОРБ 1038 ОРБ
Краматорський	217
Донбаський	280
Макіївка	71,471 1001 РБ, 1012 ОРБ 1056 ОРБ 1071 ОРБ
м. Часов Яр	1004 РБ 1013 ОРБ
ст. Мушкетово, Південно-Донбаський з.д.	1000 РБ, 1010 ОРБ 1045 ОРБ
Єнакієво	1008 ОРБ 1014 ОРБ 1040 ОРБ
Ново-Горлівка	1009 ОРБ
Ново-Троїцький	1016 ОРБ
Слов'янськ	1018 ОРБ
Сталіно	1021 ОРБ 1047 ОРБ 1064 ОРБ
Верхня Кринка	1024 ОРБ
Новий Донбас	1025 ОРБ 1028 ОРБ
Костянтинівка	1048 ОРБ
Юнком	1051 ОРБ
Капітальна	1055 ОРБ
Снежнянський р-н.	1026 ОРБ 1059 ОРБ
Крупська	1027 ОРБ
Горлівка	1030 ОРБ
Дзержинськ	1031 ОРБ
Ал-Омрог	1034 ОРБ
Олховський	1035 ОРБ
Червона Зоря	1039 ОРБ
Мічуріно	1049 ОРБ
Мостіно	1061 ОРБ
Трудовой	1069 ОРБ
Смолянка	1074 ОРБ

Ворошиловградська (нині Луганська) обл.

Табір	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
п. Анненська	1214 РБ
м. Пролетарськ, Лисичанський р-н	1216 РБ
м. Лисичанськ	125
м. Лисичанськ	1217 РБ
с. Хрустальне, Івановський р-н	1218 РБ
п. Голубовка, Кадіївський р-н	1222 РБ
п. Іонівка, Успенський р-н	1223 РБ
Антрацитівський р-н	1227 РБ
ст. Алмазна, Кадіївський р-н	1235 РБ
м. Ворошиловськ	1236 РБ
м. Ровенки	1241 РБ
Кадіївка	144
Кадіївка	1204 РБ
Краснолуцький	256
Краснолуцький	1219 РБ
Ірміно, Кадіївський р-н.	1201, 1205-1210, 1211, 1213, 1224 РБ

Джерело: дані складені на основі архівних матеріалів та спогадів колишніх в'язнів

КАРТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ МЕРЕЖА ТАБОРІВ НКВС

Об'єднане редагування мережі таборів НКВС / МВС було виконано на факультет картографії МДУ за участю Науково-дослідницького та проєкційного центру «Меморіал» та інших організацій.

Найважливіші табори, пов'язані з населеними пунктами та в їх околицях, де знаходилися й угорі. Трудові табори ГУЛПВ (ОРБ, Р/Б) військовополонених та цивільних інтернованих, а також виправно-виховні табори політичних в'язнів та особливі табори ГУЛАГ

Джерело: www.memo.ru/history/nkvd/gulag/maps/ussri.htm, власна редакція, дані, пов'язані зі системою збірних таборів, складені на основі архівних матеріалів та спогадів колишніх в'язнів, що є у моєму розпорядженні.

**Список таборів військовополонених
НКВС/МВС Радянського Союзу (назва і номер табору),
в яких до 1955 року знаходились угорські
військовополонені та інтерновані**

Республіки Радянського Союзу:

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Азербайджанська РСР:	
Ханларський	223
Кіровобадський	223
Сумгаїтський	328
Дашкесанський	429
Бакинський	442
ОРБ	468
ОРБ	498
Білоруська РСР:	
Бобруйський (Бобруйська обл.)	56
Мінський (Мінська обл.)	168
Борисовський (Мінська обл.)	183
Гомельський (Гомельська обл.)	189
Вітебський (Вітебська обл.)	271
Брестський (Брестська обл.)	284
Могилевський (Могилевська обл.)	311
б/н (Вітебська обл.)	401
Вірменська РСР:	
Вірменський	115
Грузинська РСР:	
Сухумський	146
Навтлугський	236
Закавказький	181
Ткибульський	518
Казахська РСР:	
Пахта-Аральський	29
Джезказганський	39
Алма-Атинський	40
Спасо-Заводський	99
Акмолінський	330
Латвійська РСР:	
Прибалтійський	350
Литовська РСР:	
б/н, Шибіно	184
Каунаський	296
Литовський	390

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Карело-Фінська РСР:	
Петрозаводський	120
Піткяранський	166
Сегежський	212
Пудожський	447
Молдавська РСР:	
Бельцевський	103
Бендерський	104
Кишинівський	198
Узбецька РСР:	
Андижанський	26
Ферганський	387
Естонська РСР:	
Ахтменський	135
Таллінський	286

Автономні республіки Радянського Союзу:

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Башкірська АРСР:	
Ашинський	130
Черніковський	319
Октябрський, РБ	1701
Дагестанська АРСР:	
Дагестанський	379
Мордовська АРСР:	
Темніковський	58
Марійська АРСР:	
Суслонгерський	171
Північно-Осетинська АРСР:	
Дзауджикаузький	228
б/н	424
ОРБ	496
РБ	1087
Татарська АРСР:	
Єлабужський	97
Зеленодольський	119
Удмуртська АРСР:	
Рябовський	75
Увінський	155
Іжевський	371

Республіка, край

Московська обл.

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Красногорський	27
Уваровський	59
Ступинський	156
Сталіногорський	388
Ховринський	435
Можайський	465
Люблінський	467
Московський	453
Голіцино	401

УПВІ УМВС Московської області	табірні відділення № 9, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 29, 34, 40, 57-59, 61, 62, 64, 65
-------------------------------	---

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Астраханська обл.	
Астраханський	204
Архангельська обл.	
Соломбальський	211
Брянська обл.	
Бежицький	252
Брянський	326
Володимирська обл.	
Суздальський	160
Володимирський	190
Вологодська обл.	
Грязовецький	150
Череповецький	158
Сокольський	193
Богородський	437
Воронежська обл.	
Хреновський	81
Воронежський	82
Усманський	95
Некриловський	169
РБ	1605
РБ	1603
РБ	1601
РБ	1602

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Горьковська обл.	
Оранський	74
Горьковський	117
Ігумновський	469
Грозненська обл.	
Грозненський	237
Івановська обл.	
Лежневський	48
Южський	165
Юрєвецький	185
Івановський	324
Калінінська обл.	
Вишневолоцький	216
Калінінський	384
Верхневолжський	395
Калужська обл.	
Калужський	107
ОРБ	321
Кемеровська обл.	
Кемеровський	503
Прокоп'євський	525
Кіровська обл.	
В'ятський	101
Кіровський	307
Краснодарський край	
Краснодарський	148
Кримська обл.	
Севастопольський	241
Сімферопольський	299
Південний	417
Куйбишевська обл.	
Куйбишевський	234
Курська обл.	
Курський	145
Ленінградська обл.:	
Бокситогорський	157
Сяський	213
Антропшинський	219
Сестрорецький	254
Ленінградський	339
Невський	393
Молотовська (нині Пермська) обл.	
Солікамський	207
Березниковський	366
Кунгур, ОРБ	1751

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Новгородська обл.	
Боровічський	270
Новосибірська обл.	
Новосибірський	199
Орловська обл.	
Орловський	263
Орловський	406
Пензенська обл.	
Пензенський	399
Ростовська обл.	
Шахтинський	182
Ростовський	251
Таганрогський	356
Новошахтинський	430
б/н	475
Рязанська обл.	
Лебедянський	35
с. Семчино	128
ОРБ	325
Коніщевський	454
Саратовська обл.	
Вольський	137
Саратовський	238
Ртищевський	338
Комбайновський	368
б/н	370
Смоленська обл.	
Смоленський	218
б/н	401
Ставропольський край	
Георгієвський	147
П'ятигорський	424
Сталінградська обл.	
Фроловський	50
Бекетовський	108
Урюпінський	123
Тракторний	163
Приволжський	361
Краснооктябрьський	362
ОРБ	2102

Свердловская обл.

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Асбестовський	84
Тагільський	153
Алапаєвський	200
Красноуральський	245
Дегтярський	313
Ревда, л/в 5	314
Новолялінський	318
Красноуральський	376
Кіровоградський, л/в 11	377
Нев'янськ, л/в 4	377
Карпінський	504
Режський, л/в 10	523
Каменський	531
м. Березовський, р-н Первомайський, РБ	1801, 1803

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Тамбовська обл.	
Моршанський	64
б/н (ст. Рада)	188
ОРБ	444
Тульська обл.	
Алексінський	53
Тульський	323
Тюменська обл.	
Тюменський	93
Ульяновська обл.	
Ульяновський	215
Челябінська обл.	
Потанінський	68
Челябінський	102
Киштимський	180
Магнітогорський	257
РБ	1080
РБ (Уфалей)	1651
РБ	1652

УПВІ УМВС Челябінської області	табірні відділення № 1- 4, 6, 13,17, 21, 23-25, 27-30, 33
--------------------------------	---

Найменування табору	Номер табору, відділення, РБ та ОРБ
Чкаловська обл.	
Новотроїцький	235
Орський	260
РБ	1901
РБ	1902
Ярославська обл.	
Ярославський	276

Джерело: дані складені на основі архівних матеріалів та спогадів колишніх в'язнів.

Використано: Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941-1953 годов. Составители: Д.И. Борисов, Е.М. Варга, В.Л. Воронцов, В.И. Кортаев, Л.А. Пылова, Н.С. Тархова. Москва. РОССПЭН, 2005. 411-416 стр.

ZÁRÓGONDOLATOK

Jelen értekezés 25 év kutatómunkájának eredményeit összegzi. Az, hogy a kutatás során sikerült a munkában vázolt eredményekhez eljutni, számos magyar, ukrán, orosz és más nemzetiségű tudományos szakember, a légereket megjárt túlélők, illetve a fogoly-temetőben nyugvó mártírok hozzátartozói együttműködésének „gyümölcse”, akiktől erkölcsi támogatást, biztatást, szakmai segítséget, és ami lényeges, az értekezésemhez értékes, eddig magyarul nem közölt adatok hatalmas tárházát kaptam. Dolgozatomban hiteles levéltári dokumentumokra hivatkozva megneveztem a sztálinista diktatúra rémtetteinek kárpátaljai elkövetőit, végrehajtóit. A legutóbbi felmérések szerint a sztálinisták által kollektív bűnösséggel megvádolt, megtizedelt ukrainai/kárpátaljai népcsoportok körében már nincsen bosszúvágy, azonban a dokumentált és feltárt rémtetteket mindmáig nem tudják feldolgozni, kiváltó okát értelmezni és kibeszélni, de nem tudnak sem felejtetni, sem pedig megbocsátani.

Mint kutató, szakmai vitát folytattam a párt-diktatúra elkötelezett híveivel (magyar és nem magyar képviselőivel), akik a rendszerváltást megelőzően, de azután is akadályozták az igazság feltárását, kimondását. Nevezett személyek ebben a szellemi küzdelemben alulmaradtak, erkölcsi vereséget szenvedtek. Ugyanakkor az ukrainai, az orosz történelemírás porondjára lépő új szereplőkkel, a nemzeti és liberális történelemferdítőkkel tovább folyik az iszapbirkózás – főleg azokkal, akik a történelem kényes kérdéseit elhallgatják, kiforgatják. Például a kárpátaljai történelem tankönyvekből, honismereti olvasókönyvekből is hiányzik egy olyan fejezet, amely a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben 1944 novemberében elkövetett sztálini megtorlásról és népirtásról átfogó, elfogulatlan és valóságghű értékelést adna, de ilyet más ukrán kiadványok sem tartalmaznak. Ezért is fontos, hogy minél több, a dolgozatomhoz hasonló munka szülessen (ezek kiadvány formájában napvilágot lássanak), hogy a tárgyalt korszak még meglévő fehér foltjait eltüntessük.

1.) Értekezésem legfontosabb tudományos eredményének azt tartom, hogy a nemzetközi szakirodalomban ez az első monografikus és lexikális összefoglalást adó mű, amely a háborúvesztést követően a kárpátaljai magyarok, németek ellen 1944. november végén a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa szervezésében végrehajtott internálásokkal foglalkozik. Ezekkel a sorstragédiákkal eddig sem magyar, sem idegen nyelven ilyen alaposan és ilyen mélységig senki sem foglalkozott. Az értekezés olyan ukrainai és oroszországi levéltári forrásokat, továbbá az internálás-problémakör kutatástörténetére, a hadifogolytáborok és a GULAG-büntetőtáborok különbözőségét, több egykori helyszínét (Donyec-medence, Ural-térség stb.) vizsgáló és más alapkutatásokra épülő adatokat tartalmaz, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak a II. világháború alatt a szovjet had- és pártvezetőség területfoglaló törekvéseinek, politikájának objektív megítéléséhez, illetve Kárpátalja – sok ártatlan emberi áldozattal, etnikai tisztogatással járó – szovjetizálásáról korábban alkotott kép teljesebbé tételéhez.

2.) Másrészt fontos hangsúlyozni, hogy teljes részletességgel került bemutatásra az NKVD tisztogatási, begyűjtési akciója, amelynek egyes momentumairól jelen disszertációban lehet először magyar nyelvre fordított forrásokat olvasni. A jövőben további levéltári kutatást igényel az internáltak személyi dossziéinak vizsgálata, feldolgozása a különböző gyűjtő-elosztók, hadifogolylágeretek, kényszermunkatáborok

embertelen körülményeinek tükrében, amely azonban már meghaladta e disszertáció keretét.

3.) Jelen értekezésben első alkalommal kerestem és kaptam választ azokra a sokakat foglalkoztató, de elhallgatott kérdésekre, hogy a szovjet politikusok, pártfunkcionáriusok, tábornokok, tisztek és főtiszték közül, nevesítve, kik is szervezték és hajtották végre a megtorlásokat a kárpátaljai magyar, német, ruszin és más etnikai közösségekben. Bűnösségük megállapítást nyert, mert meggondolatlan, megalapozatlan katonai intézkedésükkel hihetetlenül magas halálozási arányokat idéztek elő a civil internáltak körében. Állításaimat a települések hiteles veszteséglistáival támasztom alá, amelyekből egyértelműen kiolvasható, hogy a fronton jóval kevesebben estek el. Másrészt a legyengült civilek többsége együtt raboskodott a testileg, lelkileg edzett katonafoglyokkal, a lágerből hazakerült túlélők között is több volt az egykori baka, mint a civil.

4.) A Kárpát-medencében először az általam irányított kutatási programban készült a teljességre törekvő összefoglaló kimutatás és nevesített veszteséglista a kárpátaljai internáltakról, a II. világháború áldozatairól, a koncepciós perekben elítélt, lágerbe hurcolt, illetve „*lefejezett értelmiség*” képviselőiről. A 25 éves kutatás egyik kézzelfogható eredménye, hogy szervezésünkben a térség egykori gyűjtőlágerének tömegsírjain felépült a Szolyvai Emlékpark, amelynek félkör alakú emlékfalán a magyarlakta településekről több ezer elhurcolt és a sztálini lágerekben odahalt magyar és német személy neve olvasható. A parkban épült Mártírok Kápolnájában a „*malenkij robot*”-tal kapcsolatban eddig feltárt fontosabb dokumentumokból nyílt állandó kiállítás. Az emlékpark azóta a Kárpát-medencei magyarság egyik központi kegyeleti- és zarándokhelye lett. Hasonló emlékhelyek létesültek a magyar- és német-lakta településeken is.

5.) Az értekezés hiteles tényanyaga hozzájárul az eddigi feldolgozásokban, különböző ideológiákkal átitatott publikációkban, népszerűsítő cikkekben fellelhető pontatlanságok és történelemferdítő, hamis tények megcáfolásához, amelyeket célirányosan „*helyeztek*” el a köztudatban, s zavarták az objektív tisztánlátást. Az értekezés rámutat a két emberiségellenes ideológia, a náciizmus és a kommunizmus káros voltára. Mindkét totalitárius diktatúra áldozatainak száma a vizsgált térségben több ezerre, Európa szintjén pedig több millióra tehető. A dolgozat hozzá kíván járulni ahhoz az európai akcióhoz, hogy a történészek, illetve a holokauszt-tagadó, „*malenkij robot*”- és GULAG-tagadó csoportok is egyformán értékeljék a náci és a kommunista diktatúra rémtetteit.

6.) Tekintettel a külhoni magyarság, a magyar-ukrán-orosz kapcsolatok XX. század eleji történetére, valamint a téma különlegessége iránt külföldön is megnyilvánuló szakmai érdeklődésre, célom az értekezés angol és ukrán-orosz nyelven történő megjelentetése.

HOW THE PRINCIPLE OF COLLECTIVE GUILT WAS CARRIED OUT AGAINST THE HUNGARIAN AND GERMAN POPULATIONS OF TRANSCARPATHIA (ON THE STRENGTH OF THE EXECUTION OF THE DECISIONS OF THE MILITARY BOARD OF THE 4TH UKRAINIAN FRONT IN 1944-1946

SUMMARY

This dissertation summarizes and analyses 25 years of research on blank spots in Transcarpathian history between 1944 and 1946. It builds on work initiated by the Transcarpathian Rehabilitation Committee and on Ungvár and Moscow archival sources. A significant part of these documents has not yet been published in Hungarian, so the dissertation serves also as a guide to source material. The events enumerated are important chapters of Hungarian and world history. In the first chapter I attempt to show the problems of researching the Hungarian and German deportations. In the second chapter I deal with the application of the principle of collective guilt toward these populations. The Decrees and Accounts of the Military Counsel of the 4th Ukrainian Front Number 0036 and the NKVD Resolutions clearly show that they were directed at the annexation of Transcarpathia, the creation of a transitional Zakarpatskaya Ukrayiana region as a puppet state, and its sovietization. The previously Top Secret documents shine new light on the history of the region. In the third chapter I focus on the East-Hungarian, East-Slovakian deportations, and the Soviet military actions. In the fourth chapter I show the activity of the administration of the Czechoslovak Republican Administration in conflict with the Soviet military, local and party functionaries concerning Transcarpathia's political affiliation. The fifth chapter is a picture of how the Transcarpathian German and Hungarian men, women, and families were interned in Siberia for indemnity work. The sixth chapter sheds light on the official repression of anti-soviet elements, Hungarian administrative workers, political leaders and representatives. In the seventh chapter I describe the internment camps, including the notorious death camps in Szolyva and Sambor. The survivors of these atrocities were sent to labor camps all over the Soviet Union. In the eighth chapter I describe those who managed to return home. According to our data the number of internees was between 28,000 and 30,000. The death toll was 20-30 per cent. This is supported by the official loss lists attached to my thesis.

DIE VERWENDUNG DES PRINZIPIES DER KOLLEKTIVSCHULD IN DER TRANSKARPATIEN DEN UNGARN UND DEN DEUTSCHEN GEGENÜBER (DIE DURCHFÜHRUNG DER BESCHLÜSSE DES MILITÄRRATS DER 4. UKRAINISCHEN FRONT IM SPIEGEL DER NKWD-BERICHTE 1944-1946)

ZUSAMMENFASSUNG

Die analytische, zusammenfassende Dissertation ermittelt das Ergebnis einer 25 Jahre lange Forschungsarbeit, die die auch in der Geschichtsschreibung als weiße Flecke geltende Epoche zwischen 1944 und 1946 erörtert. Die Arbeit stellt die ersten Ergebnisse der Erforschungen, die die transkarpathische Rehabilitationskommission auf der Bezirksebene initiiert hatte, die Archivenquellen aus Uschorod (Ungvár) und Moskau (Moszkva). Wesentliche Teile dieser Unterlagen wurden bisher nicht auf Ungarisch publiziert, weswegen die Dissertation teilweise als Quellenausgabe gilt. Durch die angeführten Argumente und die neuartige Einstellung kann meine Dissertation einen wichtigen Beitrag zu der Weltgeschichte und zu der ungarischen Geschichtsschreibung leisten.

Die Dissertation wurde in acht Kapitel gegliedert. Im ersten Kapitel stelle ich das Problem der Internierung der Ungarn und der Deutschen und deren Forschungsgeschichte vor. Im zweiten Kapitel folgt die Darstellung der Verwendung des Prinzips der Kollektivschuld in der Transkarpathien den Ungarn und den Deutschen gegenüber; dazu gehören die Analyse des Beschlusses Nr. 0036 des Militärrats der 4. Ukrainischen Front, der sich in russischen und ukrainischen Archiven fand, der NKWD-Berichte, der Direktiven der zentralen und lokalen Parteiführer, die sich auf die Trennung der Transkarpathien, auf die Bildung des Satellitenstaates Zakarpatska Ukrajina und auf die Sowjetisierung richteten, für die man auch kein Menschenleben verschont hatte. Die früher geheimen Unterlagen können die Geschichte der Region in vielen Aspekten erneut erleuchten. Im dritten Kapitel gebe ich die ostungarischen und ostslowakischen Verschleppungen, die sowjetischen Eroberungsaktionen bekannt. Im vierten Kapitel stelle ich die Tätigkeit des beauftragten Amtes der Regierung der Tschechoslowakischen Republik dar, damit deren Konflikt mit der sowjetischen Militär- und Parteiadministration in der Frage der Zugehörigkeit der Transkarpathien zu zeigen. Das fünfte Kapitel handelt sich um die Mobilisierung der deutschen Männer und Frauen aus der Transkarpathien zur Wiedergutmachungsarbeit, und um deren Aussiedlung nach Sibirien. Das sechste Kapitel erleuchtet die Vergeltung der Behörden den sowjetfeindlichen Elementen gegenüber. Im siebten Kapitel beschäftige ich mich mit den Sammellagern der Region, wie die berüchtigten Todeslager in Swaljava (Szolyva) und Sambor (Szambor). Die Personen, die die Schrecken der Sammelstellen überlebten, wurden in die Zwangsarbeitslager in der Sowjetunion transportiert. Im achten Kapitel schreibe ich über die Heimkehr der Internierten. Nach den bisherigen nachgeprüften Angaben war die Anzahl der Internierten etwa 28.000-30.000 Personen. Die Todesrate schätzt man als etwa 20-30% ein. Ich belege meine Thesen mit den authentischen Verlustlisten der Gemeinden und mit anderen Dokumenten, die ich in dem Anhang veröffentliche.

**ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА КОЛЛЕКТИВНОЙ ВИНЫ
К ВЕНГРАМ И НЕМЦАМ ЗАКАРПАТЬЯ
(ИСПОЛНЕНИЕ ПРИКАЗОВ ВОЕННОГО СОВЕТА 4-ГО УКРАИНСКОГО
ФРОНТА В СВЕТЕ ДОНЕСЕНИЙ НКВД 1944 – 1946 ГОДОВ)
РЕЗЮМЕ**

Диссертация как результат 25-летней исследовательской работы посвящена раскрытию, анализу фактов и событий периода 1944 – 1946 годов, относящихся к Подкарпатыю (Закарпатыю), которые считаются белыми пятнами историографии. Работа включает и демонстрирует результаты начала исследований, проводимых Закарпатской реабилитационной комиссией, ужгородские и московские архивные источники. Значительная часть документов еще не публиковалась на венгерском языке, поэтому диссертацию можно рассматривать и как публикацию источников. Базируясь на приведенных мотивах и благодаря новому подходу, моя диссертация может стать важным разделом как всеобщей, так и венгерской истории. Диссертация состоит из восьми глав. В первой главе рассмотрен круг проблем и история исследований интернирования венгров и немцев. Во второй главе детально обсуждается применение принципа коллективной вины против венгров и немцев Закарпатья, рассмотрены и проанализированы приказ Военного Совета 4. Украинского Фронта № 0036, донесения НКВД, директивы центральных и местных партийных руководителей, направленные на аннексию Закарпатья, советизацию Закарпатской Украины, не щадящую человеческих жизней. Ранее секретные документы во многих отношениях представляют в новом свете историю региона. В третьей главе обсуждаются депортации из областей Восточной Венгрии и Восточной Словакии, военные операции советских войск по оккупации территорий. В четвертой главе показана деятельность в Подкарпатье уполномоченного органа правительства Чехословацкой республики и возникший конфликт с советской военной, местной администрацией и партийной верхушкой в вопросе принадлежности Подкарпатья. В пятой главе проанализированы события, связанные с мобилизацией на репарационные работы мужчин и женщин немецкой национальности Подкарпатья, выселение немецких семей в Сибирь. В шестой главе освещены преследования со стороны властей антисоветских элементов, венгерских служащих, руководителей, депутатов и др. Седьмая глава посвящена пресловутым лагерям смерти в городах Сольва и Самбор, откуда переживших ужасы сборных пунктов заключенных интернировали в трудовые лагеря, расположенные в различных местах Советского Союза. В восьмой главе изучена проблема возвращения интернированных лиц. Число интернированных по проверенным на сегодня данным достигает 28 и 30 тысяч. Смертность оценивается в 20-30%. Мои выводы подтверждаются достоверными списками потерь по населенным пунктам и другими документами.

Фото 31. Закладний камінь 1990 року в Свалявському меморіальному парку. Емблема першої конференції пам'яті в Берегові 1989 року.

Фото 32. Фрагменти Свалявського меморіального парку, відкритого в 1994 році.

Фото 33. Встановлений у 2004 році пам'ятний знак 130 жертвам угорських і німецьких поселень. Каплиця жертв, збудована в 2008 році.

Фото 34. На стіні пам'яті в Свалявському меморіальному парку викарбувано імена більше п'яти тисяч жертв репресій та полеглих солдатів по населених пунктах.

Фото внизу: місце поховань сумнозвісного збірного-пересильного табору в Старому Самборі, де жертви покійся в безіменних могилах.

Фото 35. Дослідницька подорож в Донецькому басейні (2009 рік), картографія колишніх таборів, місць поховань.

Фото 36. Околиця Донецька, біля колишньої шахти, де мій батько та його побратими – учні ФЗО працювали в трудових таборах в 1947 – 1950 роках.

Фото 35. З колегою-дослідником Олексієм Корсуном ми приїхали з Ужгорода в Перм для участі в дослідницькій подорожі на Урал, для картографії колишніх таборів і місць поховань (2012).

Фото 36. Серед учасників дослідницької подорожі на Урал (2012) – членів Німецького кола з міста Печ (Угорщина). Вшанування на цвинтарі Малий Істок Свердловської області.

Фото 37. Пам'ятний знак в дубовому гаю біля міста Аша Челябінської області.

Фото 38. Пам'ятний знак на кладовищі біля міста Кунгур Пермської області.

Фото 40. Челябінська область, пам'ятний знак в місті Верхній Уфалей.

Фото 39. Башкортостан, місто Октябрський, зустріч з сином угорського військовополоненого, Юрієм Лапшиним, тобто Дьєрдьєм Арнольдєм, батько якого походив з німецької-швабської сім'ї з міста Печ (Угорщина).

Фото 41. Пам'ятна конференція в м. Берегово в 2012 році. Почаї Вінце старший, житель села Гут, який пережив табори, з дослідником Олексієм Корсуном.

Фото 43. Житель Берегова Андраш Нодь, який пережив табори, на традиційному мітингу пам'яті в Свалявському меморіальному парку (2012).

Фото 42. Традиційні листопадові поминання в Свалявському меморіальному парку.

Наукове видання

Дупко Юрій Юрійович

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНОЇ ПРОВИНИ ЩОДО УГОРЦІВ ТА НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

*ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ ВОЄННОЇ РАДИ
4-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ
У СВІТЛІ ДОНЕСЕНЬ НКВС 1944 – 1946 рр.*

Монографія

Переклад з угорської: *Шандор Лендел*

Спеціальний редактор: *Олексій Корсун*

Літературний редактор: *Борис Кушнір*

Фотоматеріали: *Андрея Фукс*

Верстка та дизайн обкладинки: *Юрій Гандера*

Підписано до друку 12.01.2018 р. Формат 70х100/16.

Папір офсетний. Друк офсет. Гарнітура Arial.

Ум.-друк. арк. 19,03. Умовн. ф-відб. 24,27.

Облік.-вид. арк. 21,73.

Тираж 300 прим.

Віддруковано у ТОВ «Спектраль ЛТД»,

88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:

Серія ЗТ № 14 від 09.07.2001 р.

Дупко Юрій

Застосування принципу колективної провини щодо угорців та німців Закарпаття // Виконання постанов воєнної ради 4-го українського фронту у світлі донесень НКВС 1944 – 1946 рр. / Передмова Є. Кіш. – Ужгород-Будапешт : Intermix, 2018. – 232 с., іл.

ISBN 978-963-9814-89-9

ISSN 1022-0283

m INTER x

ISBN 978-963-9814-89-9

9 789639 814899